

ВАҲОБОВ А.В., ҚОСИМОВА Г.А., ЖАМОЛОВ Х.Н.

**БЮДЖЕТ-СОЛИҚ
СИЁСАТИ ЯХЛИГИ**

«IQTISOD-MOLIYA»

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Тошкент Молия институти

Ваҳобов А.В., Қосимова Г.А., Жамолов Х.Н.

Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги

Ўқув қўлланма

**Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2005**

Вахобов А.В. Косимова Г.А., Жамолов Х.Н. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги. Ўкув кўлланма. «IQTISOD-MOLIYA». Т., 2005. 284 б.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг эркинлашуви ва ислоҳотларнинг чукурлашуви жараёни бюджет-солиқ тизимини ҳам мунтазам такомиллаштириб боришини тақозо қиласди. Бюджет-солиқ сиёсати молия тизими ислоҳотларининг муҳим йўналиши сифатида иқтисодиётни тартибга солиш ҳамда унинг барқарорлигини таъминлаш жараёнида ҳар қачонгидан ҳам муҳимроқ бўлиб бормоқда.

Мазкур кўлланма бюджет-солиқ тизимининг таркибий тузилиши ва бошқаришни ташкил этишининг асосий шаклларини ўз ичига олган бўлиб, олий таълимнинг «Давлат маблағларини бошқариш», «Молиявий менежмент», «Халқаро молия муносабатлари» ва бошқа мутахассислик талабаларига магистратура босқичида ўқитилиши режалаштирилган «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанининг ўкув дастурлари асосида ёзилган. Шунингдек, кўлланмадан амалиётчи мутахассислар, илмий тадқиқотчилар, аспирантлар ва ушбу соҳа билан кизикувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тошкент Молия институти кошидаги Олий ўкув юртлааро илмий-услубий Кенташ томонидан ўкув кўлланма сифатида тавсия этилган

Масъул мухаррир:

Хайдаров Н.Х. - иқтисод фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Шодиев. Р.Х. -Ўзбекистонда хизмат қўрсатган фан арбоби, иқтисод фанлари доктори, профессор.

Ғозиев А. - иқтисод фанлари номзоди, доцент.

Абдусатторова Р.Т. –Тошкент вилояти Молия бошқармаси бошлиги ўринбосари, жамланган бюджет бошлиги.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5-7
I-бўлим. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигининг мөдияти ва вазифалари	
1-боб.«Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанинг аҳамияти .	8-12
1.1.«Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанинг предмети ва вазифалари	8-9
1.2.Фанинг ўқитишнинг объектив зарурлиги ва бошқа маҳсус фанлар билан ўзаро багликлigi	9-10
1.3.Бозор шароитида малакали молия ходимларини тайёрлашда фанинг аҳамияти	10-11
2-боб. Давлат бюджет-солик сиёсати яхлитлигининг зарурлиги, мөдияти ва вазифалари	13-44
2.1. Ўзбекистон Республикасидаги ўтиш даври иқтисодиётини бошқаришда молия сиёсатининг роли	13-17
2.2.Бюджет-солик сиёсатининг мазмуни ва уни баҳолаш методологияси	17-21
2.3.Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги ва моливий тартибга солиш..	21-29
2.4. Бюджет-солик сиёсатига оид иқтисодчи олимларнинг карашлари ва бу хусусдаги мунозаралар	29-43
II-бўлим. Ҳозирги замон шароитига бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлаш масалалари	
3-боб. Ҳозирги замон шароитига бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлаш омиллари ва мезонлари	45-93
3.1.Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлаш юзасидан ривожланган давлатлар ижобий таҳкибалари таҳлили	45-58
3.2.Бюджет даромадлари таркибида соликларнинг ўрни ва динамикаси таҳлили	58-76
3.3. Бюджет харажатлари таркиби ва микдорининг ўзгаришини бюджет-солик сиёсатига таъсири	76-93
4-боб. Солик оғирлигини муқаммаллаштириш	94-108
4.1.Солик оғирлиги ва унинг холатини белгиловчи омиллар..	94-99
4.2.Солик оғирлигининг корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятига таъсири таҳлили	100-105
4.3.Солик тўловчиларга нисбатан солик оғирлигини муқаммаллаштириш йўналишлари	105-108
5-боб. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлашнинг концептуал ясосларини такомиллаштириш	109-146
5.1. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлашда молиявий қонунчиллик барқарорлиги ва самарадорлигини тъминлаш масалалари	109-120

5.2. Давлат молиясини стратегик таҳминлаштириш асосларида фискал ва иқтисодий функцияларнинг самарали бошқарилишини таъминлаш	120-136
5.3. Солик юкини камайтириш шароитида бюджет-солик сиёсатининг мутаносиблигини таъминлаш	137-146
III-бўлим. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараккиётни молиявий барқарорлаштириш	
6-боб. Бюджет сиёсати ва иқтисодиётни бюджет орқали тартибга солиш	147-207
6.1. Ўзбекистон Республикаси мустакиллиги йилларида бюджет тизимидағи ислоҳотлар	147-164
6.2. Бозор иқтисодиёти шароитида бюджет тизими бўғинларининг вазифалари	165-171
6.3. Утиш даври иқтисодиётида бюджет орқали молиялаштириш хусусиятлари	171-174
6.4. Бюджет сиёсати ва бюджет орқали тартибга солиш соҳалари ..	174-206
7-боб. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараккиётни молиявий барқарорлаштириш концепцияси ..	208-270
7.1.Ижтимоий сиёсатнинг молиявий муаммолари	208-218
7.2. Инвестицион фаолиятни давлат томонидан бошкариш	218-229
7.3. Бюджет ва пул-кредит сиёсатининг хозирги замон муаммолари	229-242
7.4. Иқтисодий ўсиш стратегияси ва давлат молиясини соғломлаштириш	242-255
7.5.Фан-техника тараккиётини рагбатлантиришда давлатнинг молиявий фаолияти	255-262
7.6. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий-иқтисодий тараккиётни молиявий масалалари	263-270
Фойдаланилган адабиётлар	271-283

МУҚАДДИМА

Мустақил тараққиёт йўлини танлаб, демократик давлат куриш йўлидан бораётган республиканизнинг бозор муносабатларига ўтиши шароитида, ижтимоий ҳайтимизнинг барча соҳаларида чукур ўзгаришларни амалга ошириш хозирги куннинг асосий талабидир. Бюджет-солик сиёсати борасида олиб борилаётган ўзгаришларнинг марказида бюджет даромадлари ва ҳаражатларининг мувофиқлигини таъминлаш ҳамда уларнинг самарадорлигини ошириш мухим вазифа хисобланади. Бу ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётидаги рўй бертаётган туб ўзгаришлар, молиявий-иқтисодий назария, бюджет-солик сиёсати ва бюджетнинг хукуқ ва мажбуриятларининг бажарилишини ижтимоий-иқтисодий яратувчилик руҳида қайта кўриб чикишли талаб этмоқда.

Зоро, Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг эркинлашуви ва ислоҳотларнинг чукурлашуви жараёни бюджет-солик тизимини ҳам мунтазам такомиллаштириб боришни такозо қиласди. Бюджет-солик сиёсати молия тизими ислоҳотларининг мухим йўналиши сифатида иқтисодиётни тартибга солиш ҳамда унинг барқарорлигини таъминлаш жараёнида ҳар қачонгидан ҳам мухимрок бўлиб бормоқда.

Дарҳакиқат, Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Ислоҳотлар ва ўзгаришлар йўлида фақатгина эришилган мэрралар билан чекланиб қолиш асло мумкин эмас.. Иқтисодиётдаги ислоҳотлар ва ўзгаришлар жараёни ҳеч қачон ниҳоя билмайди. Бу, энг аввало, бюджет ва солик сиёстидаги ислоҳотларни чукурлаштириш билан боғлиқдир»¹.

Маълумки, иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мустақил миллий молия-кредит тизими, бюджет ва солик сиёсатининг юритилиши, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос ижтимоий ҳимояланган,

¹ И. Каримов. Мирная жизнь и безопасность страны зависят от единства и твердой воли нашего народа. Т.: Узбекистан, 2004. стр 157-158.

босқичма-босқич йўли таинланди. Натижада Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларининг шаклланишига оид туб иқтисодий ислоҳотларнинг ўтказилиши давлатнинг молия-бюджет ва солик сиёсатини тубдан қайта куриш, тақрор ишлаб чиқариш жараённида бюджет сиёсати ролининг ўзгариши, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминловчи аниқ мезон ва омилларнинг тизимлашган услубиётини ишлаб чиқиши тақозо этмоқда.

Хозирги кунда Ўзбекистон Республикаси хукумати томонидан давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш жараённида солик юкини босқичма-босқич камайтириш назарда тутилган. Бу эса бюджет-солик сиёсати соҳасидаги қарорларнинг самарали бўлишини, даромадлар ва харажатларни режалаштиришда илмий асосланган ва таҳлил этилган иқтисодиётнинг турли соҳаларини барқарор ривожлантиришга қаратилган меъёрий-хукуқий хужжатларни аниқ мезонлар асосида ишлаб чиқиш ва амалиётта татбиқ этиш долзарб вазифалар категорига киритилади.

Шунингдек, давлат молиясини стратегик таҳминлаштиришда фискал ва иқтисодий функцияларнинг мувофиқлигини таъминлаш борасидаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш барқарор бюджет-солик сиёсатини амалга ошириш учун хизмат қилади.

Муаллифлар мазкур кўлланмани тайёрлашда Ўзбекистон амалиётидан келиб чиқиб, ушбу соҳада мавжуд адабиётлардан, матбуотда зълон қилинган мақолалардан фойдаланган ҳолда, уларни тизимлаштиришга ҳаракат қилдилар. Кўлланманинг ҳар бир боби сўнгида талабанинг билимини мустахкамлаш ҳамда мустақил фикрлаш кобилиятини ривожлантириш мақсадида ўзини-ўзи текшириш учун саволлар тузилди.

Кўлланмани тайёрлашда ўз ёрдамларини берган тақризчилар Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, иқтисод фанлари доктори, профессор Р.Х. Шодиев, и.ф.н. доц. А. Фозиев, Тошкент вилояти Молия

бошкармаси бошлиги ўринбосари, жамланган бюджет бошлиги Р.Т.Абдусатторовага алоҳида миннатдорчилик билдирамиз.

Мазкур ўкув кўлланма бўйича барча фикр-мулоҳаза ва таклифларни Тошкент Молия институтининг илмий-услубий Кенгашига юборишингизни сўраймиз. Бу келгуси нашрларда мазкур кўлланманинг янада мукаммал тарзда ўкувчиларга тақдим этилишига ёрдамлашади.

Муаллифлар

I-бўлим. БЮДЖЕТ-СОЛИҚ СИЁСАТИ ЯХЛИТЛИГИНинг МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1-боб. «Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанинг яҳамияти

1.1.«Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанинг предмети ва вазифалари

Республикамиздаги амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар ва режали-марказлашган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даври, халқаро миқёсдаги глобаллашув, худудий интеграция, ривожланган ва ривожлангаётган мамлакатлар молия, бюджет-солик тизимида юз бертаётган таркибий ва институционал ўзгаришларнинг ажралмас қисми сифатида намоён бўлмоқда. Халқаро миқёсда амалга оширилаётган ушбу глобал жараёнлар ўзининг тезкорлиги, кўлами ва ахборот сигими билан мамлакат бюджет-солик тизимини бошқариш олдига жиддий вазифаларни кўймоқда.

Мазкур фанинг бошқа фанлар сингари ўзига хос предмети ва вазифалари мавжуд. Бу фанни ўқитишнинг зарурлиги иқтисодиётнинг эркинлашуви ва иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш шароитида бюджет ва солик муносабатларининг янада такомиллашиб бораётганлиги билан ҳам янада кучаймоқда.

«Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанида молия сиёсати стратегиясини белгилаш, давлат даромадлари, ҳаражатлари ва қарзларни бошқариш каби масалаларнинг назарий жиҳатлари ёритилади. Молия соҳасида фаолият юритувчи мутахассислар учун ушбу фан назарий билимларнинг асосий йўналишларини белгилаб беради. Мазкур фанда бозор иқтисодиёти қонунларидан келиб чиқиб, бюджет-солик сиёсатининг моҳияти ва вазифалари ёритилди.

Мазкур фан бўлажак магистрларга молияни режалаштириш, бюджет-солик сиёсати стратегиясини белгилаш билан боғлиқ

муаммоларни ечишга кўмаклашувчи кўшимча назарий билимларни берибгина колмасдан, балки уларни амалиётта тайёр кадрлар бўлиб етишишига ёрдамлашади. Ушбу мақсаддан келиб чикиб фан куйндаги вазифаларни бажаради:

- молия стратегиясининг ижтимоий-иктисодий моҳияти ва аҳамиятини ўрганиш;
- бюджет-солик сиёсатининг стратегик ва тактик вазифаларини ўрганиш;
- молиявий режалаштиришининг ташкилий тамойиллари, усуслари ва ушбу жараённи бошқаришининг хукукий-меъёрий асосларини ўрганиш;
- микро ва макро даражада молиявий режалаштириш асослари ва хусусиятларини ўрганиш;
- бюджет-солик сиёсатининг стратегияси юзасидан ривожланган давлатлар илғор тажрибалари ва хусусиятларини ўрганиш.

Мазкур кўлланма бюджет-солик тизимининг таркибий тузилиши ва бошқариши ташкил этишининг асосий шакларини ўз ичига олган бўлиб, олий таълимнинг «Давлат маблагларини бошқариш», «Молиявий менежмент», «Халқаро молия муносабатлари» ва бошқа мутахассислик талабаларига магистратура боскичида ўқитилиши режалаштирилган «Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанининг ўкув дастурлари асосида ёзилган. Шунингдек, кўлланмадан амалиётчи мутахассислар, илмий тадқиқотчилар, аспирантлар ва ушбу соҳа билан қизикувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

1.2.Фанини ўқитишнинг объектив зарурлиги ва бошқа мақсус фанлар билан ўзаро боғликлиги

«Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанини ўқитишнинг мақсади - келгусида юқори малакали иктисодчи-мутахассислар бўлиб етишадиган талабалар учун давлат молиясини режалаштириш истикболлари ҳакида,

бюджет-солиқ сиёсатининг стратегик ва тактик вазифалари ҳакида назарий билимлар бериш, уларда давлатнинг ҳозирги кундаги бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари бўйича кўникмалар хосил килишдан иборат. «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фани «Молия», «Халқаро иқтисодий муносабатлар», «Иқтисодий назария», «Давлат молияси», «Чет мамлакатлар молияси» каби фанлардан олинган назарий асосларга таянади.

Шу билан бирга «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фани қатор фанлар, жумладан, «Давлат бюджети», «Маҳаллий бюджетларни шакллантириш ва бошқариш», «Нобюджет фондлар», «Чет мамлакатлар молияси», «Корхоналар молияси», «Солиқ ва соликка тортиш», «Сугурта асослари», «Қимматли қоғозлар бозори» каби фанларни ўзлаштириш учун назарий-услубий асос бўлиб хизмат килади.

1.3. Бозор шаронтида малакали молия ҳодимларини тайёрлашда фанининг аҳамияти

«Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанини ўрганиш жараёнида талабалар тегишли билимга, укувга ва кўникмаларга эга бўлишлари лозим. Талабалар умумназарий фанлардан олган билимлари билан бир қаторда молиявий қонунчилик, оммавий-ахборот воситалари орқали кундалик молиявий ўзгаришлардан хабардор бўлишлари мумкин.

Мазкур фаннинг асосий ғояларини тўла ва муваффакиятли ўрганиш учун талабалар молия амалиётида мавжуд иқтисодий таҳлил усувларидан, молиявий режалаштириш усувларидан фойдалана билишлари лозим.

«Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанидан олинган билимлар талабаларни олий ўкув юртини тамомлагандан сўнг молия амалиётига оид кундалик фаолиятида учрайдиган долзарб амалий муаммоларни ечишда ҳамда давлат бюджет-солиқ сиёсатига хос адабиётларни ўрганиб малакаларини оширишларида кўл келади.

Фаннинг предметини чукур ўрганишнинг аҳамияти шундаки, бюджетга соликларни йигишида солик тўловчи - юридик ва жисмоний шахслар елкасига ортиқча солик юкини кўпайтирмаслик, тадбиркорларнинг ўз фаолиятларидан манфаатдорлигини сўндиримаслик, ижтимоий ва инвестицион фаолликка эътибор бериш кўзда тутилади.

Шунингдек, чет эл мамлакатлари давлат бюджетини таҳлил қилиш, бюджет-солик амалиётини ўрганиш ва таққослаш асосида тегишли хуносалар ишлаб чиқиш, бу тажрибаларнинг бизга маъкул томонларидан республикамиз амалиётига мослаб зарур жойларини татбик этишдан иборат.

«Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги» фанини ўқитиш жараёнида янги технологиялардан фойдаланишининг ташкил қиласи. Бу фанни ўқитишда молиявий қонунлар, хукумат карорлари, молиявий хисоб-китобларнинг автоматлаштирилган тизими («Молия» АИЖ) дастури, низомлар ва молиявий лойихаларни баҳолашнинг ЮНИДО ва «Project expert» компьютер дастурларидан, янги компьютер технологиялардан, таркатувчи материаллардан, тестлар тўпламидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджет тизими бўғинлари, бюджет-солик сиёсати яхлитлиги, хуқук ва мажбуриятларнинг тақсимланиши, давлат харажатлари, бюджетларнинг мустақиллиги, бюджет тизимининг асосий тамойиллари, ҳокимият органларининг ваколатлари, маҳаллий соликлар ва йигимлар, солик ставкалари.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанини ўқитишнинг мақсади нималардан иборат?
2. «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанининг можияти ва вазифаларини тушунтиринг.
3. «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанини ўрганишда қандай усуllардан фойдаланиш мумкин?
4. «Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги» фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлигини кўрсатинг.

2-боб. Давлат бюджет-солиқ сиёсати яхлитлантининг зарурлиги, мөнъяти ва вазифалари

2.1. Ўзбекистон Республикасидаги ўтиш даври иқтисодиётини бошқаришда молия сиёсатининг роли

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси хукумати бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни яратишга каратилган изчил иқтисодий ислоҳотларни амалга оширмоқда. Ислоҳотлар стратегияси давлат иқтисодий сиёсатининг кенг қамровли дастакларини ўз ичига олади. Мана шундай дастаклардан энг муҳимларидан бири-давлатининг изчил молиявий сиёсати хисобланади. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат молиявий сиёсатини олиб бориш ва иқтисодни молиявий тартибга солиш муаммоларига алоҳида эътибор берилади.

Молиявий сиёсат давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, уни фалсафий категорияга тақкослайдиган бўлсак, усткурмага тааллуклидир. Мътлумки, ҳар қандай жамиятда ҳам давлат бирон-бир мақсадга эришиш, олдига қўйган вазифа ва мажбуриятларини бажариш учун молиядан кенг фойдаланади.

Молиявий сиёсат қўйилган мақсадларни ҳаётта татбиқ этиш учун бажарилиши лозим бўлган вазифаларни ташкил этишда асосий рол ўйнайди. Молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш жараёни ва ҳаётта татбиқ этишда у жамият олдида турган вазифаларни бажариш шароитларини таъминлаб, иқтисодий мағфаатларга таъсир кўрсатадиган курол сифатида намоён бўлади.

Молиявий сиёсатининг асосий йўналиши молиявий ресурслардан фойдаланиши самарадорлигини ошириш, молиявий тизим соҳалари ўртасида қайта тақсимлаш ва бош йўналишга эга бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни барқарорлаштириш мақсадида давлат ихтиёридаги молия ресурсларини марказлаштиришдан иборат.

Молиявий сиёсат ҳакида сўз юритар эканмиз, биз унинг нухоятда кўп қиррали ва мураккаб категория эканлигини алоҳида таъқидлашимиз керак. Ҳозирги кунга қадар молиявий сиёсат тушунчаси борасида ягона фикр мавжуд эмас. Масалан, гарб иқтисодчилари Стенли Фишер, Рудигер Дорнбуш ва Ричард Шмалензиларнинг фикрича, молиявий сиёсат мустакил тушунча хисобланмайди. Улар молиявий сиёсат тушунчасига фискал сиёсат тушунчаси орқали ёндашадилар. «Фискал сиёсат эса давлатнинг ўз даромадлари ва харажатлари бўйича қарор қабул қилиши бўлиб хисобланади»², -деб таъқидланади.

Хориж иқтисодий мактабининг Кэмпбелл Р., Макконелл ва Стенли Л.Брю каби намояндадари ҳам шунга ўхшаш фикрларни билдириб, «молиявий-бюджет ва фискал сиёсат тушунчаларини бир ўринга кўйишади»³.

Профессор В.В. Лавровнинг фикрича, молиявий сиёсат ишлаб чиқаришни хисобга олиш ва назорат қилиш, меҳнат сифати ва маҳсулотларни тақсимлаш билан боғлик. Рус олимни И.В. Левчук молиявий сиёсатнинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги катта ролини кўрсатиб, молиявий сиёсат, биринчи навбатда, марказлаштириш ва демократик бошқаришни ташкил этишда хизмат қиласи, -дейди.

Молиявий сиёсатга тўлароқ тушунчани М.К. Шереметьев ўзининг «Финансы» ўкув кўлланмасида беради: «биринчидан, молиявий сиёсат -бу молиядан фойдаланиш бўйича давлатнинг асосий йўналишидир; иккинчидан, молиявий сиёсат - мамлакат иқтисодиётининг ичida рўй берувчи молиявий жараёнларнинг натижасидир»⁴.

Юқоридагиларга асосланиб, молиявий сиёсат - бу ахолининг ҳаёт даражасини ошириш мақсадида молиявий маблағларнинг давлат томонидан тартибга солинишидир,-деб айтишимиз мумкин.

² Фишер С., Дорнбуш Р.Шмалензи Р. Экономика. -М.: Финансы и статистика. 1993.

³ Беляев Ю.А. Бюджетный федерализм: зарубежный опыт. -М.: Финансы. 1994.

⁴ Финансы. Уч. пособие под ред. Шереметьева М.К. М.: Финансы, 2002, с. 75.

Молиявий сиёсат хакида фикр юритганимизда, унинг турларига алоҳида тўхталиб ўтишимиз лозим бўлади. Ҳозирги кунда молиявий сиёсат турларини кўйидагича гурухлаш мумкин:

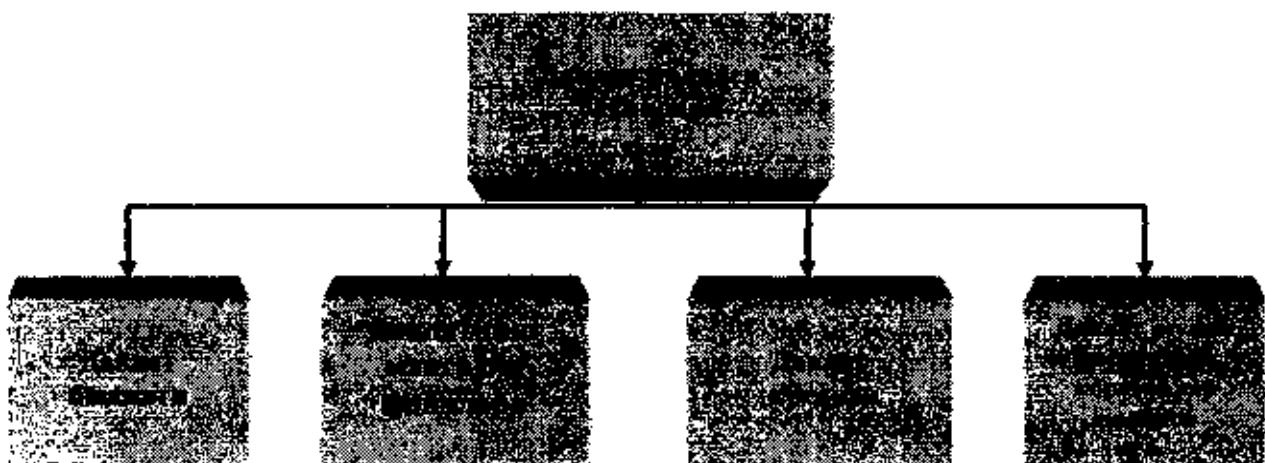
- иқтисодий ўсиш сиёсати;
- мувозанатлаштириш сиёсати;
- чегаралаш сиёсати.

Молиявий сиёсатнинг юкорида келтириб ўтилган турлари миллий даромад ҳажмини ва ахоли бандлиги даражасини оширишга, давлат харажатлари тизимини назорат қилишга, солиқлар воситасида иқтисодиётни тартибга солишга, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга хизмат қилади. Молиявий сиёсатни амалга оширишда давлат молиясининг алоҳида бўгинларига эътибор қаратилади.

Давлат молияси бўгинлари кўйидагилардан ташкил толади:

I-чизма

Давлат молиясининг таркибий тузилиши

Давлат бюджети кучли демократик давлатнинг ишончли молиявий таянчи бўлиб хизмат қилиши керак. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясига биноан, Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимига эга. Давлат бюджети - республика бюджети, Коракалпогистон Республикаси бюджети ва

маҳаллий бюджетлардан иборат. Бундан ташқари, давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Конуниккинг З-моддасида илк бор давлат ва маҳаллий бюджетларга тушунча бериб ўтилган, бунга кўра давлат бюджети - бу давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили давомида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Асосий молиявий режа сифатида бюджет қўйидаги ўзига хос хусусиятларга Эга:

- бюджет универсал молиявий режа ҳисобланиб, ўз қўрсаткичлари билан ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг барча соҳаларини камраб олади. Бу универсаллик хусусияти бошқа молиявий режаларда учрамайди, чунки улар тор доирада харакат қиласади;
- бошқа молиявий режаларга нисбатан бюджет мувофикаштириш вазифасини бажаради.

Мувофикаштириш-бюджет қўрсаткичи билан бошқа молиявий режалар қўрсаткичининг ўзаро боғлиқлиги орқали амалга оширилади. Корхоналарнинг молиявий режаларида бюджетта тўланадиган мажбурий тўловлар хажми ва бюджетдан ажратиладиган маблағлар ажратилади.

Таникли рус олимлари М.В. Карасева ва Ю.А. Крохина ўзларининг «Финансовое право» дарслигига бюджетнинг қўйидаги ўзига хос хусусиятларининг қўрсатиб ўтадилар:

- ◆ бюджет- давлат ва маъмурий тузилмаларнинг харажатларини қоплаш мақсадида ташкил этиладиган пул маблағлари жамғармасидир;
- ◆ бюджет-давлат ва маъмурий тузилмаларнинг молиявий режали акти бўлиб, унда уларнинг даромадлари ва харажатлари қўрсатиб

ўтилади;

- ◆ бюджет-корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг баланси ва сметаси сингари молиявий режа бўлиб, универсаллик ва мувофикалаштириш хусусиятига эга.

Юкорида кўриб чиқилган барча жиҳатлар бюджет мазмунини бойитиб, тўлдириб туради. Бюджет бу давлат ҳокимияти органлари функцияларини таъминлаш мақсадида пул маблағларини ташкил этиш ва харажат қилиш шаклидир. Бу тушунчадан кўриниб турибдики, биринчидан, бюджет - бу пул маблағларини ташкил этиш ва харажат қилиш шакли ҳисобланади, иккинчидан, бюджет-давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг функцияларини таъминлайди.

Ҳар қандай категориянинг, шу жумладан, бюджетнинг моҳияти унинг вазифаларида намоён бўлади. Бюджет кенг молиявий категория бўлганлиги сабабли, унга молиянинг барча вазифалари хосдир.

Бюджетнинг кўйидаги асосий вазифаларини кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

- ◆ милий даромадни қайта таҳсимилаш;
- ◆ иқтисодиётни тартибга солиш;
- ◆ бюджет соҳасини молиявий таъминлаш;
- ◆ давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш;
- ◆ марказлашган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва фойдаланиш устидан назорат ўрнатиш.

Бюджет оммавий-хуқуқий категория бўлиб, норматив тарзда мустаҳкамланади ва давлат (маъмурий-худудий тузилмалар) манфаатларини амалга оширишда хизмат қиласи.

2.2. Бюджет-солик сиёсатининг мазмуни ва уни баҳолаш методологияси

Бюджет сиёсати иқтисодий сиёсатнинг ядрои ҳисобланади ҳамда ўзида жамият институтлари ва аҳоли ургасидаги молиявий

муносабатларни яккол ифодалайди. Бюджет сиёсати, айтиш мумкинки, макроиктисодий барқарорликнинг бош омилидир. Давлат бюджети сиёсатини юртишда икки дастакка эгадир. Булар давлат даромадлари ва харажатларидир. Буларнинг бевосита ва билвосита усууллар деб аташ мумкин.

Бюджет сиёсатининг билвосита усууллари бўлиб, соликлар ва соликсиз тўловлар орқали иқтисодиётта таъсир кўрсатиш каби тадбирлар ҳисобланади. Солик ставкаларининг ўзгариши, соликлар бўйича имтиёзлар яратиш ёхуд уларни бекор қилиш, турли хил тўловларни жорий қилиш каби билвосита усууллар орқали мамлакатдаги ижтимоий-иктисодий вазиятта таъсир кўрсатиш мумкин, бунда солик тўловларнинг моддий қизиқишилари бюджет сиёсатидаги ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Бюджет сиёсатининг бевосита усуулларига эса бюджетнинг харажатлар қисми орқали ижтимоий-иктисодий вазиятга таъсир кўрсатиш киради. Тармоқларни молиялаштириш харажатлари микдорини ўзgartириш, ночор корхоналарга дотациялар ажратиш, субвенциялар бериш, бюджет ссудаларини ажратиш, улар бўйича имтиёзлар жорий қилиш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун кафолатлар бериш каби тадбирлар бюджет сиёсатининг тўғридан-тўғри усууллари ҳисобланади.

Барқарор бюджет сиёсатини юритиш, ўз навбатида, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлашга хизмат қиласди. Бюджет солик сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш иқтисодиёт олдида турган мухим вазифаларни ҳал қилишда асосий рол ўйнайди.

Давлат бюджет-солик сиёсатининг стратегик вазифаси давлат маблағларини тузилмавий қайта қуришни, иктисодий мустақиликни ва охир-оқибатда ахоли фаровонлигининг ошишини тъминлаш учун ривожланётган бозор иқтисодиёти ва унинг инфратузилмасига мақсадли таъсир кўрсатишга йўналтиришдан иборат. Бу ерда бюджет-солик сиёсати деганда, давлатнинг бюджет даромадларини оптималь шакллантириш ва

давлат харажатларини рационализация қилиш учун солик олишни такомиллаштириш соҳасидаги сиёсати тушунилади.

Айни пайтда бюджет-солик сиёсати ишлаб чиқаришни ўстиришга ва унинг самарадорлигини оширишга, солиқка тортиладиган базани кенгайтириш мақсадида ҳукукий ва жисмоний шахслар даромадларини кўпайтиришга қаратилган бўлиши лозим. Бюджет-солик сиёсатининг хусусияти шундан иборатки, у нафакат давлатнинг даромадлар базасини таъминлаш ва келиб тушган пул маблагларини харажат қилиш, балки жамиятда макроиқтисодий барқарорликни ҳамда инфляциянинг паст даражасини, ахолининг оптималь бандлигини таъминлаши зарур.

Бюджет-солик сиёсати тор маънода макроиқтисодий барқарорлик ва мустаҳкам иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш, ташки иқтисодий фаолиятни ва босқичма-босқич валюта бозорини эркинлаштириш, ахолининг барқарор моддий фарованиелигини таъминлаш ва ахолининг ижтимоий ҳимоясини ошириш каби умумдавлат макроиқтисодий вазифаларни таъминлашга йўналтирилган.

Бюджет-солик сиёсати амалиётда амалга ошириш нуктаси назаридан бирламчи вазифалар ўргасида тўғри мувофиқликни аниклаш мухим ҳисобланади.

Бошқача айтганда, бюджет-солик сиёсати доирасида умумий стратегияни ишлаб чиқиш билан бир каторда навбатдаги амалга ошириладиган аниқ чора-тадбирларга фақат тўғри ургу бериш орқали муваффақиятга эришиш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтишининг муайян босқичи вазифаларига мос равища бюджет-солик сиёсати инструментлари ҳам ўзгариб боради. Миллий иқтисодиётимизни ислоҳ қилишининг бугунги кундаги энг мухим вазифалардан бири давлат бюджети даромад ва харажатлари мувофиқлигини таъминлашга қаратилган. Бюджет-солик сиёсатининг стратегик вазифаси давлат харажатларини тузилмавий қайта қуришни,

даромадларнинг янги манбаларини излаб топишни, иқтисодий мустақилликни ва охир-оқибатда аҳоли фаровонлигининг ошишини тъминлаш учун ривожланаётган бозор иқтисодиёти механизмларига мақсадли таъсир кўрсатишни йўналтиришдан иборат. Бунда бюджет-солик сиёсати давлатнинг бюджет даромадларини бюджет харажатлари таркибий тузилишининг ўзгаришига қараб шакллантириш, даромадларни оқилона сарфлаш механизмини ишлаб чиқиши соҳасидаги сиёсат тушунилади.

Давлат бюджети сиёсати давлатнинг даромадлари ва харажатларини рационал шакллантириш, бюджет бугинлари ўргасидаги муносабатларни тартиға солиш, маҳаллий бюджетлар манфаатларини мувофиқлаштириб туришни тъминлаши лозим.

Айни пайтда, бюджет-солик сиёсати ишлаб чиқаришни ўстиришга ва унинг самарадорлигини оширишга соликка тортиладиган базани кенгайтириш мақсадида хукукий ва жисмоний шахслар даромадларини кўпайтиришга қаратилган бўлиши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида бюджет-солик сиёсатининг асосий вазифалари иқтисодиётда ишлаб чиқариш жараёнининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик, яъни ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга йўналтирилган чора-тадбирлар ишлаб чиқишидан иборат. Бунинг учун солик сиёсати соҳасида солик ставкаларини пасайтириш, янги инвестициялар учун солик имтиёзларини бериш, тезлаштирилган амортизацияни қўллаш каби тадбирлар амалга оширилади.

Ўзбекистондаги бюджет-солик сиёсатининг характерли хусусиятлари сифатида куйидагиларни ажратиш мумкин:

- ⇒ хукumat ижтимоий-иқтисодий ва бюджет-солик сиёсатининг ўзаро боғланганлиги ва бир-бирини тўлдириши;
- ⇒ бюджет-солик сиёсатининг макроиктисодий барқарорлик ва иқтисодий юксалишини рағбатлантиришга эришиш ҳамда уни мустаҳкамлашга йўналтириши;

- ⇒ солик йигимини оқилона усулда ташкил этиш ва соликларнинг рағбатлантирувчи ролини таъминланиши;
- ⇒ бюджет харажатларининг ижтимоий мақсадларга йўналтирилиши.

Умуман олганда мамлакат хукумати томонидан ўтказилаёттан бюджет-солик сиёсати давлат газнаси билан соликларнинг рағбатлантирувчи роли ва бюджет харажатларининг энг мақбул тузилмаси ўртасидаги ўзаро нисбатнинг самарадорлигига эришиш имконини яратди. Ўз навбатида, даромадлар бўйича бюджетнинг барқарор ва тўлақонли ижроси бюджетда белгиланган барча тадбирларни ўз вақтида ва тўла молиялаштиришни таъминлайди.

2.3. Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги ва молиявий тартибга солиш

Макроиктисодий жиҳатдан эса давлатнинг самарали бюджет-солик сиёсати инвестиция иклимини яхшилаш, молиявий барқарорлик, пул ва молия бозорлари ривожи, корхоналарни молиявий согломлаштириш ва ахолининг реал даромадлари ўсишига имкон беради.

Солик тадбирлари бюджет тадбирларини тўлдириб туради ва улар биргаликда талаб мажмусини ривожлантиришга, натижада эса ишлаб чиқаришни ҳам ривожлантиришга олиб келади. Бюджет-солик сиёсати пул-кредит сиёсати каби давлатнинг яхлит тадбирларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Улар куйидагилардан иборат:

1. Иктиносидий ҳолатни кўтариш даврида давлат бюджет-солик ва пул-кредит сиёсатида қарама-қарши тадбирларни мужассамлаштириб турниш сиёсатини ўтказади. Ушбу даврдаги бюджет-солик сиёсати соликлар ставкасининг кўтарилиши, давлат харажатларининг кисқариши, амортизация сиёсатини ўтказиш доирасида чегараланишлар билан характерланади.
2. Молиявий барқарорликни таъминлаш. Бунинг учун, энг аввало,

иктисодий ислоҳотларни муваффақиятли ўтказишнинг асоси сифатида пул муомаласини баркарорлаштириш бўйича зарур чоралар кўриш даркор. Фақат барқарор пул тизими яратилган шароитида хўжалик механизмининг барча қатнашчилари ва ташкилий қисмлар ўртасида алоқалар ўрнатиш мумкин.

3. Инвестицион фаолликни ривожлантириш ва унинг миллый даромаддаги улушини кўпайтириш.
4. Бюджетнинг давлат дотациялари бўйича алоҳида моддий ишлаб чиқариш соҳаларига ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш. Харажатлар орқали бюджет, иқтисодиётни бошқариш ва ривожлантиришнинг муҳим дастаги бўлиб хизмат қиласди.
5. Бюджетнинг даромад базасини, соликка торгишни такомиллаштириш ва соликларини тўлиқ тўланиши бўйича назоратни кучайтириш ҳисобига баркарорлаштириш. Соликлар орқали корхоналар фаолиятини рағбатлантириш ракобатбардошликини оширади, капитал йигилиши учун қулай шароит яратади. Бунда турли соликлардан имтиёзлар берилиб, иқтисодий ривожланиш учун замин яратилади.
6. Давлат харажатларини мақсадли ва самарали ташкил қилиниши бўйича молиявий назорат тизимини шакллантириш.

Хозирги кундаги энг долзарб масалалардан бири - бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлашдан иборат. Бунда асосий ўринин бюджет-солик сиёсати яхлитлигига эришиш масаласи эгаллайди.

Мустақилигимизнинг дастлабки йилларида издан чиқсан иқтисодиётни қайтадан қуриш, янги жамият бошқарув тизимини шакллантириш, ахолини «ижтимоий ларзаларсиз» бозор муносабатларига мослаштириш, ижтимоий ҳимояни қучайтириш жуда катта маблағларни талаб этди. Лекин бу корхоналар зиммасидаги солик юкининг ортиб

кетишига, улар иқтисодий аҳволининг ёмонлашувига олиб келди. Шунинг учун кейинги йилларда асосий эътибор бюджет-солик сиёсатининг факат фискал томонигина эмас, балки узок муддатли истиқбоягча эришиш мақсадида бюджет харажатлари таркибини қайтадан кўриб чиқиш ва соликларнинг рагбатлантирувчи функциясини оширишга ҳам каратилмоқда.

Бюджет уч таркибий қисмдан – харажатлар, даромадлар қисмлари ва улар балансидан иборат, яъни даромадларнинг харажатларга мувофиқлиги қоидасига кўра тузилади. Бюджетни шакллантириш, аввало, унинг харажатлар қисмини тузиш йўли билан юз беради, чунки давлат ўзида мавжуд молиявий имкониятлардан келиб чиқибгина харажатлар қилиши мумкин.

Давлат, аввало, жамиятни самарали ривожлантириш мақсадида унинг зарур маблаглари ҳажмини белгилаш ва шундан кейингина ўз кўлида бўлган бюджет даромад қисмини тўлдиришнинг асосий воситаси солик ва бошқа манбалари ёрдамида ана шу молиявий ресурсларни жалб этиши керак. Бюджет-солик сиёсати маблаглар ҳаракатининг аниқ йўналишларини, миллий даромадни қайта тақсимлашни акс эттиради, бу эса унга мамлакатда иқтисодиётни ва ижтимоий жараёниларни самарали бошқаришга имкон беради.

Иқтисодиёт ривожланишининг турли босқичларида бюджет давлат сиёсатини амалга ошириш қуроли, мўлжалланган дастурлар ва тадбирларни амалга ошириш учун пул маблагларининг асосий манбаси ҳисобланади. Охир оқибатда айни у давлат ҳокимиётининг кундалик масалаларини ҳам, ривожланиш истиқболларини ҳам ҳал этишдаги салоҳиятни белгилайди.

Бюджет иқтисодиётга, ишлаб чиқариш жараёнига, хўжалик ҳаётига давлат томонидан таъсир ўтказиш воситасидир, у давлат истеъмолининг молиявий асоси сифатида намоён бўлади ҳамда давлат томонидан

ижтимоий сиёсат олиб бориш учун фойдаланилади.

Давлат бюджети давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида, хукумат органларига ўз ваколатларини амалга ошириш учун иқтисодий имкониятлар берди. Бюджет давлат учун зарур бўлган молиявий ресурсларни акс эттириб, шу билан биргаликда, мамлакат солик сиёсатини белгилайди.

Солик сиёсатини ўзгартириб, давлат муайян доираларда мамлакатни иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантириши ва унинг иқтисодиётда пайдо бўладиган салбий кўринишларига йўл кўймаслиги мумкин. Соликлар ёрдамида тартибга солиш ҳар қандай мамлакатнинг хўжалик ҳаётини, яъни ишлаб чиқариш таркиби, сармоя жамғарини шахсий истеъмолни қамраб олади, чунки солик сиёсатининг ўзгариши мамлакат иқтисодиётининг таъсирчан воситасидир. Бундай тартибга солишининг асосий мақсади бўлиб, корхоналарнинг ички ва ташки фаолияти учун (айниқса, инвестиция фаолиятини жонлантириш учун) солик иқлимини яратиш ҳамда сармоя ҳаракатини тармок ва минтақавий йўналишларда ривожлантиришни рағбатлантириш учун шарт-шароитларни таъминлаш ҳисобланади. Солик сиёсати ёрдамида тартибга солиш ҳар доим ҳам самарали натижалар беравермайди, бунга мавжуд иқтисодий вазиятни тўғри баҳоламаслик, узок муддатли стратегик таҳминлаштиришни нотўри белгилаш, солик юкиннинг таҳсиланишида номутаносиблик сабаб бўлиши мумкин.

Солик сиёсати асосига бюджетта солик тушумлари ҳажмларини солик ставкаларини ошириш ҳисобига эмас, балки ишлаб чиқаришни тегишли тармокларини ва маҳсулотларнинг устувор турларини рағбатлантириш воситасида солик солиш базасини кўпайтиришга имкон яратадиган чоралар ҳисобига ошириш зарурлигига асосий эътиборни қаратиш лозим.

Солик сиёсати соликларнинг жамиятдаги ролини белгилайди.

Солиқларнинг усткурма тартибнинг субъектив ҳодисаси сифатидаги ахамияти давлат фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу ахамият доимий ҳаракатда бўлиб, бутун халқ хўжалигини манфаатлари ва мақсадларини жамлама кўринишда акс эттирадиган ҳолда давлат сиёсатини ўзгаришига боғликдир.

Давлатнинг бюджет-солик сиёсати самарасиз бўлиши мумкин, яъни уни амалга ошириш қўйидаги ҳолларда макбул натижаларга олиб келмайди:

1. Бюджет-солик сиёсати вакт даврлари муаммоси билан тўқнаш келади. Иқтисодий сиёсатни рўёбга чиқишида вакт-даврларининг икки тури ажратиб кўрсатилади.

Ички давр - иқтисодий шок гангитиши билан у ёки бу ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилиш ўртасида.

Ташки давр - чоралар кўриш билан натижани олиш ўртасида.

Иқтисодий танглик ёки инфляцияни англаш дарҳол юз бермайди. Одатда иқтисодчилар макроиқтисодий вазиятни батафсил таърифлайдиган статистика маълумотларини яхши деганда уч-олти ой кечикиб оладилар. Табиийки, бундай вазиятда ҳар қандай қарорлар кечикади.

Бюджет-солик сиёсати узок давом этадиган ички давр билан таърифланади: солик қонунларидағи ёки давлат ҳаражатлари таркибидағи ўзгаришлар, одатда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи органи томонидан тасдиқланиши керак. Бу эса кўп вақтни талаб қиласидиган турли хил маъмурий русум-коидалар: қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни мухокама қилиш ва келишиб олиш, парламент томонидан қабул қилиниши, Президент томонидан тасдиқланиши ва бошқалар билан боғланган.

Кўпинча бюджет-солик сиёсатини амалга оширишда функционал кечикиш юз беради: қарор қабал қилиниши билан унинг ижроси кўп вакт ўтишига тўқнаш келади.

Шундай қилиб, тадбир режалаштириш ва ижро этишдаги

муддатларга тўлиқ риоя этилмаслиги бюджет-солик сиёсатининг самарадорлигини насайтиради, баъзан уни хавфли ҳам қилади: барқарорлаштириш ўрнига бекарорликка олиб келиши ҳам мумкин. Инфляция омили, пул муомаласининг барқарорлиги бюджет-солик сиёсатини (соликларни камайтириш) натижаларини олиш пайтида иқтисодиёт тушкунлик босқичига ўтса, улар бирмунча, ноўрин бўлиши мумкин. Бунинг натижасида куйидаги омиллар сабабли иқтисодий тушкунлик янада кучаяди.

1. Бюджет-солик сиёсатини амалга ошириш турли хил сиёсий муаммолар билан тўқнап келади. Хукумат фаолияти, макроиқтисодий барқарорлаштиришдан ташқари, барқарорлаштириш вазифасига зид келиши мумкин бўлган бошка мақсадларни ҳам кўзлайди. Бюджет-солик сиёсатидан жуда тез соғи сиёсий натижаларга эришиш (хокимият теласига келиш, хокимиятни кўлдан бермаслик) учун фойдаланилади. Солик юкининг камайиши давлат харажатларининг кўпайиши, одатда, турли хил сайлов олди тадбирлари бошланиши билан мувофик келиши аввалдан кўзга ташланиб келади. Бундан ташқари, бюджет сиёсатини доимо ҳамманинг кўз ўнгига сайловчилар мададига таянимокчи бўлган сиёсатчилар (ҳатто, буни иқтисодий зарурнят талаб қилган тақдирда ҳам) соликларни кўпайтиришга ёки ижтимоий эҳтиёжлар учун харжатларни камайтиришга журъат эта олмайдилар.
2. Макроиқтисодий прогнозлаш муаммоси мавжуд. Қарорни ўз вактида қабул килишда ва ижронинг ўз вактида амалга ошириш зарурлигини эътиборга олганда, бюджет-солик сиёсатининг муваффакияти макродаражада бўлғуси вазиятни олдиндан башорат қилиш мумкинлигига боғлиқдир. Масалан, 2002 йилда республикамизда ўtkазилган «Ички истеъмол бозорини сифатли

махсулотлар билан тўлдириш ва савдо устидан банк назоратини ўрнатиш»га қаратилган бозорларни ёпиш сиёсати пул-кредит тизимининг номувофиқлигига, товарлар айланишининг секинлашувига, бюджетта тушумлар миқдорини камайтиришга, нақд пул массасини четта чиқишига, ишсизлик даражасининг ортишига сабаб бўлиб, бюджет солиқ сиёсати ва макроиқтисодий барқарорликка ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Ҳар бир макроиқтисодий сиёсат ўзининг натижаларини камидан ярим йилдан кейин беради. Лекин, ярим йилдан сўнг иқтисодиёт тушкунлик ҳолатида бўладими, ривожланадими ёки бизнинг сиёсатимиз инфляция тўлқинини янада кучайтириб юборадими? Афсуски, илм-фанинг ҳозирги ҳолати макроиқтисодий сиёсат учун аниклик билан узок муддатли ва ўрта муддатли прогнозлар қилиш имконини бермайди. Одатда, киска муддатли (2-3 ойга) прогнозларгина муваффакиятли бўлади.

3. Фаол макроиқтисодий сиёсатнинг ҳозирги баъзи мухолифлари ўз далил исботларида Лукас танқиди (рационал кузатишлар назарий мактабининг асосчиси Р. Лукас номи билан аталган) деган концепциядан фойдаланадилар. Лукас танқиди шундан иборатки, иқтисодий сиёсат натижаларини баҳолаш усусларини унинг иқтисодиёт субъектлари умидларини шакллантиришга таъсирини ҳисобга олмайди. Ваҳоланки, ушбу умидлар улкан ўрин эгаллаб, макроиқтисодий сиёсатни кўпинча маъносиз килиб кўяди. Чунончи, хукумат томонидан рагбатлантирувчи сиёсат ўтказилганда иқтисодиёт субъектлари муайян вакт ўтгандан сўнг инфляция сакраши юз беришини тушунадилар. Шунинг учун улар ўз режаларини янги вазиятни ҳисобга олиб тузадилар. Соликлар камайтирилиши ёки давлат режаларини ўстириш тўғрисида ахборот олиниши биланоқ ресурсларни сотувчилар инфляцияни

кутиб, ишлаб чиқариш омиллари нархини олдиндан оширадилар. Товар ва ресурслар нархининг ортиши истеъмолни камайтириб, иқтисодиётни ривожланишига тўсқинлик қиласди.

Бюджет-солик сиёсати самарасини пасайтирадиган омиллардан куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- нархларнинг ўсиши (ҳақиқатда иқтисодиётни рағбатлантиришга доир чора-тадбирлар нафақат реал ЯИМ кўпайишига, балки инфляцияга ҳам олиб келиши мумкин);
- сикиб чиқариш эффекти: солик ставкаларини камайтириш миллый жамғармаларини қисқартиради ва инвестициялар хажмини камайтиради;
- соф экспорт эффекти: соликларни қисқартириш миллый жамғармалар микдорини камайтиради, ички фоиз ставкасини оширади, хорижий сармояларнинг кўшимча оқиб келишига олиб келади: натижада мамлакат валютасининг курси ошади ва соф экспорт микдори қисқаради.

Бюджет-солик сиёсатининг рағбатлантирилиши билан ЯИМ кўпайгандаги кишилар фоиз ставкасининг ошишига қарамай, пулга бўлган талабни оширадилар, натижада фоиз ставкалари кескин ошиб, инвестициялар хажми қисқаради. Бозор даромадларини кўпайтиришдаги бюджет-солик сиёсатининг ечими солик тизими ва солик сиёсати билан боғлиқдир. Ўзбекистоннинг солик сиёсатини ривожлантиришдаги асосий йўналиш бу давлат учун ҳам, бозор қатнашчилари учун ҳам қулай фискал шароитларни яратишидир. Бунда солик ислохотининг асосий мақсади фақат бюджет даромадларини кўпайтириш бўлиб қолмасдан, балки ишлаб чиқаришни ривожлантириш, тадбиркорликни рағбатлантириш ва фаолият фаоллигини таъминлашга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоғи лозим. Бунда куйидагилар кўзда тутилади:

- соликларни қисқартириш, соликка тортиш базасини кенгайтириш,

солик ставкаларини пасайтириш йўналишларида солик конунчалигини такомиллаштириш;

- солик имтиёзларини қайта кўриб чикиш;
- бир хил солик базасига эга бўлган соликларни бирлаштириш;
- солик қонунчилигига риоя этиш устидан қатъий оператив назоратни жорий этиш.

Соликлар бўйича бокимандалик муаммосини ечиш учун қуидагилар зарурдир:

- солик тўловларини қарздор корхона хисобидан маблаглар олишни конуний таъминлаш;
- қатъий равишда соликлар бўйича қарздорликнинг мавжуд бўлишида банкротлик жараёнларини амалга ошириш;
- мулкдорларни ва корхона раҳбарларини соликларни ўз вактида бюджетга тўлаши бўйича жавобгарликни ошириш.

Айтиб ўтилган чораларни амалга киритиш бюджет-солик сиёсати самарадорлигини оширади. Улар ўртасидаги яхлитликни таъминлашга хизмат қиласди ҳамда солик тизимини иктисодий ўсишга эришини вазифалари билан мувофикаштиришга ёрдам беради.

2.4. Бюджет-солик сиёсатига онд иқтисодчи олимларнинг карошлари ва бу хусусдаги мунозаралар

Хозирги иқтисодиётнинг самарали ривожланиши кўп жиҳатдан бозор иқтисодиётининг давлат томонидан тартибланишига боғлик бўлиб бормоқда. Лекин, бунда асосий масала давлат томонидан бошқаришнинг юсигалари, усувлари, имкониятлари ва чегараларини ҳар бир давлат учун хос бўлган бозор ички фаолиятидан келиб чиқкан ҳолда тўгри танлаб олишдадир.

Иқтисодий адабиётлардан маълумки, давлат томонидан бозорни бошқаришнинг иқтисодий, маъмурий, ташкилий ва ижтимоий-психологик

усуллари мавжуд. Иқтисодий усулларга асосан пул-кредит сиёсати, молия-бюджет механизми, баҳони шакллантириш, иқтисодий дастурлаш ҳамда тадбиркорлиги киради.

Бошқаришнинг бу усулларидан фойдаланиш нисбатлари эса ҳар бир давлатнинг иқтисодий тузумига, бозор иқтисодиётининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Жаҳон иқтисодий амалиётгиде шу пайтгача қадар бозорнинг эркин иқтисодиёт, режали иқтисодиёт ва бошқариладиган, тартибга солиб туриладиган каби турлари амалда кўлланилган. Бозор механизмининг қайси тури амалда эканлигига қараб иқтисодиётни бошқаришнинг тегишли усулларига етакчилик қиласди.

Республикамида айнан бозорни бошқариш тажрибасининг йўклиги сабаб гарб иқтисодий тафаккури турли оқимларнинг давлатнинг бозор иқтисодиёти узок вақт амалда бўлган, ривожланган давлатларнинг бой тажрибаларини чукур ўрганиш ва таҳлил этиш, натижаларидан зарур ҳолларда оқилона фойдаланиш мақсадга мувофикдир. Шу мақсадда иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг аралашуви, уни тартибга солишнинг назарий жиҳатларини ўрганиш ҳам муҳим ахмиятта эга.

Мумтоз иқтисодчилар У.Петти, М.Б. Сей ва инглиз иқтисодчилари Д.Рикардо, Дж.Мильтон «эркин иқтисодиёт» тарафдорлари бўлганлар. Уларнинг фикрича, иқтисодиёт ўз-ўзини бозорнинг қиймат қонуни асосида бошқарувчи тизимдир. Давлатнинг иқтисодга аралашуви шарт эмас, талаб ва таклиф қонуни ишлаб чиқариш жараёнини бошқариб туради, молиявий ресурсларни зарур томонга йўналтириб туради, деб хисоблайдилар. Лекин, иқтисодий муносабатларнинг муракқаблашуви давлатни иқтисодиётнинг турли соҳаларида кенгроқ ва чукуррок аралашувини тақозо қилди.

Мумтоз иқтисодчилар орасида соликларнинг иқтисодиётдаги ролига нисбатан икки хил қараш мавжуд бўлган.

Кейинс мактаби соликларни давлат томонидан бошқарув воситаси деб хисоблаганлар, неоклассик мактаби эса соликларни фискал курол сифатида

қабул қилинади. Соликларнинг вазифасига нисбатан тегишли бўлган икки функцияниң мавжудлигидан ва бу икки қарашда улардан бирига кўпроқ эътибор берилишидан келиб чиқади. Бу соликларнинг фискал ва иқтисодий функциялариdir.

Тўгри иқтисодчи П. Самуэльсоннинг фикрига кўра, дастлаб соликлар факат фискал мақсадда ўрнатилган ва хокимиятда ўтирганларнинг манфаатлари учун хизмат қилган. Мумтоз иқтисодиётта соликлар факат давлат бюджети даромадларининг манбай сифатида ўрганилиб келинган. Соликка тортиш соҳасидаги илмий назарияларда эса, асосан, соликка тортиш тамойиллари, концепциялари, ундириш усуллари, соликка тортишнинг адолатли даражасини ишлаб чиқишига багишланган.

20-асрда давлатнинг иқтисодга аралашуви унинг иқтисодий жараёнларга ҳар хил усуllар билан таъсирини, хусусан, давлатнинг соликлар воситасида иқтисодиётни тартибга солувчи йўналишларини ифодаловчи илмий назариялар пайдо бўлди. Бу назарияларнинг дастлабки «Кейнс назарияси» эди. Кейнс давлат ишлаб чиқарувчиларни кўллаб-куватлаши, улар маҳсулотлари реализацияси манбаларини таъминлаш мақсадида самарали талаб, кўшимча истеъмолчи яратиш лозим, деб хисоблайди. Буни амалга ошириш мақсадида давлат тегишли солик тизими орқали инвестиция жараённи кучайтириши лозим бўлади.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, хукуматимиз юритаётган солик сиёсатининг айrim жиҳатлари Кейнс назариясининг баъзи гояларини акс эттиради. Республикамизда қабул қилинаётган давлат инвестиция дастурларини молиялаштириш зарурини корхона ва ташкилотларни соликка тортишнинг юқори даражада бўлишини тақозо этувчи сабаблардан бири бўлган.

Иқтисодий қийинчиликлар даврида истеъмол даражасининг пастлиги сабабли корхона ва ташкилотлар, шунингдек, аҳоли қўлида йингиладиган маблаглар кўп ҳолларда инвестицияга эмас, балки истеъмолни тўлароқ

қондиришга сарфланади. Ҳатто, тадбиркорларимиз сармоя күйишни ҳохлаганларида ҳам уларнинг маблағлари катта аҳамиятта эга бўлган ишлаб чиқариш объектларини қуришга етмайди. Бу ҳолда якин келажакда иқтисодий таракқиётта эришиш учун молиявий ресурслар тақчилиги шароитида бу маблағлардан самарали фойдаланиш мақсадида уларни юкори даражада солиқка тортиш орқали давлат бюджетига жамғарish бозор иқтисодиётига ўтиш боскичида хукуматимиз солик сиёсатининг йўналишларидан бирин хисобланади. Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тадбирлар кутилган иқтисодий самарани бермаяпти.

Давлатнинг бюджет-солик сиёсати давлат харажатлари ва солиқка тортиш даражасини ўзгаришига бевосита таъсир затади. Давлат харажатларини ошиши даромадларни берилган даражасида режалаштирилаётган жами харажатларни ўсиб боришини билдиради. Шунга мувофик мувозанатли даромад Y ҳам ўсади, у YI ҳолатини эгалайди. Бунда даромадларни кўшимча ўсиши давлат харажатларининг кўшимча ўсишига караганда кўпроқ бўлади. Яъни *дельта Y* катта *дельта G*.

Дельта Y + *дельта G* нисбатни давлат харажатларининг мультиликатори деб аталади. У давлат харажатларини бир микдорга кўпайганда мувозанатли даромад қанча ошганлигини билдиради. Давлат харажатлари жами харажатларининг бир қисми хисобланар экан, демак, бундай ҳолатда давлат харажатларининг мультиликатори ҳамда жамғарishга (*MPS*) ва истеъмолга (*MPC*) мойиллик ёрдамида алоқа мавжуд бўлади.

Даромадларда жамғарish улушкини ўзгариши қанчалик кам бўлса, харажат шунчалик кўп ва даромадлар микдори (I) юкори бўлади. Шунга мувофик, мультиликатор ҳам юкори бўлади. Бошқача айтганда, мультиликатор (*MPS*) нинг тескари қийматига teng. ёки I/MPS .

Бироқ, $MPS + MPC = 1$ бўлгани учун давлат харажатлари мультиликатори микдори I $I-MPC$ га teng бўлади. Мисол учун,

истемолга бўлган чекланган мойиллик 0,7 га тенг бўяса, унда мультиликатори 3,33 тенг бўлади ($I/I-0,7$). Бу шуни билдирадики, давлат харажатларини бир микдор кўпайиши мувозанатли даромадни 3,33 бирликка оширади.

Соликларнинг ўзгариши *дельта* Γ даромад ва истемолга тескари таъсир кўрсатади. Соликларнинг камайинши мультиликатор самарасини келтириб чиқаради, яъни даромадларни соликлар ўзгариши микдорига караганда янада кўпроқ кўшимича ўсишига олиб келади. Солик мультиликатори ёки даромадларга соликларни ўзгаришидан келадиган самара тенг.

ИТ= MPC I- MPC

Масалан, агарда истемолга бўлган чекланган мойиллик чегараси 0,7 га тенг бўлса, унда солик мультиликатори 2,3 тенг бўлади ($0,7/I-0,7$). Бу шуни билдирадики, соликларни бир микдорга камайтириш даромадларни 2,3 микдорга ўсишига олиб келади.

Аммо, Кейнснинг фикрича, юкори соликка тортиш иқтисодиётда южобий рол ўйнайди, бюджет даромадларини таъминлаш орқали иқтисодиётда мувозанатни таъминлаш мумкин бўлади. Солик тушумларининг пасайиши бюджет даромадлари ва харажатларини пасайтириб, иқтисодий барқарорликнинг юзага хелишига сабаб бўлади. Прогрессив соликка тортиш эса иқтисодиётда мувозанатни саклайди, яъни соликлар бу бекарорликни тўғрилайди.

Айрим давлатлар бу концепцияни давлат харажатлари юкори бўлган куролланиш даврлари учун муваффакиятли кўллашди. Лекин, иқтисодий ўсишнинг талабларидан бири бўлган ишлаб чиқаришга илмий-техника тараккиётини жорий этиш зарурияти туфайли давлат иқтисодиётни бошқариш йўналишларини давлат дастурлари орқали талабни кучайтириш воситасида ишлаб чиқаришнинг ривожланишини рагбатлантиришга каратди. Кўп ҳолларда мамлакатда талабни кучайтириш чет

мамлакатлардан товарлар олиб келишига сабаб бўлди.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, юқори даражада соликقا тортиш концепцияси ортиқча ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ муаммолар мавжуд пайтда ўзининг айрим ижобий натижаларини бериши мумкин бўлади. Аммо, иқтисодий тушкунлик ва инфляция даврида ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсади давлатнинг иқтисодиётта бевосита аралашувини камайтиришни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида давлат харажатларини камайтириб, солик ставкаларини пасайтириш учун имкон яратади.

Соликларнинг пасайтирилиши ва имтиёзларнинг тақдим қилиниши натижасида аҳоли жамғармаларини ўстиришга ҳаракат қиладилар. Натижада ишлаб чиқариш, бинобарин, соликقا тортиладиган даромадлар кўпаяди. Бу эса, ўз навбатида, бюджет даромадларининг кўпайишига замин тайёрлайди. Бу гояни илгари сурган «таклиф назарияси» асосчилари инвестиция жараёнини рағбатлантириш мақсадида соликларни қисқартириш тарафдорлари бўлиб чиқди.

Бошқариладиган бозор иқтисодиётини иқтисодий усуллар билан бошқаришда унинг асосий шаклларидан пул-кредит сиёсатини юритиш билан бир каторда соликлар воситасида бошқаришнинг ҳам аҳамияти катта.

А.Смит, Д.Рикардо ва уларнинг издошлари томонидан ишлаб чиқилган соликларнинг классик назарияси (соликларнинг нейтралитети назарияси)га мувофиқ, соликлар хукуматни саклашга керак бўладиган харажатларни қоплаши лозим бўлган давлат даромадларининг бир туридир. Бунда соликларнинг бошқа роллар бажариши иқтисодиётни бошқариш, суғурта тўлови, хизматларга ҳақ ва бошқалар) ҳақида кенг фикр юритилмаган.

А.Смит бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг (давлат мулкидан келадиган) бевосита даромадлари улуши табиий камаяди, давлат бошқарув

харажатларини қоплашнинг асосий манбаи солик тушумлари бўлиши шарт, деб ҳисоблаган. «Бошқа харажатларни масалан, йўлларни куриш ва суд муассасаларини саклаш ва бошқаларни молиялаштириш бўйича харажатлар манфатдор фуқаролар томонидан тўланадиган тушумлар ва йигимлар ҳисобидан қопланни кераю»⁵. Француз олимни Пол Мари Годмс фикрича, «соликларнинг ягона максади-давлат харажатларини молиялаштириш ва ғазналарни таъминлаш»⁶дан иборатdir.

Кейинчалик неоклассик назария вакиллари соликларнинг бошқарувчанлик аҳамиятини кўрсатиб беришди. Уларнинг фикрича, иқтисодий жараёнларни бузилишидан ишлаб чиқариш соҳасидаги қулайлик бошқасига нокулайлик туғдирмаслиги лозимлигини уткиришди.

Классик иқтисодиётдаги қарашларга инглиз иқтисодчisi Д.Кейнс ва унинг издошлари томонидан ишлаб чиқилган кейинчилик назарияси қарши чиқди. Ушбу назариянинг мазмуни, соликлар иқтисодиётни бошқаришни бош дастаги ҳисобланади ва униаг муваффақиятли ривожланишида мухим компонентлардан бири бўлиб хизмат килади.

Бугунги кунда иқтисодиётда соликларнинг аҳамияти жуда катта эканлиги барча замонавий иқтисодий назария вакиллари томонидан эътироф этилади. 80-йилларда иқтисодиёт назариясини илгари сурган америкалик олимлар М. Бернст, Г.Стайн, А.Лафффер соликлар тўғрисидаги кейинчилик назарияси қарашларини ривожлантириб, соликлар иқтисодиётни бошқариш ва ривожлантиришнинг мухим омили эканлиги ҳакидаги фикрларни кўллаб-куватлашади. Ушбу назарияга кўра, солик юкининг оғирлашуви факат маълум бир чегарага етгунча қадар давлат даромадларининг кўпайишига олиб келиши мумкин. Бу чегара миллий ишлаб чиқариш соликка тортиладиган қисмининг қискариши билан бошланади. Агар ана шу чегара босиб ўтилса, солик сиёсатининг ўсиши бюджет даромадларининг ўсишига эмас, балки, аксинча, қискаришига

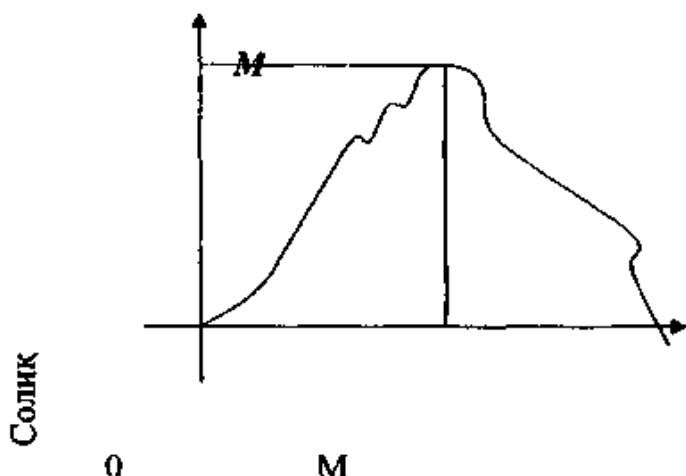
⁵ Булатов А. Экономика. –М.: Бек. 1994. стр 310.

⁶ Годме П. М. Финансовое право. –М.: Прогресс. 1978. стр 385.

олиб келади. Бу нарсани график кўринишида ифодалаш мумкин.

2-чизма

Лаффер эгри чизиги

Графикдаги вазиятдан кўриниб турибдики, Лаффер эгри чизиги давлат бюджети даромадларининг солик ставкаси даражасига боғлиқлигини кўрсатади. Ундан солик ставкаларининг ўсиши маълум бир критик нуқтага еттунга ($O; M$) қадар давлат бюджети даромадларининг ўсишига олиб келиши (M) мумкинлигини аниқлаш кийин эмас. Ана шу критик нуқтадан сўнг солик ставкаларининг яна оширилиши тескари натижаларга олиб келади. Корхона олинган фойдани қандай қилиб бўлса ҳам соликдан «кочиш», уни яшириб колиш йўлларини қидира бошлайди, ишлаб чиқариш ва инвестициялар ҳажми қисқаради.

Шундай қилиб, тадбиркорлик фаолиятини жонлантириш вазифасини солик юкини енгиллаштирилиши оркали ҳал қилиш лозим. Соликка тортиш ставкасининг пасайтирилиши ишлаб чиқаришининг ўсишига, ўз навбатида, келажакда солик тушумларининг вақтинчалик камайишини компенсация қилинишига олиб келади.

Соликларнинг ҳаддан зиёд оғир бўлмаслиги солик тизими асосий тамойилларидан биридир. Бу ерда гап аслида, солик фаолиятининг у ёки бу

турини рағбатлантириш ёки рағбатлантирмаслиги тўғрисида кетаяти. Агар солик оғир бўлиб, у ёки бу фаолиятнинг ривожланишига кескин тўсқинлик қилса, у ҳолда бундай соликни ҳаддан зиёд оғир, деб қабул қилиш мумкин ва аксинча.

Соликларнинг ҳаддан зиёд оғирлик даражасини факат солик тўловчиларгина эмас, балки бу нарсани мамлакатимиз доирасида солик сиёсатини ишлаб чиқувчилар ва ҳаётта татбик этувчилар ҳам аниқ идрок этмоҳлари керак. Чунки, соликларнинг ҳаддан зиёд оғир эканлиги муваффақиятли солик сиёсатини юргазилаётганлигидан далолат бермайди ва бундай солик сиёсати юргизиш билан кўзланган мақсадларга эришиб бўлмайди.

Демак, хулоса қиласиган бўлсак, иқтисодиётни бошқаришнинг юкорида айтиб ўтилган назарияларидаги соликларнинг роли тўғрисидаги қарама-қаршилик, аслида иқтисодиётнинг динамик ривожланишида олиб карайдиган бўлсак, бир-бирини тўлдириб турди. Қиска даврларда соликларни камайтириш талабни ўзгартиришга ва, албатта, бюджет тушумларининг камайишига олиб келади. Соликлар орқали таклифга таъсир этиш ўз натижасини дарҳол кўрсатмайди. Корхона учун солик босими камайтирилгандан сўнг ҳосил бўлган ортиқча даромадларни жамғариш, инвестицияшга сарфлаш, қурилиш қилиш, ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, ўрнатиш анчагина вақт талаб қиласиди. Шундан кейингина кўшимча маҳсулотлар таклифи ўсиши юз бериб, бюджетта кўшимча тушумлар келиши мумкин.

Демак, бунда давлат хавфли таваккалчиликка боради. Онгли равишда бюджет дефицитини кучайтириб, бюджетта келиб тушмаган даромадлар хисобидан маълум оралиқдан (вактдан) сўнг кўпроқ даромад келишини кутиш лозим бўлади. Айнан шу хавфли таваккалчиликнинг мавжудлиги ва вақт кераклиги кўп давлатларда ушбу назариянинг қўлланишига имкон бермайди. Айниқса, буни иқтисодий ривожланаётган давлат харажатлари

юкори, даромадлар эса кам бўлган давлатларда кузатилади. Бизнинг республикамизни ҳам шулар категорига киритиш мумкин. Шундай қилиб ахолига, истеъмолчиларга ишлаб чиқарувчиларга нисбатан соликлар пасайтирилганда, ишлаб чиқаришнинг ва реализациянинг ўсиши орқали даромадларнинг ҳам ўсиши ва бюджетта қўшимча даромадлар тушиши мумкин. Аммо, қўшимча даромадлар суммаси соликларни пасайтириш ҳисобига бюджет даромадларининг камайган суммасига тенг бўлмаса-да, келгусида солик тўловчиларнинг кўпайиши ва солик объектларининг кенгайиши ҳисобига даромадларнинг харажатларни қоплаш учун етарли бўлган микдорни тъминлаши мумкин.

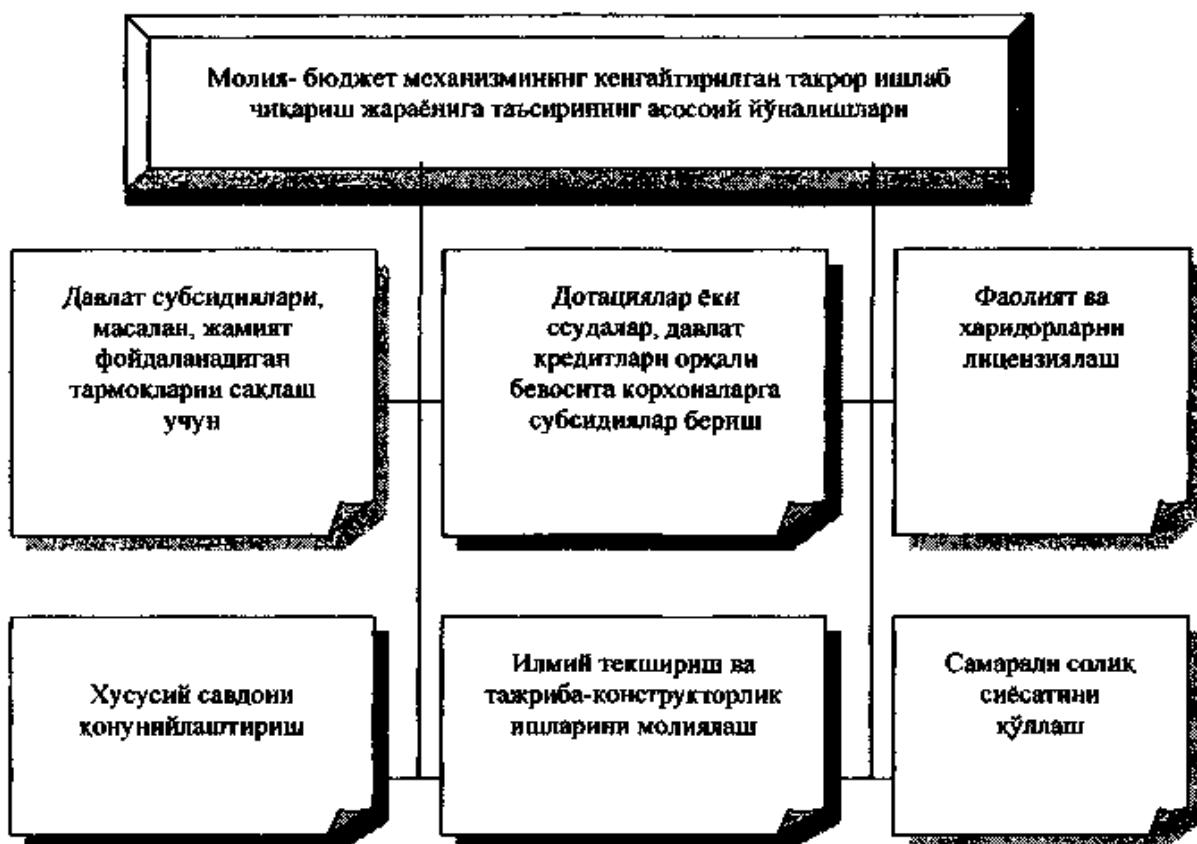
Маълумки, хўжалик субъектларининг молиявий барқарорлиги давлат бюджети даромадлари узлуксизлигини тъминлайди. Ишлаб чиқарувчиларнинг инқирозига учраши давлат ва жамият манфаатларига путур етказади. Ишлаб чиқариш стихияли тарзда зарурй йўналишга тушиб олгунга қадар маълум вакт талаб этилиши молиявий ресурсларнинг мақсадсиз ишлатилишига, ишлаб чиқариш объектларининг самарасизлигига олиб келади. Бундан ташкири, иқтисодиётнинг шундай соҳалари мавжудки, бу тармокларга сармоя сарфлаш сармоя эгалари учун етарли даражада манфаат келтирмайди.

Бундай ҳолларда давлат бюджети-молия, аникроғи соликлар орқали тъсири килиши, яъни солиқка тортиш даражасини пасайтириши ёки бу тармокларни молиялаштириши, субсидиялар бериши, ёхуд инвестиция килиши ва хоказолар орқали давлатнинг иқтисодиётга аралашуви уни тартибга солиш зарурияти юзага келади. Бунда давлат бошқариш воситалари орқали талаб ёки таклифга ташки савдо оборотига, инфляцияга, истеъмолига, сармояларни зарурий йўналишга буришга, тъсири ўтказишга ҳаракат қиласи. Давлатнинг иқтисодий бошқариш воситаларидан бири бўлган молия-бюджет механизмини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнига тъсирининг асосий йўналишлари куйидагилардан

иборат (2-чизмага қаранг).

3-чизма

Молия бюджет механизмининг кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш жараёнига таъсирининг асосий йўналишлари

Бозор муносабатларига ўтишининг муайян вазифаларига мос равишда бюджет-солик сиёсатининг инструментлари ҳам ўзгариб боради. Матъум даврларда улар бюджетни маблағлар билан таъминлашни тўлдиришга қаратилса, бальзи даврларда иқтисодий қўллаб-кувватлашнинг мухим воситаси сифатида намоён бўлади.

Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашда давлат тадбирларининг йўналишлари куйидагилардан таркиб топади:

- мамлакатда макроиктсодий барқарорликни, иқтисодиётнинг жадал суръатларда ривожланишини таъминлаш, ялпи ички маҳсулотнинг изчили ўсишига эришиш, йиллик инфляция даражасини пасайтириш;

- мамлакатда қатъий пул-кредит сиёсатини амалга ошириш орқали миллий валюта қадрини мустаҳкамлаш, унинг эркин айирбошлишини таъминлашга эришиш;
- корхоналарга солик юкини камайтириш бўйича тадбирларни изчил давом эттириш, хўжалик субъектларининг инвестицион фаолигини оширишга, уларнинг иқтисодий эркинлигини кенгайтиришга каратилиган чора-тадбирларни амалга ошириш, айниқса, кичик ва ўрта бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун кўшимча рағбатларни яратиш, ялпи ички маҳсулотнинг шаклланишида ва ички бозорни тўлдиришда уларнинг ролини ошириш;
- миллий иқтисодиётнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш учун кўшимча иқтисодий рағбатларни яратиш, хорижий инвестициялар жалб қилиш учун зарур шароитларни таъминлаш;
- бюджет маблаглари самарадорлигини ошириш мақсадида ғазначилик тизимини жорий этиш;
- бюджет ташкилотларни молиялаштиришда бюджетдан ташқари манбалар аҳамиятини ошириш ҳамда бюджет маблагларидан фойдаланишда уларнинг мустақилигини кенгайтириш.

Юқорида санаб ўтилган давлат тадбирлари, аввало, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминловчи мезонлар ва омилларни белгилашда мухим рол ўйнайди.

Давлат бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга бир қанча сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий омиллар таъсир кўрсатади. Бунга давлат тузилиши, сиёсий холат, ички ва ташки сиёсат йўналишлари, мамлакатдаги макроиқтисодий барқарорлик, аҳолининг иш билан таъминлаш даражаси, инфляция, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, инвесторлар учун яратилган қулий инвестицион мухитнинг мавжудлиги, аҳолининг турмуш даражаси ва бошқалар киради. Юқорида келтириб ўтилган омил ва

мезонлар бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир кўрсатади. Лекин бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар хам мавжудки, улар ушбу сиёсатни самарадорлигини белгилаб бериб, давлат тадбирларининг энг муҳим дастаклари ҳисобланади. Фикримизча, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир этувчи омиллар ва мезонлар таркибига З-чизмада кўрсатилган омиллар ва мезонлар киради.

4-чизма

Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир этувчи омиллар ва мезонлар

Бюджет-солик сиёсати яхлитлигига таъсир этувчи омиллар	Бюджет-солик сиёсати яхлитлигига таъсир этувчи мезонлар
Бюджет даромадларининг таркиби, тузилиши ва йўналишларига боғлик омиллар	-бюджет даромадларида соликли ва соликсиз тўловлар нисбатининг ўзгариши; -янги солик ва тўловларни жорий этиш, самарасиз соликлар ва тўловларни бекор қилиш, соликсиз тўловларнинг бюджетдаги ролини ошириш; -юридик ва жисмоний шахслар учун солик юкини пасайтириш, солик базасини камайтириш, солик ставкасини пасайтириш, солик тўловчилар учун имтиёзлар бериш.
Бюджет харажатларининг таркибига боғлик омиллар	-харажат миқдори ва нисбатларининг ўзгариши; -харажат таркибининг ўзгариши; -бюджетдан ажратиладиган субсидия ва дотациялар миқдорининг ўзгариши; -Давлат бюджети тақчилити даражаси ва бошқалар.

Маълумки, бюджет-солик сиёсати яхлитлигига юкорида кўрсатилган икки муҳим йўналишдаги омиллар ва уларнинг таркибий элементлари жиддий таъсир кўрсатади. Бунда асосий ўринни давлат бюджети соликли даромадлари ташкил этиб, унинг ўзгаришига куйидаги омиллар таъсир қиласи.

Куйидаги чизмада кўрсатиб ўтилган солик элементлари давлат бюджети даромадлар кисмини шакллантиришда муҳим ахамият касб этади.

5-чизма

Давлат бюджети соликли даромадларининг ўзгаришига тъисир қилувчи омиллар таснифи

Айнан уларнинг йилдан-йил ўзгартирилишида мавжуд иқтисодий вазият, давлатнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиш даражаси ҳамда бошқа жиҳатларни инобатта олиш лозим бўлади.

Жаҳон цивилизациясида турли давлатларнинг иқтисодий тузуми, ижтимоий-сиёсий ривожланиш даражаси, ишлаб чиқариш ва мулкчилик муносабатлари холатининг турлича бўлиши, ўз навбатида, ҳар бир давлатда соликларнинг бюджет даромадларини шакллантиришдаги ўрки, соликларнинг таркибий тузилишини, бевосита ва билвосита соликка тортиш нисбатини, соликлар бажарадиган функциялардан фойдаланиш шартларини, соликка тортиш тамойилларини, солик имтиёзлари таркиби

ва улардан фойдаланиш даражаси, солик юки даражасининг ҳам турлича бўлишини тақозо килади. Бинобарин, бундай шароитида соликлар орқали иктисодиётни тартиблаш жараёни ҳам турлича бўлиши табиий, албатта, аммо барча давлатларда бу бошқаришда соликлардан фискал, рағбатлантирувчи ва чегараловчи восита сифатида фойдаланилади.

Давлат томонидан ўтказилаётган солик-бюджет сиёсати давлат газнаси билан соликларнинг рағбатлантирувчи роли ва бюджет харажатларининг энг мақбул тузилмаси ўртасидаги ўзаро нисбатининг самарадорлигига эришиш имконини яратди. Ўз навбатида, даромадлар бўйича бюджетнинг барқарор ва тўлақонли изкорси бюджетда белгиланган барча тадбирларни ўз вактида ва тўла молиялаштиришни тъминилайди.

Макроиктисодий жиҳатдан эса давлатнинг самарали солик-бюджет сиёсати инвестиция иклимини яхшилаш, молиявий баркарорлик пул ва молия бозорлари ривожи, корхоналарни молиявий соғломлаштириш ва ахолининг реал даромадлари ўсишига имкон беради.

Таянч сўз ва иборалар

Молия сиёсати, давлат харажатларининг мультипикатори, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини тъминлашга бевосита таъсир этувчи омиллар ва мезонлар, бюджет тизимининг асосий тамойиллари, Лаффер эгри чизиги.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашда давлат тадбирларининг йўналишлари нималардан иборат?
2. Давлат харажатларининг мультиликатори ҳамда солик мультиликаторининг моҳиятини ва вазифаларини тушунтиринг.
3. Бюджет-солик сиёсатига оид иқтисодчи олимларининг қарашлари ва мунозаралари тўғрисидаги фикрларингизни айтинг.
4. Давлат бюджети солиқли даромадларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
5. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга бевосита таъсир этувчи омиллар ва мезонларни тушунтиринг.

II -бүлүм. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ШАРОИТИДА БЮДЖЕТ-СОЛИҚ СИЁСАТИ ЯХЛИТЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

3-боб. Ҳозирги замон шароитида бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш омиллари ва мезонлари

3.1. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш юзасидан ривожланган давлатлар ижобий тажрибалари таҳлили

Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш борасида ривожланган давлатларда ижобий тажрибалар тўпланган. Улардаги бу сиёсатнинг изчил амалга оширилиши давлат бюджети даромадларини бир меъёрда барқарор ўсишни, харажатларни оқилона сарфланишига олиб келмоқда. Ҳар бир давлатнинг бюджет-солик сиёсатининг ўзига хос томонлари мавжуд.

АҚШнинг бюджет тизими ўзига хос хусусиятларга эга. Чунончи, АҚШда миллий даромаднинг 40 фоизи давлат бюджети орқали тақсимланади. Шунингдек, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви 20-25 фоизни ташкил қиласди.

АҚШнинг бюджет тизимининг ўзига хос хусусияти шундаки, ижтимоий харажатларнинг асосий қисми маҳаллий бюджетлар ҳисобидан амалга оширилади. Кейинги йилларда жами харажатларнинг 30-35 фоизи ижтимоий соҳага йўналтирилмоқда.

АҚШда бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашда соликлар хам муҳим рол ўйнайди. Бу давлатнинг солик тизимини кўриб чиқадиган бўлсак, у беъзи бир белгилари билан бошқа бир солик тизимларидан ажралиб туради. Жумладан:

- мамлакат солик тизимида жуда катта бошқарув аппаратининг мавжудлиги;
- солик органлари умумий тузилишининг мамлакат миқёсида қатъий

марказлаштиришнинг йўклиги, мамлакат солик идораларининг уч даражали федерал, штат ва шаҳар (баъзан айрим графликлар даражасидаги туманлар) уларнинг ҳар бирининг тўлик мустақиллигидир.

Ҳозирги кунда АҚШнинг солик тизими такомиллашган бўлиб, бунда соликлар факаттина бюджетни тўлдириш, яъни фискал функцияни бажарибгина қолмай, балки иқтисодий ривожланишнинг асосий таянч элементларига айланади. АҚШда бюджет-солик сиёсатини амалга оширилишида бюджет воситаларининг шаклланиши ва ҳаракат қилиниши марказий ўринни эгаллайди. АҚШ молия тизимининг асосий бўгини бўлиб, федерал хукуматнинг бюджет механизми хисобланади.

АҚШ Президенти Рональд Рейган бошчилигига 1986 йилда солик ислоҳоти ўтказилди ва бир нечта ўзгаришлар рўй берди. Ушбу ислоҳотда хукумат куйидаги масалаларни кўриб чиқди:

1. Даромад солиги ставкалари ва имтиёзларни камайтириш.
2. Дефицитни йўкотиш учун давлат харажатларини камайтириш.
3. Солик қонунчилигини қайта кўриб чикиш.
4. Пул-кредит сиёсатини олиб бориш.

Бюджет-солик сиёсати соҳасида ўтказилган ушбу ислоҳот ижобий натижага эрилди, яъни унга кўра баъзи солик ставкалари пасайтирилди, имтиёзлар қисқартирилди ҳамда баъзи соликлар жорий этилди.

АҚШ молия тизимининг асосий бўгини федерал хукумати бюджет механизми хисобланади. Йирик ва доимий тушумга эга бўлган соликлар федерал бюджетга йўналтирилади. Федерал харажатлар умумдавлат харажатларининг тахминан 60 фойзини ташкил этади. Колган 40 фойзи штатлар ва маҳаллий ҳокимият идораларининг бюджетларига тўгри келади.

Федерал бюджет таркибида юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги 54,3 фойзни (юридик шасхлардан 9,3 фойз,

жисмоний шахслардан 45,0 фоиз), акцизлар 6,3 фоизни, совгалар ва меросдан олинадиган солик 1,0 фоизни, иш берувчилар билан оқимлар томонидан баравар тўланадиган ижтимоий таъминотта ажратмалар 27,6 фоизни, белул тиббий ёрдамга ажратмалар 7,0 фоизни, иш берувчилар томонидан тўланадиган ишсизлик нафақаларига ажрагмалар 2,0 фоизни ташкил қиласди.

Федерал бюджетнинг харажатлар кисми 20 та асосий бюджет тоифаларига, шу жумладан, миллий мудофаа, халкаро ишлар, қишлоқ хўжалиги, транспорт, энергетикани ривожлантириш, соглиқни сақлаш, ижтимоий сугурта харажатларига, давлат қарзи бўйича фоизлар тўлашга ва бошқаларга бўлинади.

Штатларнинг бюджетларига солик тушумларининг умумий ҳажмида жисмоний ва юридик шахслардан олинадиган даромад солиги 39,0 фоизни, маҳсулот сотишдан олинадиган солик 49,0 фоизни, юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган мулк солиги 2,0 фоизни, фойдали қазилмаларни қазиб чикарганлик учун табиий ресурсларнинг мулхдорлари томонидан тўланадиган солик 2,0 фоизни, лицензияланадиган фаолият билан шуғулланиш хукукини берганлик учун олинадиган лицензия йигимлари 6,0 фоизни ташкил этади. Муниципал маъмурлар жисмоний шахсларга даромад соликлари, акцизлар, компаниялардан лицензия йигимлари, касб учун солик, фойдали қазилмаларни қазиб чикарганлик учун солик, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солик солиши мумкин. Давлат бюджетининг даромадларига назар ташлайдиган бўлсак, Давлат хукумати уч боскичдан иборатлиги учун соликларни уч даражада бўлиннишини 1-жадвалдан кузатиш мумкин.

АҚШда 2000-2002 йиллардаги солик турлари бүйича**даромадларнинг тақсимланиши**

(млн. долларда)

Кўрсаткичлар	1996	1997	1998
Юридик шахслар даромадларига солик	133,9	204,7	213,3
Жисмоний шахслар даромадларига солик	745,3	825,0	928,4
Касб учун солик	492,4	528,6	557,8
Мулк солиги	17,6	20,4	24,6
Акциз солиги	42,2	44,6	45,6
Жами даромадлар	1486,4	1623,3	1769,4

Манба. АҚШ федерал бюджети маълумотлари асосида

АҚШ солик тизимиغا хос бўлган рагбатлантирувчи ёндашув бошқа хар қандай тизимга нисбатан кучлироқдир. Бундай ёндашув фақат иқтисодиётга эмас, балки жамият ҳаётида ҳам кўзга ташланган ижобий тамойиллар ва жараёнларнинг самарали ривожланишини таъминлайди. Маълум даврларда иқтисодий ўсишни жадаллаштириш учун айрим солик турларининг ставкалари камайтирилади.

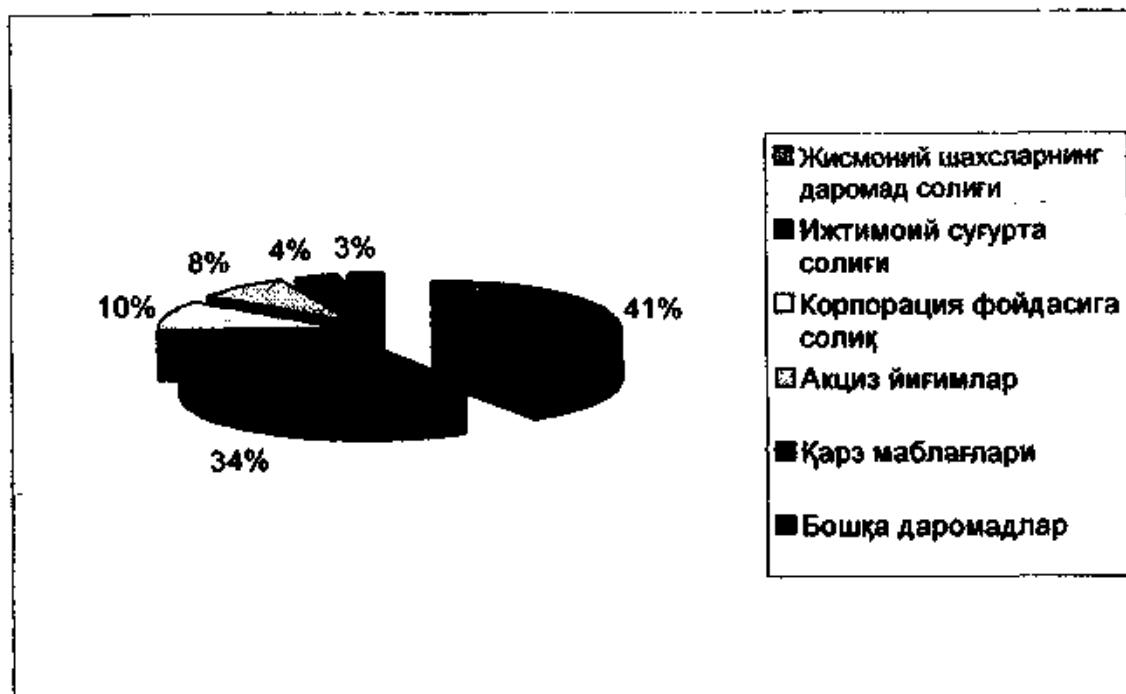
Ҳар қандай активлар, акциялар, уйлар, ер участкаларидан олинадиган сармоя даромадларига солик солинади. Унинг ставкаси ишлаб топилиган даромадлардан (иш ҳаки, хунармандларнинг даромадлари ва шу кабилардан) олинадиган соликлардан тахминан икки баробар камдир. Бу эса ижтимоий жамғарилишини рагбатлантиради. Чунки, улар сармоядан даромад олиш хукукини берадиган қимматли қоғозларни сотиб олиш фойдали бўлади.

Федерал бюджет даромадларининг асосий қисмини тўғри соликлар ташкил этади. Штат ва маҳаллий хукумат бюджетларига эгри соликлар

кўпроқ тушади (1-диаграмма).

1-диаграмма

2002 йил АҚШ федерал бюджети даромадлари таркиби

Федерал бюджетга тушадиган даромад солиги асосий ўринни эгаллайди. Ушбу соликни хисоблаш ўзига хос хусусиятта эга бўлиб, бунда оиласвий шароитининг таъсири алоҳида олинади (2-жадвал).

2-жадвал

**Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солигини
хисоблашда оиласвий шароиттининг таъсири**

(доллар ҳисобида)

Соликка тортиладиган даромад				Солик ставкаси
0-40100	0-20500	0-24000	0-32150	15
401010-96300	20501-48450	24001-58150	32151-83050	28
96301-147700	48451-73850	58151-92130	83051-134500	31
147701-263750	73851- 131875	92131-263750	134501- 263750	36
263750 ва ундан юкори	131876 ва ундан юкори	263751 ва ундан юкори	263751 ва ундан юкори	39.6

Манба. АҚШ федерал бюджети маълумотлари асосида

Федерал бюджетда бюджетдаги салмоги бўйича жисмоний шахслар даромад солигидан кейин иккинчи ўринда ижтимоий сугурта ажратмалари турди. Бу ажратмалар иш берувчи ва ишчи ўртасида тенг иккига бўлинади. Йигим ставкаси ҳар йилги бюджет тизимига караб ўзгаради.

АҚШ соликлари таркибида асосан тўғри соликлар ҳиссаси кўпроқdir. Ўзбекистон ва АҚШнинг бюджет-солик сиёсати ўртасидаги ўхшашлик жихати ҳар иккала бюджетга ҳам муҳим аҳамиятта молик соликлар йўналтирилади. Фарқли жихати эса Ўзбекистон Республикаси солик тизимида ҳозирги кунда эгри соликлар ҳиссаси кўпроқ, шу сабабли эгри соликлар ҳам умумдавлат соликларида муҳим аҳамиятта эга. АҚШ федерал бюджетида эга эгри соликлар деярли йўқ, чунки мамлакат

бюджетида эгри соликларнинг хиссаси кам бўлиб, АҚШ федерал бюджетига жисмоний шахслар даромад солигидан кейин иккинчи ўринда (бюджетдаги салмоғи бўйича) ижтимоий сугурта ажратмалари ва корпорациялар даромадларига солик киради. АҚШ да корпорация бюджетига соликларни федерал бюджетдан ташқари штат соликлари таркибиغا ҳам киритилади. Ҳозир бу соликнинг ставкаси -34,0 фоиз, республикамида 2003йилда 20,0 фоиз.

Республикамиз солик тизимининг иккинчи погонаси маҳаллий соликлар ва йигимлардир. Маҳаллий соликлар маҳаллий ҳукуматлар бажарадиган вазифаларига қараб белгиланиб, уларга доимий ва тўлик бириктириб берилган. Маҳаллий ҳукуматлар асосан ижтимоий масалаларни - мактаб, соғликни саклаш, маданият, маориф, шаҳарлар ва кишлеклар ободонлиги каби вазифаларни бажаради. Аммо, республикамиз ҳудудида маҳаллий соликлар харажатларни 30-40 фоизни коплади, ҳалос. Маҳаллий бюджетнинг муҳим хусусияти шундаки, улар факат шу ҳудуднинг бюджетига тушади, бошка бюджетларга ажратмалар берилмайди.

Жаҳоннинг иқтисодий ривожланган давлатлари каторига кирувчи Германияда бюджет-солик сиёсатининг самарали механизми яратилган. Германия бюджети даромад ва харажатлари маъмурий бошқарувнинг уч даражасини ўз ичига олади.

1. Марказий бюджет.
2. Регионал бюджет.
3. Маҳаллий бюджет.

Давлат бюджетига 1974 йилдан бошлаб ижтимоий сугурта ва ижтимоий таъминот фондлари ҳам киритилган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Германияда соликқа тортиш тизими федерациялар, ерлар ва маҳаллий соликларга бўлинади. Бюджет хўжалигини мустақил юритиш тамойиллари умумдавлат ва ерларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда

олиб борилади.

Натижада, хозирги кунда Германияда солик тизимида кирқ солик турлари мавжуд. Германияда соликлар федерация, ер, кўшма (федерал ва ерлар билан биргаликда), муниципал, жамоа ва черков соликларига бўлинади. Кўшма соликлар Германия давлат бюджетининг ўзинга хослигини намоён этади. Куйидаги жадвалда кўшма соликларнинг таҳсиланиши келтирилган.

3-жадвал

Германияда кўшма соликларнинг таҳсиланиши

(фоизлар хисобида)

Соликлар номи	Соликларнинг солик суммасидаги улушки		
	Федерациялар га	Ерларга	Жамоаларга
ККС	67,5	32,5	-
Кўшимча ажратмалар	1,5	1,5	-
Даромад солиги	42,5	42,5	15,0
Декларация- ланган даромад	50,0	50,0	-
Корпорация солиги	50,0	50,0	-
Хунармандчиллик	9,0	9,0	82,0

Манба. Шамсутдинов Ф.Ш., Шамсутдинова.Ш. Система налогообложения Германии. Учебное пособие. Ташкентский Финансовый институт. Т. 2000. 48 стр.

Германия Республикасида бюджетнинг марказлашмаганлиги марказий бюджет воситалари маблағларни қайта таҳсиланиши билан эмас, балки бюджет даромадларни манбаларининг конуний бириктириб кўйилиши билан амалга оширади. Ҳар бир солик бўйича деярли алоҳида мөъёрий хужжатлар мавжуд. Германия Республикасида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги тўғри соликлар ичida энг муҳими

хисобланади. Соликка тортиш объекти бўлиб иш ҳаки, эркин қасб даромадлари, гонорарлар, капитал даромадлари, банклар жамғармаларидаги фоизлар, ижара ҳаки, хусусий иш фаолиятидан олинадиган даромадлар ва бошқалар киради.

Германияда капиталдан олинадиган даромад солиги жисмоний шахслардан олиниб, дивиденделар ва фоизларга нисбатан ҳисобланади. Бюджетдаги жами даромадларда ушбу соликнинг салмоги 2-3 фоизни ташкил этади. Солик ставкаси 25 фоиз қилиб белгиланган. Бу кўрсаткич Буюк Британияда - 25,0 %, Японияда- 20,0%, Италияда- 30,0%, Францияда -25,0%, Швецияда-35,0%, Испанияда -20,0%, Ўзбекистон Республикасида - 15,0%ни ташкил этади.

Германия мамлакатини Ўзбекистон Республикаси бюджет-солик сиёсати билан солиштириладиган бўлсак, бир қанча ўхшащлик ва фарқли томонлари мавжуд. Ўзбекистонда соликлар республика ва маҳаллий соликларга бўлинса, Германияда федерал ерлар ва маҳаллий соликларга бўлинади.

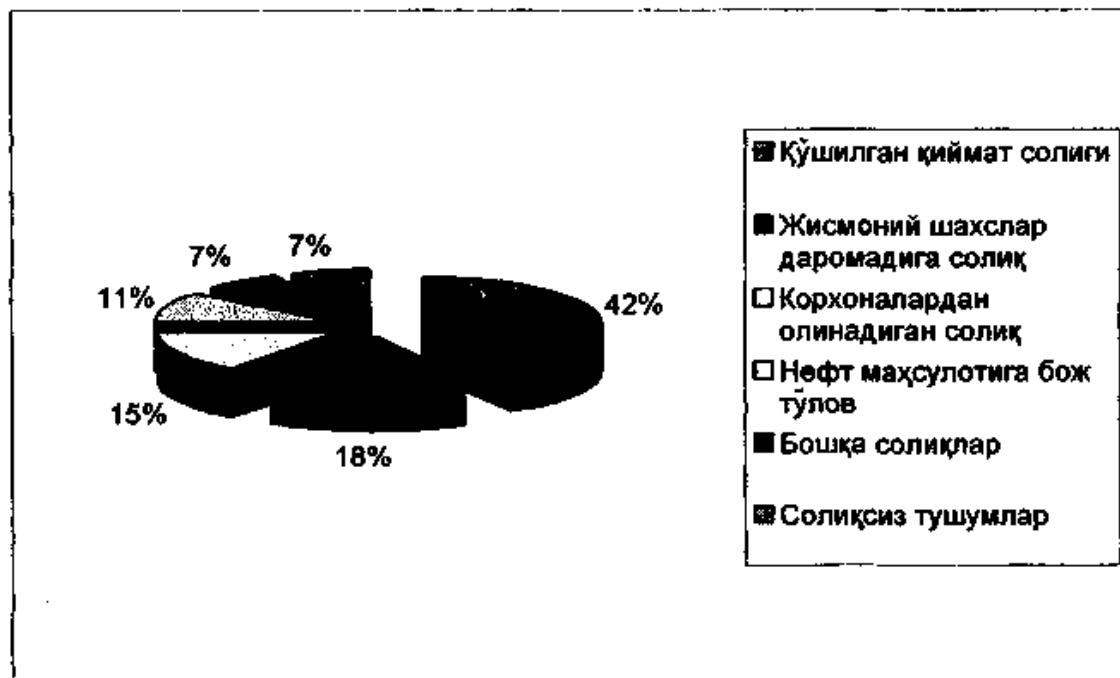
Германияда кўшма соликлар, яъни бир вақтнинг ўзида бир неча бюджетта тушадиган соликлар мавжуд. Ўзбекистон Республикасида эса бу йўқ, ҳар бир солик тури тўлигича битта бюджетта тушади. Германияда ККСнинг пасайтирилган ставкаси мавжуд. Ўзбекистонда эса ККС ягона ставкада кўлланилади.

Францияда бюджет даромадлари таркибининг асосий бўгини бўлиб, ККС ҳисобланади. Соликнинг асосий ставкаси 18,6 % бўлиб, энг юкори ставка 22%ни ташкил этади. Ушбу юкори ставка автомобиллар, кинолар, фотомахсулотлар, атир-упалар мўйналар, кимматбаҳо териларга нисбатан кўлланилади. Камайтирилган солик ставка 5,55 бўлиб, у асосан озиқ-овқат маҳсулотлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, китоблар ва тиббий воситаларга нисбатан бюджетта тушади. Франция бюджетига мол-мулк солиги ҳам катта даромад келтиради. Мол-мулкка солинадиган солик

объекти бўлиб мол-мулк, мулкий хукук ва кимматли қоғозлар ҳисобланади.

2-диаграмма

Франция 2000 йилги давлат бюджет даромадлари таркиби

Франция марказий хукумат бюджет даромадларининг асосий қисмини-93%ини солиқ тўловлари ташкил этади. Бюджет даромадларининг колган қисмини маҳсус даромадлар ташкил қиласди. Маҳсус даромадларни асосан ижтимоий фондларга тўловлар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида марказий хукумат бюджет даромадларининг асосий қисмини 90,0-93,0%ини солиқ тўловлари ташкил қиласди, колган қисмини давлат мақсадли жамгармаларига тўловлар ташкил этади.

Францияда бюджет даромадларининг 8,5% ини эгри солиқлар таркибига кирувчи нефть маҳсулотларига солиқ ва акциз солиги эгаллайди ва бюджет даромадларининг 20-21 %ини ташкил этади. Тўғри солиқлар ичидаги иккинчи ўринни компаниялар даромадига солиқ эгаллайди. У

бюджет даромадларининг 8-10%ини ташкил этади.

Ўзбекистонда умумий бюджет даромадлари 2002 йилда 19,8 %ини акциз солиги эгаллаган. Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги 12 %ини ташкил қилган, Юридик шахслардан ундириладиган даромад солиги эса бюджетнинг 9,2 %ини эгаллаган.

Гарбий Европада маҳаллий соликлар тизимида тўғри соликлар катта улушкини ташкил этади: жами солик тушумларининг 70-75%и ни даромад, фойда ва мулк хисобидан олинадиган соликлар улушкига тўғри келади. Истемолдан олинадигна соликлар 3-4 % ни ташкил этади, бошқа соликлар 20 % ни ташкил этади. Японияда тўғри соликлар улуси 85 % ни, эгри соликлар эса 15 % ни ташкил этади.

Тўғри соликлар ичida фойда ва даромад ҳамда турли мулк соликлари таркиби анча фарқ қиласди: Скандинавия мамлакатларида барча солик тушумларининг 80-90 % даромад ва фойда солиги хиссасига тўғри келади. Бельгия, Германия, Австрияда бу кўрсаткич 50 %дан ошмайди.

Бошқа мамлакатларда эса худудий органлар бюджетлардаги солик тушумларининг асосий қисми турли шаклдаги мулклардан олинадиган соликлар хисобидан шаклланади. Жумладан, Ирландияда ягона маҳаллий солик хисбланади. Нидерландияда жами солик даромадларининг 2/3 қисмини шу соликлар ташкил этади. Японияда 48 % солик даромадларини турар-жой бинолари учун соликлар ва 21%ни кўчмас мулк учун соликлар ташкил этади.

Буюк Британия, Испанияда ҳар бир маъмурий худудий бирликлардаги жон бошига тўғри келадиган даромадлардан келиб чиккан ҳолда, марказий ҳокимиятлар бюджетдаги солик тушумлари соҳаси бўйича худудий органлар бюджетларини корректировка килишда ҳам иштирок этади. Жон бошига ўртacha даромади юкори бўлган худудий органлар бюджетлардаги солик тушумларининг бир қисми марказий ҳокимият органлари томонидан олиниб, даромад даражаси паст бўлган худудларга

Йўналтирилиши мумкин.

Худудий бюджет даромадлари маҳаллий соликлар ва йигимлар, соликдан ташқари тўловлар, юкори бюджетдан ажратмалар хисобидан шаклланади. Ушбу даромадлар манбалари ўртасидаги мутаносблик худудий бошқарув органларига юклатилган вазифалар, улар томонидан маҳаллий соликларни йигиш имконияти, шунингдек, марказий ҳокимиёт органлари томонидан худудларга молиявий ёрдам кўрсатиш имкониятига боғлиқ бўлади.

Халкаро тажриба шуни кўрсатадики, иқтисодий жихатдан ривожланган мамлакатларда худудий бюджетлар улуши давлатнинг умумий ресурслари ҳажмида юкори улушни ташкил этади. Масалан, Португалияда бу кўрсаткич ЯИМ га нисбатан 3,0%ини, Норвегияда -155ни Швецияда эса 31 %ни ташкил этади.

Японияда бюджет -солик сиёсати ўзига хос хусусиятта эга. Аввало, ушбу мамлакатда тўғри ва эгри соликлар мавжуд бўлиб, тўғри соликларга коризарация даромадига солик, ворисликка солик ва ер солиги киради. Эгри соликларга истеммол соликлари, спиртли ичимликларга, тамаки маҳсулотларга шакар, бензин, нефть, авиация ёқилғиси, чет эл валютаси ва қимматли қофзлар операцияларига, йўловчиларни ташиди, автомобил воситаларига божхона божлари киради. Япония билан Ўзбекистоннинг бюджет-солик сиёсатини тақкослаш натижалари куйидагича кўринишга эга.

Соликларнинг бюджетта келиб тушиши бўйича:

- Ўзбекистонда соликлар иккита бюджетта келиб тушади: умумдавлат бюджети ва маҳаллий бюджет;
- Японияда ҳам иккни бюджет маавжуд бўлиб, улар куйидагича номланади: давлат бюджети ва маҳаллий бюджет.

Бюджетлар даромадларининг шаклланишида соликлар ва соликсиз тўловларнинг хиссаси бўйича:

- Ўзбекистонда давлат бюджети шаклланишида соликлар хиссаси 93 % ни ташкил қиласи, соликсиз тўловлар хиссаси 7 % ни ташкил қиласи;
- Японияда давлат ва маҳаллий бюджетларнинг даромад қисми куйидагича: соликлар хисобига 84 %, соликсиз тўловлар хиссаси 16 %, шуни эслатиб ўтамизки, маҳаллий бюджетларда эса 25 % гача соликсиз тўловлар хисобига бюджет даромадлари қопланади.

Япония давлат бюджети даромадлари таркибида соликларнинг улуши бошқа ривожланган давлатларникига нисбатан бирмунча пастроқ кўрсаткичга эга. Соликсиз тўловлар ва бошқа даромад манбалари 15 % атрофида улушни эгаллайди. Айниска, маҳаллий бюджетлар худудий имкониятларидан келиб чиқиб, соликсиз тўловлар ҳажмини 25 %гача кўрсаткични тъминлаганигини ўзобий ҳолат, деб баҳолаш мумкин. Бизнинг республикамизда ҳам маҳаллий облигациялар чиқариш орқали бюджетнинг соликсиз даромадларини кўлайтириш имкониятлари мавжуд.

Ривожланган давлатлар бюджет-солик сиёсати борасида тўпланган тажрибалардан кўриниб турибдики, ҳар бир давлатнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, бу мамлакатда олиб борилаёттан молия сиёсатининг йўналишларига боғлиқ. Шуни алоҳида тъқидлаш керакки, ривожланган давлатларда ҳам давлат бюджети даромадларининг асосий қисми соликлар хисобидан ташкил этилиб, уларнинг ЯИМ даги улуши ўртача 80-90 %ни ташкил этади. Бу давлатларда давлат бюджети ижтимоий йўналтирилганини билан ажralиб туради.

Айниска, жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган солик бўйича тўпланган ижобий тажрибаларни бизнинг солик амалиётимизга ҳам жорий этиш мумкин. Бундан ташқари, Фарбий Европа давлатларида қўлланиладиган ККСнинг табақалаштирилган ставкаларини жорий этиш ҳам бюджет даромадлари барқарорлигини тъминлаш ва иқтисодий субъектлар молиявий фаолиятларини рағбатлантириш учун хизмат килиши

мумкин.

Ривожланган давлатлар бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш бўйича аниқ бир мезонлар ишлаб чиқилганки, бу мезонлар даромадлар ва харажатларнинг мувофиқлигини таъминлаш учун хизмат қилмоқда. ЯИМ таркибидан давлат бюджетига йўналтирилган маблағлар миқдорининг аниқ меъёрий чегараси белгиланганки, бу бюджет-солик сиёсатини барқарор ривожлантириш учун ва иқтисодиётда бир текис ўсиш ҳолатларини таъминлаш учун асос бўлади.

Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашда давлат бюджети харажатлари таркибидаги ўзгаришлар ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Чунки, бюджет амалиётида режалаштирилган харажатларга караб даромадларни шакллантириш амалиёти мавжуд. Бу билан бюджет харажатларини камайтириш даромад манбаларини ҳам қисқартириш керак, деган хулоса келиб чиқмаслиги зарур.

3.2. Бюджет даромадлари таркибида соликларнинг ўрни ва динамикаси таълими

Иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг устувор вазифалари иқтисодий эркинлаштириш, давлат бошқарувчилик функциясини қисқартириш ва унинг иқтисодиётта арапашувини чеклашдан иборат. Шу билан биргаликда миллий ишлаб чиқаришни шакллантириш ва ривожлантириш, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш, бюджет камомадига йўл қўймаслик мухим устувор вазифалар категорига киради. Бу вазифаларни амалга ошириш учун, аввало, соликлар орқали иқтисодиётни бошқариш механизмини тўғри, оқилона ишлаб чиқиш ва амалиётта тадбиқ этиш лозим бўлади.

Бу ҳақда фикр юритар экан Президент И. Каримов шундай таъкидлайди: «Солик сиёсатини такомиллаштириш иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва молиявий аҳволни мустаҳкамлашга оид

муаммоларни ҳал килишда муҳим аҳамият касб этади. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида соликлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолади»⁷.

Дарҳаккат, солик тизими ислоҳот жараёнининг таркибий қисми, унинг ички харакатлантирувчи омилни бўлган ҳолда, иқтисодий ислоҳот мақсадларига энг кўп даражада мувоғиқ келиши шарт.

Соликлар қайта таҳсиллаш муносабатларининг фаол қатнашчиси сифатида капитал йиғишни кучайтириш ёки камайтириш, аҳолининг тўловга кодирлигини кенгайтириш ёки камайтириш орқали тақрор ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини рагбатлантиради ва шу каби дастаклар орқали бутуни тақрор ишлаб чиқариш жараёнига жиддий таъсир кўрсатади.

Солик мажбурияти иккита параметр, яъни солик базаси ва солик ставкаси бўйича аниқланади. Ўзбекистон Республикасининг Солик тўғрисида»ги қонунда соликка тортиш лозим бўлган соҳа – турли хил кўринишдаги даромадлар, ҳаражатлар, бойликлар ва ҳар қандай бошка омиллар белгилаб берилади. Солик ставкасида ушбу базанинг солик кўринишида олинадиган улуши акс этади. Шунинг учун ҳам, табиийки, солик базасининг қандай аниқланиши ва қандай солик ставкалари ўрнатилиши тўғрисидаги масалалар соликка тортиш сиёсатининг асосий масалалари хисобланади»⁸.

Соликларнинг функциялари уларнинг моҳиятини, амалиётда ҳаракат қилаётганлигини кўрсатади. Шундай экан, функция доимо яшаб солик моҳиятини кўрсатиб туриши зарур»⁹. Ҳозирги вактда соликларнинг функциялари ва уларнинг аниқ сони борасида мунозаралар мавжуд. Аммо, замонавий соликка тортиш тизимида соликларнинг куйидаги функцияларини ажратиб кўрсатиш мумкин: фискал, таҳсимот, назорат, рагбатлантириш ва тартибга солиш.

⁷ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк ҳелажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998.-358 б.

⁸ Деверс М.П. Экономика налоговой политики. -М.: Филипп, 2002.стр21.

⁹ Яхъев К. Соликка тортиш назарияси ва амалиётни. -Т.: Гўлумномидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. -126.

Солиқларнинг фискал функцияси орқали солиқка тортишнинг асосий вазифаси, яъни давлат молиявий маблағларининг шаклланиши, шунингдек, давлатнинг умумдавлат ва максадли дастурларини амалга ошириш учун маблағларни жамғариш вазифалари амалга оширилади. Солик тушумлари давлат бюджети даромадларининг асосини ташкил қилади. Масалан, АҚШда солик тушумлари давлат бюджетининг 98 % ини, Буюк Британияда -97% ини, Францияда -91 % ини ташкил этади.

Иктисадий Ҳамкорлик ва таракқиёт ташкилотига (ИҲТТ)га аъзо 24 давлатда солик тушумларининг бюджет даромадларидағи улуши 78 % (Норвегия)дан 97,8 % (Италия) гача тебраниб туради. «МДХ давлатларида солик тушумларининг давлат бюджетидаги улуши кўрсаткичи Россияда - 82,7%, Украина - 82,2%, Козогистонда - 97%, Беларус Республикасида - 97,3%ни ташкил этади»¹⁰. Ўзбекистон Республикасида солик тушумлари 2001 йилда жамланган бюджеттаги нисбатан 86,3% ни ташкил этади.

Давлат ўз тасарруфига ишлаб чиқарилған ЯИМнинг анчагина қисмини солиқка тортиш йўли билан олади ва қайта тақсимлайди. Солик тушумларининг улуши ижтимоий фондларга тўловлар билан биргаликда ЯИМга нисбатан АҚШда - 29,0%, Канадада - 34%, Германияда - 41%, Францияда - 43 % Швецияда - 55%, Россияда - 24,3%, Козогистонда - 22,4%, Украина - 23%, ва Беларус Республикасида - 33,9%ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида 2001 йилда солик тушумлари бюджетдан ташқари фонdlар билан биргаликда ЯИМга нисбатан 32,3% ни ташкил этди. Шу нуткан назардан солиқларнинг фискал функцияси ва тақсимлаш функциялари уйғуналашади десак, хато килмаймиз.

Солиқлар тўғрисидаги дарслиюларда қайд этилишича, корхоналарнинг кўшимча қиймати ёки даромадлари аввал тақсимланади ва сўнгра даромадларнинг бир қисми бюджеттага ўтказилади»¹¹. Бундан

¹⁰ Статсборник СНГ. -М.2001.

¹¹ Яхъев К. Соликка тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат национални, 2000. -136.

ташқари, соликларнинг тақсимловчилик функцияси ахолининг турли категориялари ўртасида умумий даромадларнинг қайта тақсимланишини таъминлаши нуктаи назаридан ижтимоий функцияни ҳам бажаради, деган қарашлар мавжуд.

«Соликقا тортиш орқали алоҳида ижтимоий гурухлар ўртасида тенгсизликни камайтириш мақсадида уларнинг даромадлари бўйича ўзаро муносабатларни ўзгартириш йўли билан ижтимоий мувозанат қўллаб-кувватлашга эришилади»¹². Болшакча айтганда, солик юкининг имконияти юкори бўлган солик тўловчиларга кўпроқ тушиши хисобидан фуқароларнинг ижтимоий ёрдамга муҳтоҷ қисми фойдасига маблағлар олиниши содир бўлади.

Швед иктисадчиси К. Эклунднинг сўзларига кўра, «давлат ишлаб чиқариш ва хизматларнинг катта қисми йигитлан соликлар хисобидан молиялаштирилади ва қолган қисми фуқаролар ўртасида тақсимланади. Бунга таълим, тиббий хизматлар, болаларни тарбиялаш ва шу каби йўналишлар тегишилдири. Мақсад - ҳаётий муҳим воситаларни имкон кадар тенг тақсимланишига эришишдир»¹³.

Давлатнинг иктисадий ривожланишида соликларнинг ушбу функциясининг муҳим рол ўйнашини таъкидлаш лозим. Бугунги кунда республикамизда ҳудудларнинг иктисадий потенциали ва ривожланиш даражаси турличадир.

Ҳудудларни тенглаштириш мақсадида соликларнинг тақсимот вазифасидан фойдаланилади: кам ривожланган ҳудудларда солик тушумлари ушбу ҳудудлар хисобида қолади (масалан, Қорақалпогистон Республикаси, Хоразм вилояти), ўз навбатида уларга нисбатан ривожланган ҳудудлар сифатида айrim вилоятларда солик тушумларининг факаттина маълум бир қисмигина шу ҳудудлар эҳтиёjlари учун қолдирилади (Тошкент шаҳри, Тошкент, Қашқадарё, Андижон, ва Навоий

¹² Булатов А.С. Экономика. -М.: БЕК. 1997. стр 309.

¹³ Эклунд К. Эффективная экономика - шведская модель. М.: Экономика, 1991.-63 с.

вилоятилари).

Соликлар орқали давлат аҳоли ва корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолиятини, шунингдек, даромад ва ҳаражатларнинг манбалари устидан назорат қилинади. Солик суммасини пул кўриннишида баҳолашнинг мавжудлиги давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини даромадлар кўрсаткичлари билан микдорий қиёслаш мумкинлиги имконини беради.

Соликларнинг назорат функциясини амалга ошириш натижасида солик тизимининг самарадорлиги баҳоланади, фаолият турлари ва молиявий оқимлар устидан назорат ўрнатилади. Бундан ташқари, соликка тортишнинг назорат функцияси орқали бюджет-солик сиёсатига ўзгартиришлар киритишнинг зарурлиги аникланади.

Соликлар ва йигимлар тизими ижтимоий ишлаб чиқаришга, унинг таркибий тузилишига ва динамикасига, жойлашишига, илмий-техника тарақкиётини жадаллаштиришга иқтисодий таъсир кўрсатувчи механизм бўлиб хизмат қиласи. Соликлар ёрдамида тадбиркорлар фаоллигини рағбатлантириш ёки аксинча, чеклаб кўйиш ва демак, тадбиркорлик фаолиятининг у ёки бу тармоғи ривожланишига таъсир кўрсатиш мумкин.

Ишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтириш ва жаҳон бозорида миллий корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш учун шарт-шароит яратишида ҳам соликларнинг рағбатлантириш функцияси муҳим рол ўйнайди.

Соликлар ёрдамида эркин товар бозори ёки протекционистик иқтисодий сиёсатни амалга ошириш мумкин. Деярли барча мамлакатларда ишлаб чиқаришни тараккий эттириш ва замонавийлаштириш учун маълум бир худудларда инвестицияни рағбатлантириш сиёсати соликлар орқали амалга оширилди. 80-йилларнинг иккинчи ярмига келиб кўплаб мамлакатларда янги юқори технологияли ишлаб чиқаришни рағбатлантириш методини қўллаш кенг тарқалган.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнининг мухим боскичидан ўтмоқда. Иқтисодиётнинг барча тармоқларида тадбиркорлик фаолияти ва давлатнинг билвосита бошқаришига асосланган холда рақобатчилик механизмига таяниб чукур тузилмавий ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Билвосита бошқариш ҳакида гап кетганда, авваламбор, иқтисодий ривожланишининг мухим жараёнининг солиқ тизими орқали амалга оширилиши тушунилади. Солиқ сиёсатидаги реал ва яхлит ҳолатининг характерли шароитларини аниқлаш учун давлатнинг солиқ сиёсати йўналтирилган объектнинг тахнилини қиласиз.

4-жадвал

Ўзбекистон Республикаси асосий макроиктисодий кўрсаткичлар динамикаси

(фоизлар хисобида)

Кўрсаткичлар	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 йил
ЯИМ	4,3	3,8	4,5	4,2
Саноат маҳсулотлари	6,1	6,4	7,0	8,5
Кишлек хўжалиги	5,9	3,2	5,1	6,1
маҳсулотлари				
Инвестиция ҳажми	2,0	1,0	3,7	3,8
Чакана савдо ҳажми	10,5	7,8	9,5	9,4
Аҳолининг пул маблаги	71,2	72,9	74,2	80,2
(ЯИМ га %да)				

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигини мальумотлари

Жадвалдан кўриниб турибдики, охирги йилларда ЯИМ барқарор 4% атрофида ўсиб бормоқда. Унинг ўсиши иқтисодиётнинг асосий тармоқлари - саноат ва қишлоқ хўжалигининг ўсиши билан тъминлаб берилмоқда. Ушбу соҳаларда барқарор ўшиш кузатилигани учун соҳалардаги корхоналар аҳволи яхшиланмоқда, деб назарий хуроса қилиш

мумкин. Шу қаторда, ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқариш соҳаларига инвестициялар зарурдир, лекин охирги йилларда уларда ўсиш ўрнига камайиши ҳолати содир бўлмоқда. Лекин, аҳоли даромадларида ижобий суръатлар кузатилмоқда, бу эса ўз навбатида соҳаларнинг ривожига зарур бўлган умумий талаб ҳажмининг ошишини, чакана савдо оборотини ўсиши орқали кузатиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси назарий жиҳатдан давлатнинг иқтисодий ривожи учун қулай шароит борлигини исботлайди.

МДҲ мамлакатларининг давлат бюджети кўрсаткичларининг 1996-2001 йиллардаги таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, улардан аксариятини даромадлар ҳажми ЯИМга нисбатан камаймоқда. Шунга қарамасдан, бевосита соликларнинг ҳажмини давлат бюджетининг даромадлар қисмида камайиши (Қозогистон ва Россиядан ташқари) ва билвосита соликлар ҳажмининг ошиши кузатилмоқда.

Ўзбекистондаги бевосита соликлар ҳажмининг камайиши МДҲ давлатлари иқтисодиётидаги ўзгаришларни тўлдиради. Қозогистондаги аҳвол эса тадқикот ўтказишни талаб қиласи, чунки охирги йилларда аҳоли даромадларининг ўсиши саноатнинг ўсиш суръатидан кўпdir.

Жаҳоннинг барча ривожланган мамлакатлари каби бозор иқтисодиётiga ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган Ўзбекистонда ҳам соликлар давлат даромадлари ва давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини ташкил қиласи. Ўзбекистон Республикаси бюджетининг даромадлар қисмини шакллантиришда соликларнинг аҳамияти йилдан-йилга ошиб, иқтисодий ривожланишининг турли босқичларининг устувор вазифаларидан келиб чиқсан ҳолда, таркибий ва структуравий жиҳатидан ўзгариб бормоқда. Бюджет солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш бюджет даромадларини шакллантиришда соликларнинг ўрни ва аҳамиятини ошириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган Давлат бюджети параметрлари тасдиқлаш тўғрисидаги 2004 йил 28 декабрдаги 610-сонли Қарорида ўз ифодасиини топган.

Баъзи МДХ давлатларида давлат бюджети даромадларининг таркиби

Давлатлар	Давлат бюджети даромадлари ЯИМга нисбатан % хисобида		Бевосита соликлар ҳажми, умумий ҳажмига нисбатан % хисобида		Билвосита соликлар ҳажми, умумий ҳажмига нисбатан % хисобида	
	1996 йил	2000 йил	1996 йил	2000 йил	1996 йил	2000 йил
Арманистон	15,1	17,5	25,6	19,5	32,9	51,4
Белоруссия	26,0	35,0	25,0	21,1	40,6	33,7
Қозогистон	17,2	23,0	29,9	37,8	26,7	27,3
Россия	25,4	29,0	27,4	39,9	35,4	35,5
Ўзбекистон	34,3	27,5	35,7	24,2	37,7	49,3
Украина	37,0	28,0	26,8	29,1	23,1	24,1
Озарбайжон	14,7	15,2	40,6	30,8	25,6	29,8

Манба. <http://www.nalog.ru>

Маълумки, кўпгина мамлакатлар давлат бюджети даромадларининг аксарият қисмини соликлар ҳисобидан шакллантиради. Соликларниң давлат бюджети даромадлар қисмини шакллантиришдаги, шунингдек, мамлакатда яратилган ЯИМ таркибидаги улушни аниқлаш орқали иқтисодий тараккиётга баҳо бериш мумкин. ЯИМ таркибida соликлар улушкининг ортиши бюджет даромадларини кўпайтиришга олиб келсада, келгусида жадал иқтисодий ривожланиш учун тўсик бўлиши мумкин. Шунинг учун умумий солик тушумларининг ЯИМга бўлган нисбатни камайтириш томонга караб солик тизимини оптимал такомиллаштириш йўлларини излаш зарур. Бу муносабат солик юки даражасини белгилайди. Масалан, АҚШ, Канада, Австралияда марказий бюджетдаги солик тушумларининг ЯИМга нисбати сўнгти йилларда 20-22% атрофифа тебраниб турди.

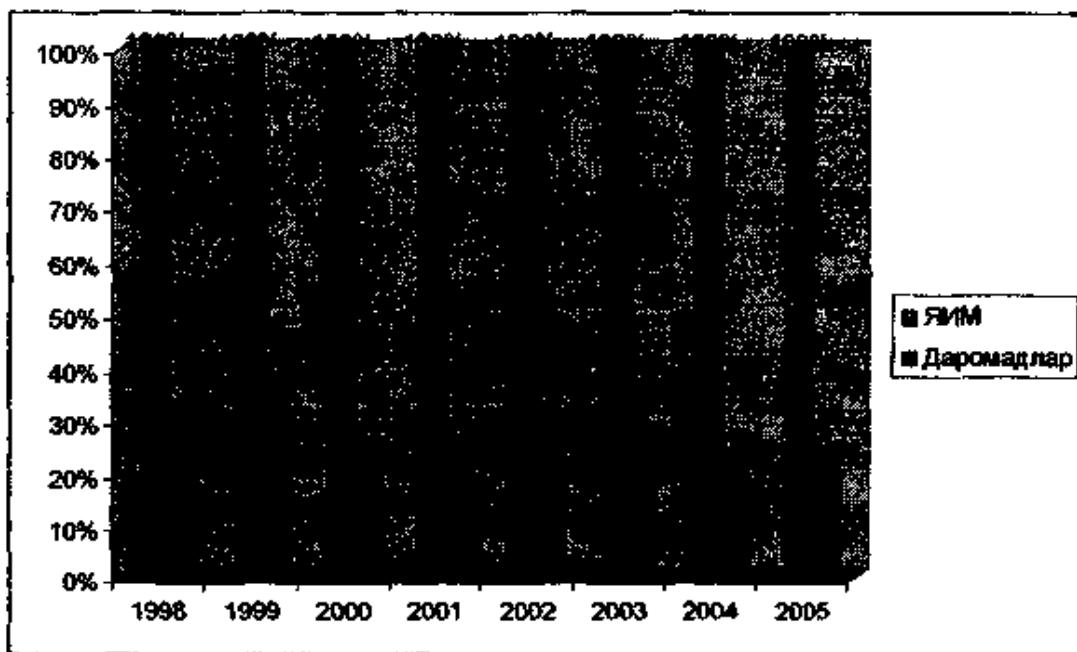
Масалан, АҚШ давлат бюджетида солик тушумлари 98% ни, Буюк Британияда - 96,5%ни, Францияда- 91,5%ни ташкил қилади. Агарда республикамизда яратилаётган ЯИМ ҳажмида соликларниң тутган ўрнига

баҳо берадиган бўлсак, қуидаги холатни кузатишимииз мумкин.

3-диаграмма

ЯИМ таркибидаги Давлат бюджети даромадлари

салмогининг ўзгариши

Маълумотлардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда ЯИМ таркибидаги соликлар улушининг ўзгариши 1998-2002 йиллар мобайнида 24-32% атрофида ўзгариб турган. Масалан, 1998 йилда бу кўрсаткич 32,4 %ни ташкил қилган. ЯИМ га нисбатан соликларнинг улуши 2000 йилда энг паст кўрсаткичга зга бўлиб, у 24,1 % га тенг бўлган. Лекин, кейинги йилларда бу кўрсаткичнинг яна ўсаёттанилигининг гувохи бўлиб турибмиз. Жумладан, бу кўрсаткич 2002 йилда 29%га тенг бўлган.

Охирги йилларда давлат бюджетининг даромадлар қисмида бевосита соликларнинг камйинши ва билвосита соликларнинг ўсиши кузатилмоқда. Агар бевосита соликларни (бу юридик шахсларнинг даромад солиги ва жисмоний шахсларнинг даромад солиги суммасини назарда тутамиз) қисми 2003 йилда 26,3 %дан 2004 йилда 26,1 %га тушган бўлса, билвосита соликлар хажми шу йилларда 57,8%дан 49,2 %га ўзгарган.

6-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари

Кўрсаткичлар	2003йил		2004 йил		2005йил	
	Жами даромадга нисбатан	ЯИМ га нисбатан	Жами даромадга нисбатан	ЯИМ га нисбатан	Жами даромадга нисбатан	ЯИМ га нисбатан
Ялпи ички маҳсулот	x	100.0	x	100.0	x	100.0
Давлат бюджети даромадлари	100.0	24.2	100.0	21.2	100.0	21.9
1. Бевосита соликлар	26.3	6.4	27.2	5.8	26.1	5.7
1.1 Юридик шахслардан олинадиган даромад солиги	7.4	1.8	7.0	1.5	6.3	1.4
1.2. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналаридан олинадиган ялпи даромад солиги	3.0	0.7	2.9	0.6	2.0	0.4
1.3 Кичик корхоналардан ундириладиган ягона солик	2.3	0.5	3.3	0.7	2.4	0.5
1.4 Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги	12.3	3.0	12.7	2.7	14.1	3.1
1.5 Тадбиркорлик фаолияти билан шуг. юрид. ва жис. шахслар даромадидан олин. катъий бел. солик	1.3	0.3	1.4	0.3	1.3	0.3
2. Билвосита соликлар	57.8	14.0	58.5	12.4	49.2	10.8
2.1 Кўшилган киймат солиги	22.9	5.5	23.1	4.9	22.6	5.0
2.2 Акциз солиги	29.6	7.2	28.7	6.1	21.0	4.6
2.3. Божхона божлари	1.7	0.4	2.3	0.5	2.0	0.4
2.4. Ягона божхона тўлови	1.9	0.5	2.6	0.6	1.7	0.4
2.5. Жисмоний	1.6	0.4	1.8	0.4	1.9	0.4

шахслар томонидан истеммол килинган бензин, дизель, солик						
3. Ресурс тўловлари ва мулк солиги	9.5	2.3	9.9	2.1	19.0	4.2
3.1 Мулк солиги	3.1	0.7	2.8	0.6	3.3	0.7
3.2 Ер солиги	2.2	0.5	2.9	0.6	2.6	0.6
3.3 Ер ости бўйникларидан фойдаланганлик учун учун солик	1.3	0.3	1.7	0.3	10.0	2.2
3.4 Сув ресурсларидан фой. учун солик	0.4	0.1	0.5	0.1	0.1	0.1
3.5 Экология солиги	2.6	0.6	2.1	0.4	3.0	0.6
4. Ижтимоий Инфра. ривож.иш ва ва ободон. учун солик	1.7	0.4	1.7	0.4	1.6	0.3
5. Бошка даромадлар	4.6	1.1	2.6	0.6	4.1	0.9

Манба. Узбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳисобот маълумотлари

Умуман олганда, охирги йилларда тўғри соликларнинг салмоғи ЯИМ қийматида бироз камайган холда, эгри соликлар салмоғи ошганлиги кузатилиб, уларнинг муайян тенденцияда эканлигини намоён бўлмоқда. Чунки, эгри соликлар тўғридан-тўғри корхоналарнинг инвестицион фаолиятининг сусайинига олиб келмайди. Тўғри соликлар салмоғи ЯИМ қийматида пасайиши корхоналарнинг моддий техника базасини кенгайтириш, кўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга имкон яратади.

Республикамиз давлат бюджети даромадлари ўзгаришига назар ташлайдиган бўлсак, унинг таркибида муҳим салмоқни эгалловчи соликларнинг миқдори ўсиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Соликларнинг миқдорий кўрсаткичининг ошиши икки омил давлат бюджети харажатларининг ошиши ва инфляция суръатига боғлиқ бўлади. Кўйидаги жадвалда давлат бюджети даромадлари таркибидаги соликларнинг миқдорий ўзгаришлари (инфляция ҳисобга олинмаган) акс

эттирилган(7-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадлари йил сайин ўсиб бораётганилиги кузатилган. Кейинги йилларда ресурс соликларнинг салмоғи ҳам анча ошмокда. Бу солик ер, сув, ва бошка ресурслардан самарали фойдаланиши таъминлайди. Юкоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, давлат бюджетига келиб тушадиган ресурс тўловлари ва мол-мулк солигининг динамикаси бир меъёрда ўсиши кузатилган. 1998 йилда Республика бюджетига 57851,3 минг сўмлик ресурс тўловлари тўланган бўлса, 1999 йилда 75800 минг сўмлик ва ниҳоят 2002 йилда 166619 минг сўмлик ушбу турдаги соликлар давлат бюджетига келиб тушган.

Республикамизда амалга оширилаётган изчил бюджет-солик сиёсати давлат бюджети даромадлар қисмида муайян улушини эгалловчи бюджетнинг бошка даромадлари динамикасига ўзининг таъсирини ўтказган. Масалан, 1998 йилда давлат бюджетида бошка даромадлар 25006,9 минг сўмни ташкил қилган бўлса, 1999 йилга келиб уларнинг микдори камайган ҳамда 17900 минг сўмга teng бўлган. Аммо, 2000-2002 йилларда бюджет-солик сиёсатида амалга оширилаётган ислоҳотлар туфайли давлат бюджетида бошка даромадларнинг микдори яна кўпайиб, 2002 йилда уларнинг микдори 71718,9 минг сўмга teng бўлган.

Агарда биз давлат бюджетининг даромадлар қисмини шакллантиришда соликларнинг тутган ўрнига эътибор қаратадиган бўлсак, куйидаги маълумотга эга бўламиз.

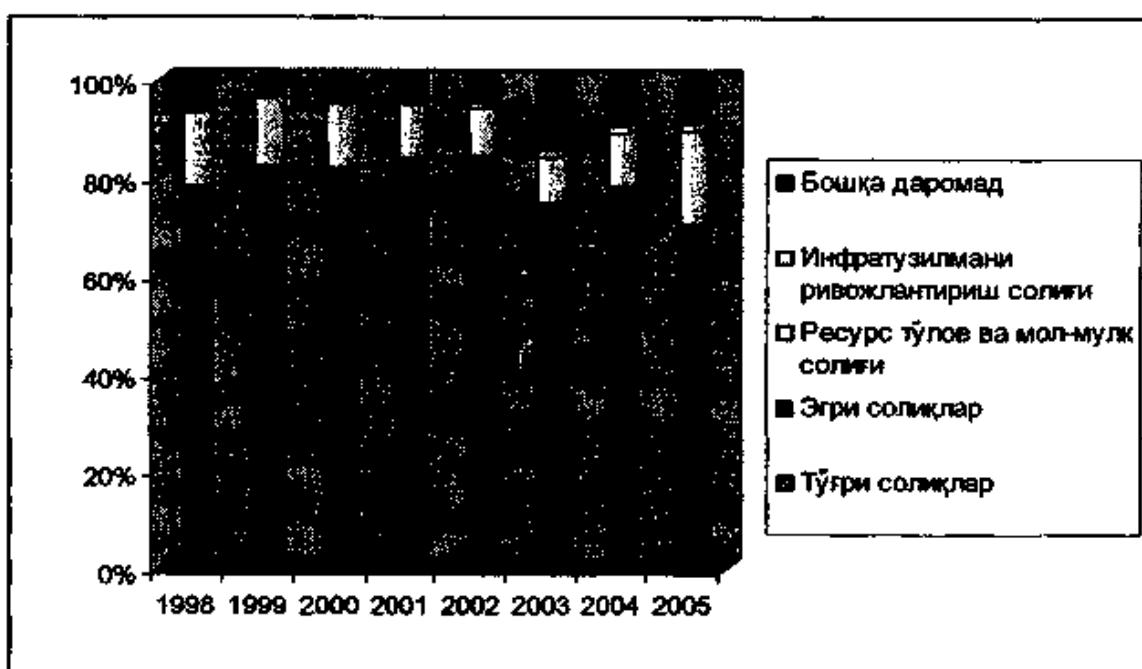
Маълумки, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашда давлат бюджетининг даромадлари муҳим рол ўйнайди. Агарда биз бюджет даромадлари таркибининг ўзгаришига баҳо берадиган бўлсак, давлат бюджетида эгри соликларнинг ҳиссаси ошиб бораётганилигини гувоҳи бўламиз. Масалан, 1998 йилда эгри соликлар давлат бюджети даромадлар қисминининг 41,4 %фоизини ташкил қилган бўлса, 2002 йилга келиб бу

кўрсаткич 59,2 фоизга етган.

Республикамиз бюджет-солик сиёсатида ишлаб чикувчиларга кенг имтиёзлар ва енгилликлар бериш кўзда тутилган. Бунинг иттихасида давлат бюджети даромадларида тўғри соликларнинг улуши 1998 йилда 36 фоиздан 2002 йилда 25,9 фоизга пасайди. 1998-2002 йилларда давлат бюджети даромадлар қисмида ресурс тўловлари ва мол-мулк солиги улушлари ошганлиги кузатилган.

4-диаграмма

Давлат бюджети даромадлари таркибининг ўзгариши

Шунингдек, 2000 йилдан давлат бюджетида инфраструктура солиги ўсиб бораётганилиги кузатилмоқда.

Бюджет-солик сиёсатида кейинги йилларда давлат бюджети даромадлар қисмини шакллантиришда асосан соликларга таянилиши белгиланмоқда. Шу сабабдан давлат бюджети даромадлар қисмини шакллантиришда бошқа даромадларни хиссаси камаймоқда. Агарда 1996 йилда даромадлар бюджет даромадларининг 18,4 фоизини ташкил килган бўлса, 2002 йилга келиб уларнинг улуши 4 фоизга ошган.

Ушбу кўрсаткичларнинг нисбий ўзгаришига -чизма маълумотлари

орқали аниқлик киритиш мумкин.

8-жадвал

Тўғри соликлар динамикаси

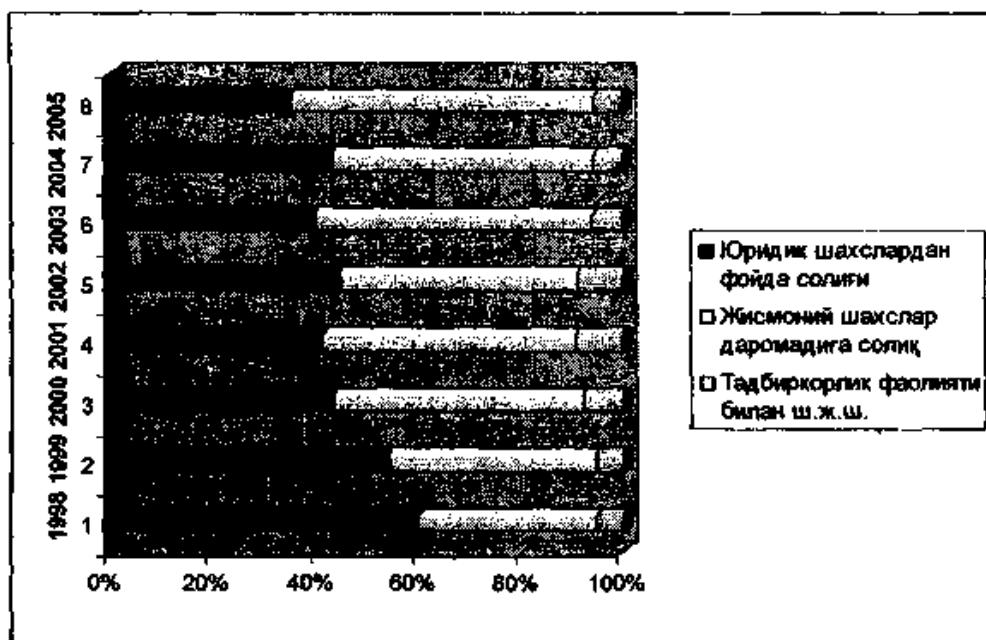
(минг сўмда)

Тўғри соликлар	1998	1999	2000	2001
Юридик шахслардан фойда солиги	86000,6	89800,0	87618,4	120705
Жисмоний шахслар даромадига солик	50297	67600,0	98747,2	144000,0
Тадбиркорлик фаолияти билан ш.ж.ш.	7500,0	9000,0	15878,0	26926,1
	2002	2003	2004	2005
Юридик шахслардан фойда солиги	204257,1	210500,0	280500,0	276300,0
Жисмоний шахслар даромадига солик	214791,8	288300,0	333900,0	465600,0
Тадбиркорлик фаолияти билан ш.ж.ш.	40550,3	31400,0	37500,0	43100,0

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари

5-диаграмма

Давлат бюджети даромадлари таркибида тўғри соликларнинг нисбий ўзгариши

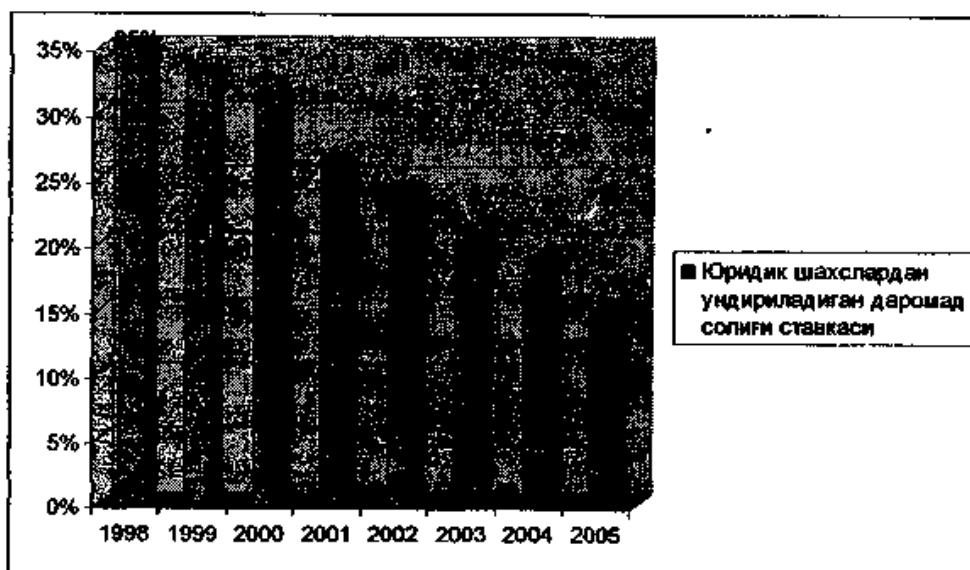
Юкоридаги маълумотларидан кўриниб турибдики, кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетига келиб тушадиган тўғри соликлар таркибида юридик шахсларнинг даромад солиги камайиб борганигини кузатишимииз мумкин. Масалан, давлат бюджети даромадлари таркибида юридик шахсларнинг даромад солиги 1998 йилда 21%ни ташкил қилган бўлса, 2002 йилда бу солик 11,5% гача камайган.

Тўғри соликлар таркибида жисмоний шахслар даромад солигининг улуши кейинги йиллар мобайнида турлича кўрсаткичларга эга бўлган, масалан, 1999 йилда ушбу соликнинг жами даромадлардаги улуши 12,3%ни ташкил этган бўлса, 2000 йилда энг катта улушга эга бўлиб, 15,4%гача кўтарилиган. Охирги икки йилда бу соликнинг жами даромадлардаги улушининг тебраниб туриши кузатилган. Тегишли равишда 2001-2002 йилларда бу кўрсаткич 10,5 ва 12,3 фоизни ташкил этган.

Республикамизда кейинги йилларда тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи иқтисодий субъектлар сонининг ошиши давлат бюджетига бу субъектларнинг фаолияти бўйича ундириладиган солик тушумлари миқдорини ҳам кўпайтирмоқда. Масалан, 1998 йилда тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи шахслардан ундириладиган соликнинг давлат бюджети даромадларида улуши 1,0%ни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2002 йилга келиб 2,3%-га етган. Юридик шахслардан ундириладиган даромад солигининг давлат бюджети даромадларида улушкининг камайиши бюджет-солик сиёсатининг асосий йўналишлари қаторига киритилади. Чунки, аввалги йилларда солик ставкасининг юкорилиги юридик шахсларнинг молиявий ахволига салбий таъсир кўрсатиб, уларни иқтисодий начор ҳолатта тушиб қолишига сабаб бўлган эди. Шу боисдан кейинги йилларда ушбу солик ставкаси камайтирилмоқда.

6-диаграмма

**Юридик шахслардан ундириладиган даромад
солиги ставкасининг ўзгариши**

Юқоридаги диаграммадан кўриниб турибдики, юридик шахслардан ундириладиган даромад солиги ставкаси кейинги йиллар мобайнида пасайтириб борилмоқда. Масалан, 1998 йилда бу соликнинг ставкаси 35%ни ташкил қилган бўлса, 2003 йилда эса бу солик ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 455-сон Қарорига асосан 20% қилиб белгиланди. Бу юридик шахслар зиммасига солик юкини камайтириб, улар учун ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қўшимча имкониятлар яратади.

Республикамиз бюджетининг даромадлар қисмини шакллантиришида эгри соликлар муҳим аҳамият касб этади.

9-жадвал

Эгри соликлар динамикаси

(минг сўмда)

Эгри соликлар	1998	1999	2000	2001
	2002	2003	2004	2005
ККС	101232,0	173327,0	193110,0	283865,0
Акциз солиги	53704,0	95416,0	121337,6	340198,0
Божхона божлари	8390,6	11000,0	8200,0	18616,0
ККС	508867,2	535800,0	654900,0	748900,0
Акциз солиги	478533,0	693900,0	877900,0	692600,0
Божхона божлари	53700,0	86100,0	94100,0	123000,0

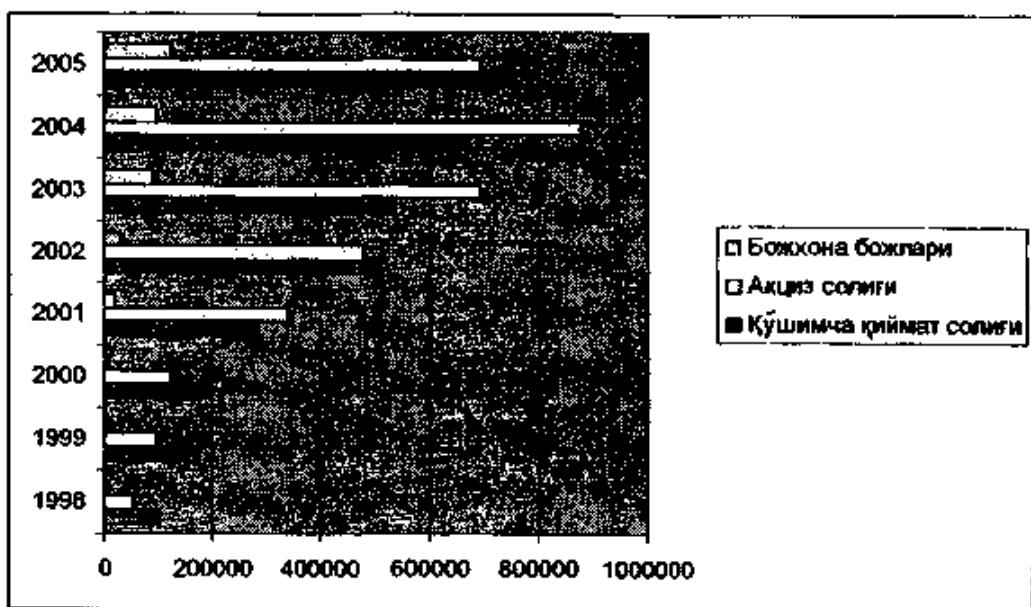
Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигиги маълумотлари.

Маълумотлардан хуноса қилиш мумкинки, эгри соликлар таркибида энг юқори улуши ККС 1999 йилда бюджет даромадларининг 31,6%гача

бўлган энг юқори кўрсаткични эгаллаган бўлса, бу кўрсаткич 2002 йилда 28,6%ни ташкил этган. Акциз солиги 1999 йилда 1704 %ни ташкил этган бўлса, 2001 йилда энг катта кўрсаткичга 29,5%гача кўтарилиган. Бунга сабаб мамлакатимиз худудига олиб кирилаётган товарлар ҳажмининг ўсиши, акцизости товарларининг кўпайиши, мамлакат ичида товар айланишининг кўпайганилигидадир.

7-диаграмма

**Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетида
эгри соликларнинг динамикаси**

Холоса килиб айтадиган бўлсак, соликлар ва солик тизими иқтисодиётда муҳим функцияларни ва вазифаларни бажаради. Солик тушумлари муҳим макроиқтисодий ва микроиқтисодий жараёнлар кўлами ва улардаги ривожланиш суръатларига жиддий таъсир кўрсатадиган, молиявий оқимларни бошқаришда давлатнинг муҳим инструменти хисобландиган давлат бюджетини маблағ билан таъминлайди. Мавжуд макроиқтисодий ва микроиқтисодий шароитлар эса солик сиёсатининг ҳам имкониятлари ва чегараларини белгилаб беради. Шунинг учун ҳам

иктисодиёти ўтиш даврини бошидан кечираётган бизнинг республикамида эса бюджет-солик сиёсатини ишлаб чиқиша ва уни амалга оширишда баланслашган ёндашув жуда мухимdir.

Солик сиёсати мақсадлари ва имкониятлари ўртасидаги оқилона баланснинг мавжуд бўлиши бюджетнинг барқарор фаолият кўрсатишини пировардида эса узоқ муддатли стратегик мақсадларни амалга ошириш ва таъминлаш шартидир.

3.3. Бюджет харажатлари таркиби ва миқдорининг ўзгаришини бюджет-солик сиёсатига таъсири

Мамлакатнинг иктиносидиёти ички ва ташки манбалардан самарали фойдаланиш даражасига боғлиқ. Давлат бюджети мамлакат молиявий ресурсларини жамгариш ва таҳсимлаш жараённада ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Давлат бюджети даромадларининг бюджетта тушишининг узлуксизлиги таъминланса, иктиносидиётнинг турли тармоқлари ривожланиши учун етарли даражада харажатлар қилиш имконияти мавжуд бўлади ва ахоли турмуш фаровонлиги яхшиланади. Агарда маблағ кўрсаткичлари тўлиқ бажарилмаса, бюджет йўналишлари бўйича номувофондларни келиб чиқади. Бу эса бюджет-солик сиёсати яхлитлигига путур етказиб, даромад ва харажатларнинг номутаносиблигига олиб келади.

Давлат бюджетини қабул қилиш ўз олдига бир катор устувор вазифаларини кўяди:

- иктиносидиётни барқарор ва жадал ривожланишини таъминлаш, қатъий пул-кредит сиёсатини олиб бориш;
- молия, солик ва божхона идоралари олдига соликлар ва тўловларнинг тўлалигича Йигилишини таъминланшининг аниқ йўналишлари ва механизmlарини белгилаш;

- хўжалик субъектларининг бюджет олдидағи боқиманда қарзларни кескин камайтириш;
- солик тўлаш интизомини мустаҳкамлаш, бюджет харажатларининг мақсадли йўналишлар бўйича оқилона сарфланишини назорат қилиш.

Бундай мақсадларга эришиш учун энг аввало, бюджет даромадларини шакллантириш ва харажатлардан оқилона фойдаланишда солик ставкаларини пасайтириб бориш, хўжалик субъектларининг солик юкини камайтириш, самарасиз солик имтиёзларидан воз кечиш, давлат харажатларининг таркибий ва структуравий жиҳатидан қайта кўриб чиқиши зарур.

Бюджет-солик сиёсати самарадорлигини оширишда давлат бюджети ижросини ташкил этиш ва назорат қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасида давлат бюджетининг ижросини назорат қилишни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг худудий молия органлари амалга оширади. Бунинг учун турли дарожадаги бюджетларга мақсадли жамғармаларнинг тушиши тўғрисида солик, божхона органларидан, мақсадли жамғармаларни тақсимловчи органлардан бюджет маблағларини олувчилардан бюджетдан ажратилган маблағларнинг тушуми ва сарфланиши тўғрисида хисоботлар, банклардан бюджет маблағларининг ҳаракати тўғрисида маълумотлар олинади. Давлат бюджетининг ижроси тўғрисида умумлаштирилган якуний маълумотлар, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тақдими асосида Вазирлар Маҳкамасида йилнинг ҳар чорагида кўриб чиқилади.

Давлат бюджетида барча асосий молия институтлари сарфлар, турли даромадлар, давлат кредити бирлашган. Давлат бюджети давлатнинг молия ресурсларини вужудга келтириш, шакллантириш усулларини, улардан мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши мақсадларида фойдаланишни белгилайди.

Ўзбекистон Республикасида ягона бюджет тизими шакллантирилган бўлиб, у икки бўгиндан иборат: республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар. Ўзбекистон Республикасидаги барча бўгинларни шакллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижросини ҳисобга олиш миллий валюта-сўмда амалга оширилади.

Давлат бюджетининг асосий вазифаси давлатнинг фискал сиёсати мазмунини ва йўналишларини ўзида ифода этади. Кенгроқ маънода айтганда, давлат бюджетининг асосий вазифаси миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, иқтисодиётни тартибга солиш ва рағбатлантириш, ижтимоий сиёсатни молия билан таъминлаш, мамлакатнинг марказлаштирилган пул жамғармаларини вужудга келтириш ва улардан фойдаланиш устидан назорат қилиш ҳисобланади.

Давлатнинг фискал сиёсатининг иқтисодий ривожланиш ва аҳоли турмуш даражасига таъсирини мувофикалаштириш зарур. Чунки, бюджет фақат маблагларни марказлаштириш, уларни тўплаш, жамғаришгина эмас, балки тўпланган молиявий ресурсларни оқилона сарфлашни ҳам ўзида ифодалайди. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларининг 1998-2004 йиллардаги таркибий тузилишини кўздан кечирадиган бўлсак, бу даврда бюджет харажатлари тузилмасида мухим ўзгаришлар юз берганлигини кўришимиз мумкин.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларининг
1998-2004 йиллардаги таркиби**

Харажатлар	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
1. Ижтимоий-маданий тадбирлар харажатлари	34,8	31,7	40,4	39,8	40,3	38,4	40,0
2. Аҳолини ижтимоий химоялаш харажатлари	10,6	6,8	10,4	8,5	7,5	6,9	6,6
3. Иқтисодиётни молиялаштириш харажатлари	10,8	10,8	9,7	8,7	8,7	11,0	12,5
4. Давлат капитал кўйилмаларни молиялаштириш харажатлари	22,6	22,6	21,3	17,9	14,4	13,6	11,7
5. Давлат бошқарув органлари ва суд органларини саклаш	14,0	14,3	2,3	2,3	2,5	3,4	3,5
6. Бошқа харажатлар	8,2	8,6	18,9	23,2	25,5	26,7	25,7

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хисоботлари.

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, кейинги йилларда аҳолини ижтимоий химоя қилиш харажатлари қискариб бомокда. Хусусан, бюджетнинг бу турдаги харажатлари 1998-2004 йиллар мобайнида кўпайғанлигини кузатишмиз мумкин. Шунингдек, давлат бюджетидан иқтисодиётта харажатлар ҳамда давлат капитал қўйилмаларини молиялаштириш учун харажатлар салмоғи ҳам камайиб бораётганлиги кузатилган, лекин бошқа харажатлар салмоғи 8,2 дан 25,7% фоизгача ўсган, буни ижобий ҳол деб баҳолаб бўлмайди. Давлат бюджети харажатлари таркибида мақсадли инвестиция дастурларига йўналтирилган харажатлар салмоғи ҳам камайиб бомоқда, бу эса ташқи инвестициялар салмоғининг ортиб бораётганлиги билан изохланади.

Давлат бюджети харажатларининг таркибий ўзгариши давлат

ижтимоий-иктисодий сиёсатининг йўналишларини ўзида ифода этади. Даромадлар манбаларининг ўзгаришига караб харажатларни режалаштириш амалиёти мавжуд эмас, шунинг учун харажатларни режалаштириш жараёнида мамлакатнинг мавжуд иқтисой салоҳияти ва келгуси стратегик ривожланиш истиқболлари йўналишларидан келиб чиқиб, харажатлар таркибини тузиш ва уларни оқилона сарфлаш зарур.

Агарда Давлат бюджети харажатларининг динамик ўзгаришига баҳо берадиган бўлсак, 1998-2004 йиллар мобайнида жами бюджет харажатларининг ошиб бориш тенденциясини кузатишимиз мумкин. Бу йиллар мобайнида бюджет харажатлари 465040,7 млн. сўмдан 2831500,0 млн. сўмгача ёки олти баробарга ортганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Давлат бюджети харажатлари, айниқса, 2001-2002 йилларда жадал суръатлар билан ўсган, бу ўз навбатида, бюджетта жалб килинадиган даромадлар ҳажмини ошишини ҳам такозо этади.

Олдинги йилларда тўпланган тажрибалардан келиб чиқкан ҳолда 2004 йилдаги Давлат бюджети харажатлари таркибий тузилишида деярли сезиларли ўзгаришлар рўй бермаган. Жорий йилда ижтимоий тадбир харажатлари салмоқли улушга эга бўлиб, ушбу соҳа харажатлари жами харажатларга нисбатан 40,0 % салмоқни эгалламоқда, аввалги йилга нисбатан бу кўрсаткич ошиши ҳам ижтимоий тадбирларга сарфландиган харажатлар катта улушга эга бўлиши назарда тутилган. Бу жорий йилда республикамизда аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш чоратадбирларига бўлган эътибор кучайиб бораётганлиги, кам таъминлаган аҳоли қатламиини ҳимоя қилиш давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири бўлиб қолишини билдиради.

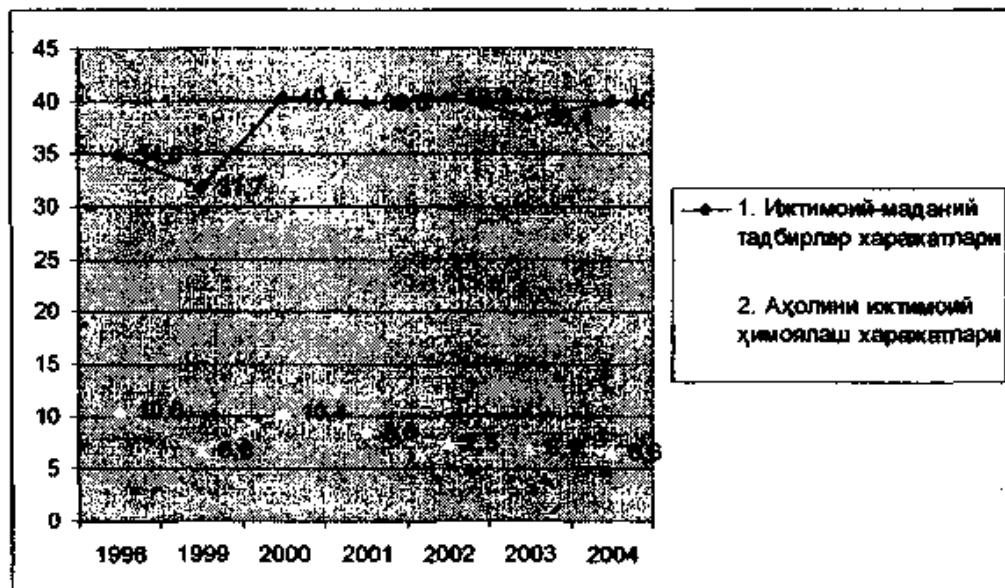
Маълумки, давлат иқтисодиётни тартибга солишда, унинг асосий йўналишларини белгилашда бош ислоҳотчилик ролини бажармокда. Шу мақсаддан келиб чиқиб иқтисодиётга ажратиладиган маблағлар ва давлат инвестиция дастурига мувоғик марказлаштирилган инвестиция

харажатлари бюджет харажатлари миқдори кейинги йилларда ортиб бормоқда.

8-диаграмма

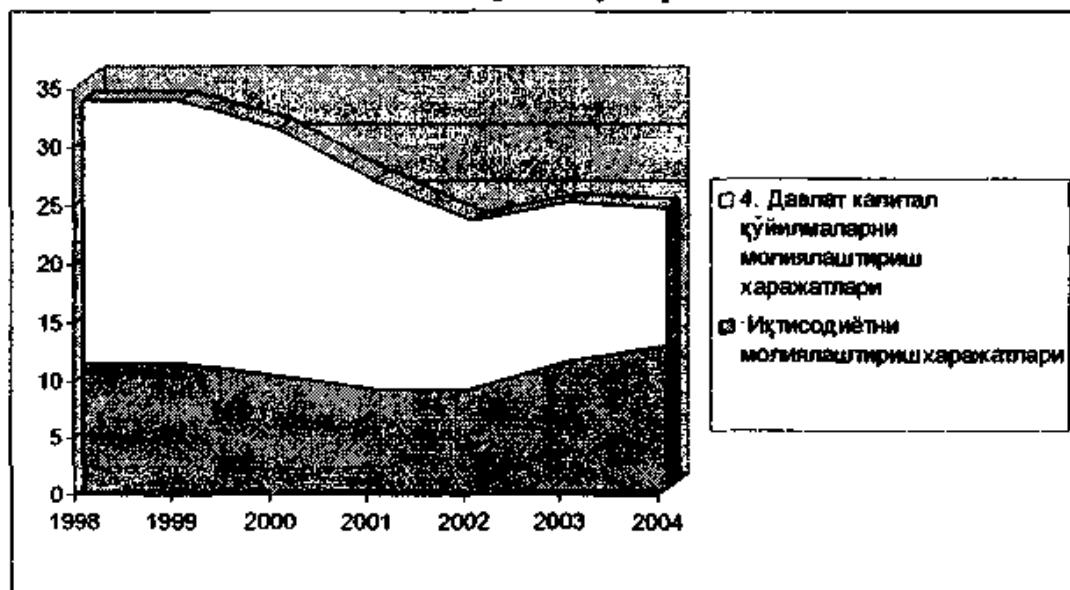
2005 йилда давлат бюджети харажатларининг таркиби

(фоиз ҳисобида)

9-диаграмма

Давлат бюджетидан иктисодиётга ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш учун ажратиладиган маблагларининг ўзгариши

Юкоридаги жадвал маълумотларидан кўринниб турибики, иқтисодиётта харажатлар майдори 2002-2004 йиллар мобайнида 188800,0 млн. сўмдан 401500,0 млн. сўмга ортган, яъни 2 марта кўпайган. Шунингдек, марказлаштирилган инвестициялар учун ажратиладиган маблаглар шу йиллар мобайнида 348700,0 млн. сўмдан 328100,0 млн. сўмга камайган. Лекин, бу кўрсаткичлар нисбий майдорларда камайганлигини кузатишмиз мумкин. Бунинг асосий сабаби, аввало, хусусий секторнинг ривожланиб бораётганлиги, давлатнинг иқтисодиётта аралашуви камаяётганлиги ва чет эл инвестициялари хисобидан инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ҳажмининг ортиб бораётганлиги билан изохлаш мумкин.

Республикамизда амалга оширилаётган бюджет сиёсатидаги асосий йўналиш бюджет даромадлари ва харажатларининг бир-биридан кескин фарқланишини олдин олиш, яъни бюджет-солиқ сиёсатини аниқ бир йўналтирилган тизимда давлатнинг ижтимоий-иктисодий вазифаларидан келиб чиқкан ҳолда ва иқтисодиётнинг ривожланиши даражасини эътиборга олиб сиёсат олиб боришидир. Бунда давлат бюджетининг харажатлар қисмини оптималлаштириш, ортиқча харажатларга йўл қўймаслик, ижтимоий зарурӣ соҳаларни ривожлантириш истиқболларини кўзлаган ҳолда харажатларни мақсадли йўналтириш ва бу қилинаётган харажатларни келгусидаги самарадорлик кўрсаткичларини эътиборга олиш бугунги куннинг долзарб вазифаси хисобланади.

Хукумат иқтисодий тизимнинг фаолиятига муҳим тавсифни йигма ҳолда беришда давлат бюджетининг сальдосини абсолют сумма ва нисбий даражаси ЯИМ нисбатан хисобланган кўрсаткичлардан фойдаланилади. Агар сальдо мусбат бўлса, давлат бюджети фаол, манфий бўлса тақчили бюджет дейилади.

Кўпгина ҳолатларда харажатларнинг даромадлардан ошиб кетиши бюджет тақчилигини келтириб чиқаради. Бюджет даромадлари

харажатлари ва бюджет тақчиллиги ўргасида ўзаро узвий боғлиқлик мавжудки, бу бюджет ижроси жараёнида ва мамлакатдаги ижтимоий-иктисодий сиёсатнинг йўналишларига караб турли даражада намоён бўлади.

Бюджет тақчиллигига таъсир этувчи турли хилдаги макроиктисодий омиллар орасидан унга бевосита таъсир этувчи омилларни ва билвосита таъсир этувчи омилларни ажратиб олиш муҳимиmdir. Бюджет тақчиллигини търифига харажатларнинг даромадлардан кўп бўлиши сифатидаги макроиктисодий ёндашув бюджет тақчиллигига таъсир этувчи омилларни бюджет даромадларига таъсир этувчи омилларга ва бюджет харажатларига таъсир этувчи омилларга бўлишни назарда тутади. Ушбу търифдан келиб чиқиб, куйидагиларни тъкидлашимиз мумкин бўлади:

- ▶ бюджет тақчиллиги харажатлар билан даромадлар ўргасидаги маълум муносабатларнинг натижаси бўлиб хисобланади. Даромадлар ҳам харажатлар ҳам бир неча омилларга боғлик бўлади. Харажатлар йўналтирилиши жиҳатидан шартли ривища уч кисмга бўлинган бўлади (давлат харидлари, ижтимоий трансферлар, қарзларни тўлаш харажатлари), даромадлар эса иккитага (соликлардан тушум, бошка даромадлар)га бўлинади;
- ▶ бюджетнинг харажат ва даромад қисмларининг ҳар бир моддаси макроиктисодий омилларнинг таъсири остида деб қаралади. Шуни тъкидлаш лозимки, баъзи омиллар ҳам даромад ҳам харажат қисмида бўлади. Хусусан, маҳсулот хажми (**V**) давлат харидлари омили ҳамда бюджет тушумлари омили сифатида қаралади; ишсизлик даражаси (**U**) ижтимоий харажатлар ва бир вактнинг ўзида реал маҳсулот омили сифатида қаралади; нархлар даражаси (**P**) давлат харидлари ва солик тўловлари омили сифатида қаралади.

Юкорида келтирилганларда барча таъсирлар хисобга олинганлиги, бюджет тақчиллигини улар асосида тўла тушунтириш мумкинлиги

тўгрисида мунозаралашиш мумкин. Бундай моделда барча таъсиrlар хисобга олинмаган бўлиши тушунарлидир. Буни ҳар қандай модел ҳам ўз диккатини маълум бир нарсада тўхтатиши, бошқа нарсалардан абстрактлаши лозимлиги билан оқлаш мумкин.

Омилларни танлашда биз қуйидаги меъёрлар билан ёндашдик:

- ҳамма томондан тан олинган классик бюджет тақчиллиги ҳажмини белгиловчи, масалан, реал маҳсулот, солик ставкалари ёки давлат харидлари каби омилларни хисобга олиш;
- даромадлар дифференциацияси даражасининг ўсиши, инкиrozли пасайиш даврида реал маҳсулотнинг потенциал маҳсулотдан фарқ қилиши, бюджет тушумларининг ўзига хос таркиби, инфляциянинг мавжудлиги каби ўтиш иктисодиёти хусусиятларини ўзида акс эттирган омиллар таъсирини хисобга олишининг мақсадга мувофиқлиги.

Куйида ушбу модел бўйича турли макроиктисодий омиллар билан бюджет-солик сиёсати орасидаги боғланишларни кўриб чиқамиз.

Давлат харидлари ва реал маҳсулот (Y). Кўплаб мамлакатларда, хусусан, ривожлаган мамлакатларда қуйидаги боғланишни кузатиш мумкин: реал маҳсулотнинг умумий ҳажми ошганда давлат харидлари ҳажми ҳам ортади ва ушбу харидлар реал маҳсулотга қараганда тезрок ортади. Ушбу боғланиш Вагнер қонуни номини олган. Давлат харидларининг реал маҳсулотга нисбатан тезрок ошишига сабаб, давлат хизматлари (давлат харидларини талаб этувчи) – юкори сифатли товардир. Бундай хизматлардан келадиган даромадларга бўлган талабнинг эластиклиги (E), ҳар қандай юкори сифатли товар учун бўлгани каби бирдан катта бўлади, яъни $E > 1$ ¹⁴.

Шунинг учун

$$MG > MY \quad (dG/dY > 1),$$

¹⁴ И. В. Линцов, Дефицит государственного бюджета и его социально-экономические причины в Украине мавзуида курс иши, 2000, интернет маълумотлари.

бу ерда MG – пировард харажатлар, MU – пировард даромад (маҳсулот).

Бунинг аксини эса тўғри деб бўлмайди, яъни даромадлар камаядиган бўлса давлат харидлари доим ҳам камаявермайди. Ўтиш иктисадиётидаги давлат тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатнинг даромадлари даражаси камайса давлат аҳолини ижтимоий ҳимоялаш вазифасини бажариши керак бўлади. Бунда давлат хеч қачон аҳолининг даромад пасайиши туфайли йўқотишларини турли сабабларга кўра, масалан, нархларнинг инфляция туфайли ошиши сабабли, тўлик копламайди ($MG < MY$) У ва G орасидаги боғланишлар бўйича кўйидаги гипотезани айтиш мумкин:

- реал маҳсулот кўлайганда (амалда фаровонлик ошганда) давлат харажатларининг кўпайиши давлат хизматлари сифатини яхшиланиши ва давлат харидларининг ошиши билан ифодаланади, яъни:

$$Y \uparrow \rightarrow PG \uparrow \rightarrow G \uparrow (MG > MY);$$

- реал маҳсулот ҳажми камайганда (фаровонлик даражаси пасайганда) давлат харажатларининг кўпайиши ижтимоий трансферлар хисобига ошиши мумкин, яъни:

$$Y \downarrow \rightarrow IT \uparrow \rightarrow G \uparrow (MG < MY);$$

Давлат харидлари, нархлар ўзгариши (P) ва харидлар ҳажми (Q_g). Давлат харидлари, нархлар ўзгариши ва харидлар ҳажми орасидаги асосий формула кўйидагича ифодаланиши мумкин:

$$PG = P^* Q^g.$$

Бу ердан кўйидаги келиб чиқади: $P \uparrow \rightarrow PG \uparrow \rightarrow; Q^g \uparrow \rightarrow PG \uparrow$.

Давлат харидларининг таркиби давлат бюджети харажатларининг расмий тавсифига асосан аниқланади.

Давлат карзлари бўйича фоизлар ва карзларни тўлаш. Бюджет тақчиллиги, давлат қарзи ва қарзларни тўлаш бўйича фоизлар орасидаги боғланиш кўйидаги формула билан ифодаланади:

$$(G_n - T_n) - i \cdot D_n^g = D_n^g - D_{n-1}^g.$$

бу ерда D_n^g ва D_{n-1}^g - олдинги ва жорий давлат қарзлари;

$i \cdot D_n^g$ - олдинги қарзлар бўйича қарзлар фоизларини тўлаш бўйича фоизлар;

$G_n \cdot T_n$ - Давлат бюджети колдиги.

Келтирилган формула қуйидагича иктисадий маънога эга бўлади:

- тақчилликни коплаш манбай бўлиб (формуланинг ўнг қисми) давлат қарзи хисобланади;

- бюджет колдиги $G_n \cdot T_n$ давлат қарзини кўпайтиради, қарзлар бўйича фоизларни тўлаш эса бюджет тақчиллигини кўпайтиради.

Агар тақчиллик давлат қарзи хисобига молиялаштирилса, қарзни тўлаш бўйича харажатларни ошишини ва ушбу омилга боғлиқ равишда бюджет тақчиллигини кўпайишини кутиш мумкин:

$$G_0 \cdot T_0 \uparrow \rightarrow Dg \uparrow \rightarrow (iDg) \uparrow \rightarrow (G_1 \cdot T_1) \uparrow$$

Миллий валюта курси ва бюджет тақчиллиги. Миллий валюта курси давлат қарзларини тўлаш бўйича харажатлар ҳажмига таъсир этувчи омил сифатида қаралади, чунки миллий валюта курсини пасайиши олдинги фоиздаги ташки қарзни тўлаш учун миллий валютада кўпроқ пул маблағларини талаб этади:

$$q \uparrow \rightarrow i^d \uparrow \rightarrow D^s \uparrow$$

Миллий валюта курсини ўзгаришининг бюджет тақчиллигига таъсири бошқача кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Хусусан, курс давлат бюджети тушумига таъсир этиши мумкин. Маълумки, курснинг ўсиши мамлакатнинг экспорт салоҳиятини камайтиради (соғ экспортнинг камайиши), яъни экспортни соликка солишдан тушадиган тушумлар камаяди. Шунингдек, курснинг ўсиши ёки унинг пасайишидан кейин барқарорлашуви нархларни ўшишини чеклаб қўйиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида маҳсулотларни сотилишига, бундан келиб чиқсан ҳолда нархлар

даражасига боғлиқ бўлган эгри соликлардан бюджетта тушумларни камайишига олиб келади.

Барқарор ва ўсаётган валюта курсининг бюджет тақчиллигига нисбатан ижобий натижаси ички барқарорлашувга, ишлаб чиқариш хажмини ортишига, даромадларни кўпайишига ва, шундай килиб, бевосита соликлар базасини ошишига олиб келишини кузатиш мумкин.

Реал маҳсулот ҳажми ва бюджет тақчиллиги.

Y ва D^{*} орасидаги боғлиқлик куйидаги формула билан (бюджет функцияси) ифодаланиши мумкин:

$$D^* = G - T = G - t * Y$$

Бу ерда t – солик ставкаси,

Бу ердан: реал маҳсулот қанча кўп бўлса бюджет тақчиллиги шунча кам бўлади: $Y \uparrow \rightarrow D^* \downarrow$.

Реал маҳсулотнинг бюджет тақчиллигига таъсири биринчи навбатда реал бюджет харажатлари билан боғлиқ бўлади. Бундан ташкари реал маҳсулотнинг бюджет тақчиллигига таъсири соликлар ўзгариши билан ҳам боғлиқдир. Ушбу боғлиқликларни куйидагича ифодалаш мумкин. Агар (G-T)=D^{*}-tY тенглик тўғри бўлса, у холда:

D^{*} % ўзгариши = G% ўзгариши - % (Y ўзгариши x t ўзгариши), яъни тақчилликнинг ўзгариши давлат харажатларини ўзгаришидан соликдан тушадиган тушумни ўзгаришини айришдан ҳосил бўлади.

Мехнат ресурсларининг бандлиги камайганда (ишизлик кўпайганда) соликка тортиш базаси ва бюджетта тушумлар камаяди. Бюджет тақчиллиги ва бандлик орасидаги боғлиқлик «яширин» бюджет профицити тушунчаси орқали тушунтирилиши мумкин. Ушбу тушунчанинг куйидаги талаблар (тамойиллар) орқали тушунтириш мумкин бўлади:

а) нотўлиқ бандлик шароитида бюджет баланслаштирилса, нисбатан ортиқча соликка тортиш пайдо бўлади, унинг ортиқчалиги давлат харажатлари даражасига нисбатан кўринади;

б) солик ставкалари факат түлкі бандлык шароитидагина бюджетни баланслаштирадиган даражада белгиланиши лозим бўлади.

Лаффер эгри чизиги маълум бўлганидан кейин солик ставкаларини факат маълум чегараларгача ўсиши бюджет тушумларини кўпайтириш манбаси бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги қараш классик қараш бўлиб колди. Ушбу чегарадан кейин солик ставкаларининг оширилиши бюджет тушумларини камайишига олиб келади.

Пул массаси ва нархлар динамикаси ҳамда бюджет тақчиллиги. «Бюджет тақчиллиги инфляция сабабчиси бўлади» деган қонда кўпчилик томондан кабул килинган. Бунга тескари бўлган боғлиқликни хам аниқлаш мухимдир: инфляция бюджет тақчиллигига қандай таъсир этади. Бюджет тақчиллиги факат маълум шароитлардагина, айнан бошқа имкониятлар кўллаб бўлинганидан кейингина инфляцияни келтириб чиқариш мумкин. Бундай имкониятлар қаторига ички қарзлар в Марказий банк захираларидан фойдаланиш киради. Пул таклифини кўпайтириш натижасида бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг янги манбай хосил бўлади. Бу куйидаги формула билан ифодаланиши мумкин¹⁵:

$$D_b = \frac{\bar{P}}{1 + \bar{P}} * \left(\frac{M}{P} \right)$$

бу ерда $\bar{P} = \frac{P_n - P_{n-1}}{P_{n-1}}$ - инфляция даражаси;

$\frac{M}{P}$ - реал пул қолдиқлари. Ушбу формуланинг иқтисодий маъноси куйидагича:

- а) бюджет тақчиллиги инфляцион солик орқали молиялаштирилиши мумкин;
- б) соликка тортиш базаси бўлиб аҳоли қўлидаги реал пул қолдиқлари

$\frac{M}{P}$ хисобланади, солик ставкаси эса $\frac{\bar{P}}{1 + \bar{P}}$ га tengлашади;

¹⁵ И.В. Линцов, «Дефицит государственного бюджета и его социально-экономические причины в Украине» мавзусида курс иши, 2000 й. Интернет маълумотлари.

в) реал тақчилликнинг маълум бир қийматида, пул қолдиклари қанча кам бўлса бюджет тақчиллигини молиялаштириш учун шунча катта инфляция даражаси талаб этилади.

Пул тақлифини кўпайтириш орқали маълум инфляция даражасига йўл кўйиш билан хукумат бюджет тақчиллигини молиялаштирадиган куйидагича инфляцион солик олади¹⁶:

$$\left[T_1 \frac{P_n - P_{n-1}}{P_{n-1}} \left(\frac{M}{P_n} \right) \right]$$

Лекин, инфляцион солик билан амалга ошириладиган инфляция даражаси ва бюджет тақчиллиги орасидаги боғликллик ($\bar{P} \uparrow \rightarrow T_i \uparrow \rightarrow D^b \downarrow$), фақат инфляция даражаси аҳоли пул захираларини камайишидан тезрок бўлган вактларда бўлиши мумкин. Маълумки, инфляция даврида аҳоли пул захираларидан кутулишга харакат қиласи. Пул маблаглари захиралари камайиши тезлиги инфляция даражасидан ошиб кетса инфляцион солик камаяди ва бюджет тақчиллиги кўпайди.

Бундан келиб чиқкан ҳолда, агар:

$$\frac{\Delta M \left(\frac{M}{P} \right)}{\Delta M + \bar{P}} >, \text{ у ҳолда } \bar{P} \uparrow \rightarrow T_i \uparrow \rightarrow D^b \downarrow$$

ва агар:

$$\frac{\Delta M \left(\frac{M}{P} \right)}{\Delta M + \bar{P}} <, \text{ у ҳолда } \bar{P} \uparrow \rightarrow T_i \uparrow \rightarrow D^b \uparrow$$

Бу ерда ΔM -М нинг ўзгариши.

Инфляциянинг солик орқали бюджет тақчиллигига яна бир таъсири Оливер-Таган коидасида ўз аксини топган. Бу коидага кўра, агар мамлакат солик ставкаларини тўғрилаш тизимиға эга бўлмаса, инфляция туфайли бюджет тушумлари соликдан кочиш йўллари мавжуд бўлганлиги сабабли

¹⁶ И.В. Линцов, «Дефицит государственного бюджета и его социально-экономические причины в Украине» мавзусида курс иши, 2000 й. Интернет маълумотлари.

камаяди. Нархлар ошганда ва солик ставкалари ўзгармай қолганда реал солик тушумлари камаяди. Ушбу коида қуйидаги схема орқали акс эттирилиши мумкин:

$$D_b \uparrow \rightarrow \bar{P} \uparrow \rightarrow T_{\text{реал}} \downarrow \rightarrow D^b \uparrow$$

Шундай килиб, инфляцион солик - инфляция даражасини маълум кийматида давлат олиши мумкин бўлган ва пул маблағлари эгаларининг капиталини йўқотишга тенг бўлган фойдадир. Ушбу йўқотиш пул таклифи кўпайтирилганда бўлади.

Бюджет тақчиллиги ва кўп сонли макроинтисидий омиллар орасидаги боғликлек таҳлили кўп омили тъисирлар мавжудлигини тасдиклайди. Бюджет тақчиллиги кўрсаткичини асослаётганда комплекс омилларини ҳисобга олиш лозим бўлади.

Расмий маълумотларга караганда, Ўзбекистон Республикаси бюджети тақчиллигининг нисбий киймати йилдан-йилга камайиб борган, уни бошқариш сифати ва таркиби унча катта ўзгаришларга учрамаган. Куйндаги жадвалда 2000, 2001, 2002 йиллар давомидаги бюджет харажатлари, даромадлари ва бюджет тақчиллиги тўғрисида умумий маълумотлар келтирилган. Илова қилинаётган жадвалларда ушбу маълумотлар тўлиқ берилган.

11-жадвал

2000-2005 йиллар мобайнидаги бюджет харажатлари, даромадлари ва тақчиллиги тўғрисидаги маълумот

млрд. сўмларда

Йиллар	Бюджет	Бюджет	Бюджет тақчиллиги	
	даромадлари	харажатлари	Микдори	ЯИМ
				нисбатан %
2000	910,9	942,7	31,8	1,7
2001	1706,4	1750,3	43,9	1,5

2002	2518,2	2573,5	55,3	1,0
2003	2342,1	2376,9	34,8	0,4
2004	2750,9	2743,2	+7,7	1,0
2005	3310,8	3464,1	153,3	1,0

Манба: Молия вазирлиги маълумотлари асосида.

Юкорида келтирилган жадвалдан кўриниб турибдики, бюджет тақчиллиги мутлақ суммаси йидан-йилга ошиб борган, унинг нисбий суммаси эса аксинча, йилдан-йилга камайиб борган. Бу эса Ўзбекистон Республикаси хукумати томонидан қаттиқ бюджет сиёсати юритилаётганингини кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси бюджет даромадлари таркибидаги улуши қўйидаги жадвалда кўринади.

12-жадвал

**2001-2005 йилларда бюджет даромадлари таркиби
тўғрисидаги маълумот (Максадли фонд даромадларисиз)**

(млрд. сўмда)

Йиллар	Тўғри соликлар		Эгри соликлар		Ресурс тўловлари ва мулк солиги		Бошқа даромадлар	
	сумма	%	сумма	%	сумма	%	сумма	%
2000	232,0	25,5	414,7	45,5	91,1	10	168,8	19
2001	361,2	28,5	655,7	51,8	117,3	9,3	132,6	10,4
2002	505,5	27,1	1018,3	54,6	139,3	7,5	815,5	10,8
2003	616,6	26,4	1353,8	57,8	222,3	9,5	108,4	4,6
2004	729,7	26,5	1540,1	56,0	316,8	11,5	117,9	4,3
2005	865,8	26,2	1627,9	49,2	629,8	19,0	135,2	4,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида.

Жадвалдан кўриниб турибдики, эгри соликларнинг умумий даромадлардаги улуши йилдан-йилга ошган ва ушбу соликларни йигилиши сифати яхшиланганлигини, бу борада олиб борилаётган ишлар

ўз натижасини бераётганлигини кўриш мумкин. Тўгри соликлар 2000 йилга нисбатан 2001 йили кўпайган, бирок 2002 йили 2001 йилга нисбатан унинг нисбий киймати камайган. Бу мамлакатдаги умумиктисодий холатдан келиб чиқиш билан изоҳлаш мумкин деб ўйлаймиз.

Харажатлар ва уларнинг давлат бюджети харажатларидағи улуши кўйидагича:

13-жадвал

2001-2004 йилларда бюджет харажатлари таркиби

тўгрисидаги маълумот

(Максадли фонд харажатларисиз)

млрд. сўмларда

Йиллар	Ижтимоий соҳа		Ижтимоий химоя		Марказлашган инвестиция ва иқтисодиётга		Суд ва давлат органлари		Бошка харажатлар	
	сумма	%	сумма	%	сумма	%	сумма	%	сумма	%
2000	337,9	35,8	72,0	7,6	276,8	29,4	23,4	2,5	232,7	24,7
2001	498,2	37,9	101,0	7,7	353,3	26,9	28,6	2,2	332,5	25,3
2002	732,5	38	144,3	7,5	523,7	27,2	40,2	2,1	484,9	25,2
2003	912,6	38,4	183,2	7,7	609,6	25,6	58,7	2,5	612,8	25,8
2004	1097,7	40,0	207,8	7,6	667,0	24,3	69,9	2,5	700,9	25,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотларни асосида.

Харажатларнинг нисбий улушлари охирги уч йил давомида деярли ўзгармаган. Ижтимоий соҳа харажатлари 2000 йилдаги 25,8 фоиздан 2001 ва 2002 йиллардаги 38,0 фоизгача кўпайган. Марказлашган инвестициялар ва иқтисодиётта килинган харажатлар улуши эса аксинча, камайиб, 2000 йилдаги 29,4 фоиздан 2002 йилдаги 27,2 фоизга тушган. Бошка харажатларнинг улуши деярли ўзгармай қолган. Бу ҳам бизнинг иқтисодиётимизда охирги йилларда баркарор холат юзага келганлигини чукур ўзгаришлар, фавқулодда ходисалар ва бюджет харажатлари

пропорционаллигини катта микдорда ўзгартирувчи бошқа воеалар юз бермаганинги кўрсатади.

Изланишлар шунин кўрсатадики, давлат бюджети харажатлари таркибининг ўзгариши даромадларнинг турли манбаларини кидириб толишини тақозо қилмоқда. Бунда асосий зътибор самарасиз харажатлардан воз кечинб, ижтимоий йўналтирилган харажатларни кўпайтиришга каратилади.

Таъмич сўз ва иборалар

Давлат бюджети харажатлари, Давлат бюджети даромадлари, федерал бюджет, ерлар бюджети, такчиллик, тўғри соликлар, эгри соликлар, дотация, Лаффер эгри чизиги, реал маҳсулот ҳажми, давлат харидлари.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Бюджет даромадлари таркибида соликларнинг ўрнини кўрсатинг.
2. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашнинг хориж тажрибалари тўғрисида нима дея оласиз?
3. ЯИМ таркибида Давлат бюджети даромадларининг салмоғини камайишини қандай баҳолайсиз?
4. Бюджет харажатлари таркиби ва микдорининг ўзгариши бюджет-солик сиёсатига таъсири нималардан иборат?
5. Ўзбекистондаги республика ва маҳаллий соликларини, Германиянинг федерал ерлар ва маҳаллий соликлари билан тақкосланг.

4-Боб. Солик оғирлигини мұкаммаллаштириш

4.1. Солик оғирлиги ва унинг холатини белгиловчи омыллар

Иқтисодиётни тартиблашга соликлар орқали таъсир ўтказишида соликнинг икки даражаси, унинг иқтисодий тараққиёт жараёнига, ахолининг турмуш даражасига таъсири мухим аҳамият касб этади. Солик юкининг муайян давр учун илмий асосланган, адолатли ва реал вариантларнинг қўлланилиши қўлгина ривожланган давлатларда иқтисодиётнинг самарали ривожланиб боришини таъминламоқда.

«Солик оғирлиги (юки, «зулми»)-давлат ва жамият хаётида соликларнинг ролини характерлаб берадиган энг умумлашган кўрсаткичdir»¹⁷. Ишлаб чиқариш умумий ҳажми ва даромадларида солик ажратмаларининг салмоғини кўрсатувчи, бозор иқтисодиётининг амалга оширилаётган моделидан келиб чиқадиган ўлчамдир. Қиска қилиб айтганда, солик оғирлиги бу барча тўланадиган соликларнинг суммасидир.

Солик юкига унинг мазмун моҳиятидан келиб чиқиб, турлича ёндашувлар мавжуд. Бу категорияга турли хил ёндашувлар мавжуд бўлғанилиги билан, унинг умумий мазмун моҳияти ягонаидир.

Солик юки тушунчасига Қосим Яхёевнинг «Соликка тортиш назарияси ва амалиёти» китобида қўйидагича таъриф берилади: «Солик юки тўловчининг ҳамма соликлар ва йигимлар йигиндисининг бюджетга тўлашидир. Солик юки фойдага ёки жами даромадга нисбатан олинади. Мамлакат микёсида ҳамма тўланган солик ва йигимларнинг ЯИМ даги салмоғи ҳам солик юкини ифодалайди»¹⁸.

Агар солик тўловчи соликларни тўғри тўлаган бўлса, унга солик юки мос келади. Лекин, баъзи корхоналарда эгри соликлар бўлиб, унинг хукукий тўловчилари корхона хисоблансада, солик юки истемолчи, яъни

¹⁷Маликов Т.С. Соликлар ва соликка тортишнинг долзарб масалалари Т.: Адлия. 2002. -1636.

¹⁸ Яхёев Қ. Соликка тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. -1686.

аҳоли зиммасига тушади, охирги истеъмол қилувчилар аҳоли хисобланади. Солик назариётида - солик зулми тушунчasi мавжуд бўлиб, «солик юки» тушунчасининг айнан бир қўринишидир. Масалан, доцент Л.Б. Хваннинг «Солик ҳукуки» номли китобида қўйидагича тарьиф берилади:

«Солик зулми солик тизими иқтисодий кўрсаткичларидан бири бўлиб, соликнинг жамият хаётидаги ролини тавсифловчи умумий кўрсаткичидир, у соликлар умумий суммасининг ЯИМга нисбати сифатида аникланади»¹⁹.

Республикамизда ҳам соликка тортиш соҳасидаги асосий масалалардан бири бозор иқтисодиётiga ўтишининг хозирги босқичи учун хос бўлган солик юкининг энг оптималь ҳолатини ишлаб чиқариш ва уни амалда таъминлаш бўлиб колмоқда. Бу ҳакда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов «Солик тизимини ўзгартиришда асос қилиб олинадиган бош тамоил корхоналар зиммасидаги солик юкини кескин камайтиришдир»²⁰, деб таъкидлайди.

Иқтисодиётни соликлар орқали тартибга солища, хусусан, тармоқлар ўртасидаги мувофиқликни таъминлашда соҳа ва тармоқларда солик юкининг тегишли ҳолатини ўрнатишта алоҳида эътибор бериш лозим бўлади.

Республикамизда 1998 йилнинг 1 январидан кучга кирган Солик кодекси солик сиёсатининг асосий масалалари: солик турлари ва ставкалари, умумдавлат ва маҳаллий соликлар таснифи, соликка тортиш методологияси асослари ва бошқа умумиқтисодий масалалар анклаваш кўрсатиб берилнишига қаратилган муҳим қадам бўлди. Натижада республика халқаро экспертизадан ўтган замонавий солик сиёсатининг барқарор ҳукукий пойдеворига эта бўлди. Солик кодекси маҳаллий ва чет эл товар ишлаб чиқарувчилари ҳамда инвесторлари учун кафолатлар ва имтиёзларнинг кенг тизимларини яхлит тизим сифатида бирлаштириди.

¹⁹ Хван Л.Б. Солик ҳукуки. Т.: Консаудитинформ. 2001. -1486.

²⁰ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998.-359 б.

Маълумки, харажатлар ва соликларнинг йўналишлари ва миқёси кўп жиҳатидан иқтисдиётнинг, жумладан ҳар бир солик тўловчининг бундан кейинги ривожланиши ва молиявий барқарорлигини белгилаб беради. Давлат бюджетининг ўзига хос бир томони мавжуд, бу ҳам бўлса бюджет-солик сиёсати нафақат давлат даромад базасини оқилона шакллантириш ва олинган маблагни тўғри таксимлаш, балки жамиятда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш куролидир. Бошқача сўз билан айтганда, мамлакатнинг марказий иқтисодий органлари учун, жумладан, Молия вазирлиги учун уларнинг иқтисодий тадбирлари макроиқтисодий барқарорликни, инфляциянинг паст даражасини саклашни, иқтисодий ўсишининг юкори суръатларини ва ахолининг оптимал бандлигини таъминлаши шарт, деган барча томондан тан олинган қоидаси бор.

Ўзбекистон Республикаси Солик Кодексида соликقا тегишли қонун хужжатларининг тамойиллари берилган бўлиб, унга кўра «Белгиланаётган соликлар ва йигимлар (товарлар, ишлар, хизматлар)нинг ёки пул маблагларининг Ўзбекистон Республикаси худуди доирасида эркин муомалада бўлишини бевосита ёки билвосита чеклаб кўйиш ёки солик тўловчининг иқтисодий фаолиятини бошқача тарзда чеклаб кўйиш ёки унга гов бўлиш мумкин эмас»²¹, деб ёзиб кўйилган.

Солик юки муаммосининг долзарблиги шундаки, у иқтисодий субъектлар зимирадаги барча тўловларни ўзида мужассамлаштириб уларнинг иқтисодий фаолиятига таъсир кўрсатади. Солик юки ўтиш даври иқтисодиётини бошдан кечираётган мамлакатларда, айниқса, ўткир тарзда намоён бўлади. Солик юки муаммоси иқтисодий сиёсат нуқтаи назаридан ҳам долзарб хисобланади.

Солик тизимидағи дастлабки ислохотлардаёқ иқтисодиётдаги солик юкини камайтириш мухим эканлиги таъкидлаб келинди. Бу муаммо Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатининг ҳам асосий

²¹ Ўзбекистон Республикасининг Солик Кодекси. Т.: 1999. Ўзбекистон Республикасининг Молия конунлари. №7. 4-модда.

Йўналишларидан бири ҳисобданиб, у Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 26 декабрдаги 517-сон карорида белгилаб кўйилди. Ушбу карорда ишлаб чиқарувчилар солик юкини пасайтириш призмасини мамлакат иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари билан ўзаро боғлик ҳолда солик сиёсатини такомиллаштириш масаласи кўйилди.

Солик сиёсатини такомиллаштиришда бош мақсад қилиб солик юки даражасини пасайтириш, корхоналар зиммасидаги солик юкини пасайтириш орқали ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва солик тўловларини миқдорий жиҳатидан баркарор ўсиш суръатларини таъминлаш масалалари устувор қилиб белгиланган.

Солик юкига баҳо беришдан аввал реал ҳолатини аниклаш лозим бўлади. Солик юкини аниклаш унга хўпгина омиллар таъсир этиши туфайли анча мураккабдир. Умуман, солик юкини соликлар ва йигимлар йигиндинсинг хар бир юридик ёки жисмоний шахс даромадидаги улуши сифатида белгилашимиш мумкин. Лекин, бу тушунча ҳам аниқ маънони инфодаламайди, чунки даромад дейилгандан турлича миқдорий кўрсаткичларни тушуниш мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, кўпгина давлатларда айниқса, ривожланаётган давлатларда, жумладан, бизнинг республикамиизда ҳам асосий ҳолларда давлат харажатлари миқдори солик юкини белгилайди.

Солик юки даражасини кўйидаги омиллар белгилаб беради.

- ⇒ соликлар, йигимлар ва бюджетдан ташқари жамгармаларга мажбурий ажратмалар сони;
- ⇒ уларнинг ставкалари даражаси;
- ⇒ ҳар бир солик базасининг ўзига хос шаклланиш хусусияти даражаси.

Солик юкининг мақбул даражасини белгилашда давлат қуйидаги ҳолатлар таъсирини ҳам эътиборга олиши зарур:

- ◆ мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси;

- ◆ солик тўловчиларнинг тўлов қобилияти, умумий молиявий имкониятлари;
- ◆ бозор муносабатларининг, хусусан, мулкчилик муносабатларининг ҳолати;
- ◆ инфляциянинг ўсиш даражаси;
- ◆ маълум давр хусусиятларига кўра давлатнинг ўз олдига кўйган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазифалари нисбати.

Агар иқтисодий ривожланишнинг маълум даври учун соликларнинг фискаллиги аҳамиятлироқ деб топилса, солик юки анча юкори килиб белгиланади. Соликлардан тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантирувчи восита сифатида фойдаланиш аҳамиятлироқ деб топилса, солик юкини пасайтиришга тўгри келади. Иқтисодиётдаги солик юкини таҳлил килганимизда ЯИМга нисбатан жами солик ва тўловчиларнинг нисбати микдорига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу кўрсаткич республикамида барқарор ҳолатта эга эмас. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан ҳам кузатишимиз мумкин.

14-жадвал

Иқтисодиётдаги солик юкининг тузилиши

(ЯИМга нисбатан % хисобида)

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Умумлашган бюджет тушумлари	35,2	32,7	30,6	30,7	30,8	31,3
Шу жумладан						
Давлат бюджети солик тушумлари	27,9	25,5	23,6	23,6	24,1	23,3
Бюджетдан ташқари фондлар маблаглари	7,3	7,2	7,0	7,1	6,7	8,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Умумлашган бюджетнинг солик даромадларининг ЯИМга нисбатини камайиши фискал қайта бошқаришнинг индикатори бўла олмайди. Иқтисодиётдаги фискал юки объектив баҳолаш хисобига ўтказилган,

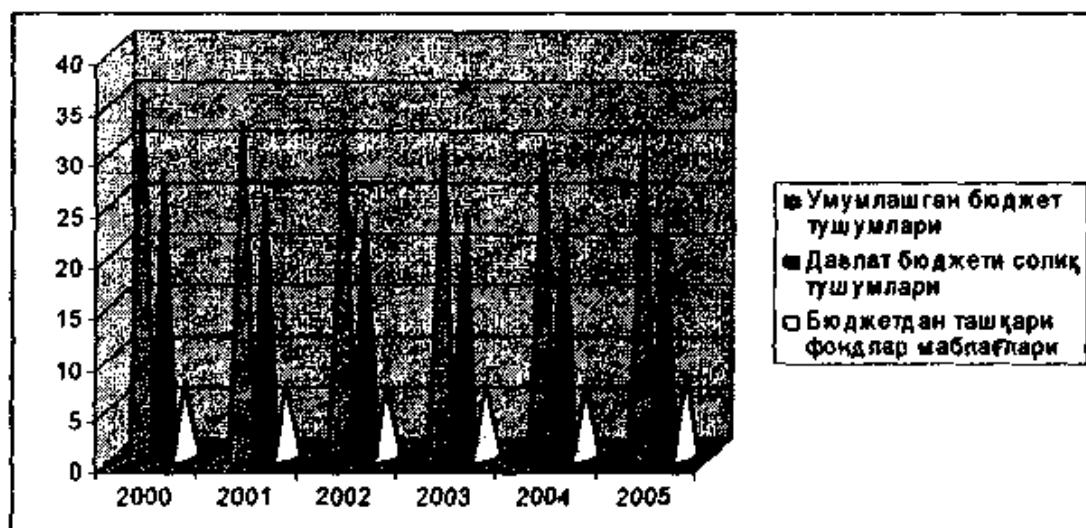
лекин тул шаклида олинимаган бюджет даромадларини (бокимандалар, ўзаро хисоб-китоблар, ҳар хил солик манбаларидан узайтирилган ва хисобдан чикарилган тўловлар) хисобга олишни талаб қилади.

Куйидаги чизмадан кўрининб турибдик, давлат бюджетининг солик даромадларини ЯИМга нисбатан 2000 йилда 27,9% дан 2004 йилда 24,1% га камайишига қарамасдан, бюджетдан ташқари жамғармаларнинг солик даромадлари охирги 5 йил ичидаги ЯИМга нисбатан 7% атрофида ўзгарган.

Ушбу ижобий оқибатларни уларнинг тармоклар кўрсаткичларидаги холатини аниклаш учун бюджетининг даромад кисмини чукур таҳлил килиш мақсадга мувофиқ бўлади.

10-диаграмма

**Иқтисодиётдаги солик юкининг тузилиши
(ЯИМга нисбатан % хисобида)**

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига мълумотларни асосида.

4.2. Солиқ оғирлігінінг корхонаның мөлжавий хұжалик фаолиятіга тәсіри таҳлили

Юридик шахсларның даромад солиғи КҚС билан бир вактда кириллди ва ставкалари 12 фоиздан 30 фоиз оралигіда белгиланды. Бунда солиқ ставкасы иқтисодий тармоклар бүйічә дифференция килиниб, солиқ фойдадан эмас, балки ялти даромаддан олинган.

Солиқ солинадиган базага КҚС, республика худудидан ташкарига олиб чиқиб қетилаёттан маҳсулотларга тұланадиган хом ашे ресурслари солиғи, акцизлар, сұгурта бадаллари ва бошқа тұловлар кирилтілмаган. 1995 йилнің бошидан даромад (фойда) солиғи 38 фоиз асosий ставкада бир катор камайтирилған коэффицентлар құлланиладиган холда амалға кириллди. Шу билан берінше банклар, сұгурта ташкилотлари, видеосалонлар, аукционлар ва бошқа тоифадаги солиқ тұловчилар учун даромад солиғи сақлаб қолинди.

Фойда солиғи солиқ юкини күрсатадиган асosий күрсаткіч, уннінг ЯИМға нисбатидір. Фойда солигінінг ЯИМға нисбати 4,6 %дан 1998 йилда 2002 йилдегі 2,6%га түшди. Фойда солиғи нисбатинінг тушишига шу йиллардаги ставканинг 35%дан 24 %га тушиши сезиларлы тәсір килған.

Республика корхоналари фаолиятінінг асosий күрсаткічларини - 1998-2002 йиллардаги таҳлили шуны күрсатмокдаки, ялти фойдани ЯИМға нисбатинінг 1999 йилда тушиши 2002 йилда 9,3%га ўсиш суръатига үзгарди. Чегара ставкасинінг 35%дан 2 %га тушиши давлатнінг бюджеттің тушадиган ахоли даромадларини чегиришни босқичма-босқич камайтириш сиёсатини олиб бориццидір. Назарий жиһатидан соликларни тушиш коэффиценті соликларни чегара ставкасидан ошиб кетиши мүмкін эмас.

Бизнинг холатимизда эса, солиқ тушишинінг реал коэффиценті ҳажми 1998 йил 52,3%га тең бўлиб, аста-секун 2002 йилда 28,5%гача камайган.

Фойда солиги тушумлари динамикаси

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004
Солик тўлангунгача бўлган фойда (ЯИМга нисбатан % хисобида)	8,8	7,6	8,7	9,1	9,3
Корхоналарнинг фойда солигида тушган тушумлар (ЯИМга нисбатан % хисобида)	4,6	4,0	3,5	2,7	2,6
Соликларнинг чегара ставкаси, %	35	33	31	26	24
Соликларнинг тушиш коэффициенти, %	52,3	52,0	39,7	29,7	28,5
Эластиклик коэффициенти	-	0,84	0,85	0,51	0,48

Мавба: Ўзбекистон Республикаси Макронистисодиёт ва Молия вазирликларининг
мъалумотлари яосида.

Соликларни тушиш коэффициенти хажмининг соликни чегара ставкасидан ошганлиги, соликқа тортиладиган базага солик тўлашгача бўлган молиявий натижадан ташқари ишлаб чиқариш характеристига эга бўлмаган харажатлар харажатлар ҳам киритилганилиги билан тушунтирилади.

Шуни тъқидлаш лозимки, солик базасига тескари тартибда кирадиган бу харажатлар йил сайин камаймоқда. ЯИМга нисбатан 1998 йилда 4,3 %дан 2001 йилда 1,3%гача, бу шубҳасиз солик тизимини соғлик ва соддалик томонидан яхшиланишидир.

Ўзбекистонда тўғри соликқа тортиш муаммоларини қўйидаги йўл

билин таснифлаш мүмкін. Конунчилік харakterидаги муаммолар, методологияк харakterдаги муаммолар, маъмурий харakterдаги муаммолар, улар бир-бирини тұлдиріб ва бир-бирини тақозо килиб турады.

Конунчилік харakterига эга бўлган муаммоларга шундай муаммолар киради, ўтиш давридаги мамлакатларга хос, яъни солик конунчилитининг доимий ва соғ эмаслигидир.

Шуни таъкидлаш лозимки, бир хил соликлар базасини аниклашда келишмовчиликлар ва тушунмовчиликлар мавжуд. Масалан, юридик шахсларни солик базасида, солик тұлашгача бўлган молиявий натижадан ташқари бир қанча харажатлар, яъни ишлаб чиқарыш харakterига эга бўлмаган давр харажатлари. Шу каби харажатлар корхонага шаклланиб ўтади.

Амалдаги соликка тортиш тизими донрасида даромад солиги тўловчиларини 4 гурӯхга бўлинади:

- ягона солик тұлашга ўтган кичик корхоналар;
- кишлек хўжалиги корхоналари;
- банклар, сугурта компаниялари, умумовқатланиш ва савдо корхоналари;
- бошқа хўжалик субъектлари.

Солик тўловчиларнинг биринчи гурӯхи бошқа соликлар ўрнига ягона солик, иккинчи гурӯхи- ягона ер солиги, учиничи гурӯх -ялпи даромад солиги ва фойда солигини тўргинчи гурӯх тўлайди. Ҳамма тўртта солик тури тўгри соликка тортиш функциясини бажаради. Шу вактнинг ўзида бу соликлар ҳар хил соликқа тортиладиган базага эга. Масалан, фойда солиги тўловчиларга соликқа тортиладиган даромадни аниклаш, ялпи даромадни олиш йўлларига кўра харажатни ва шу билан бир қаторда иш хаки харажатларини айниш хуқуки берилганди. Даромад солиги тўловчиларига иш хаки харажатлари ялпи даромаддан айрилмайди.

Соликқа тортиладиган базани аниклашда турли хил ёндашувлар,

санаб ўтилган солик тўловлари категориялари учун солик йигиш фоизини аниқлаш номуофикдир. Бу шароитда амалдаги соликка тортиш тизимини ягоналаштириш зарур, яъни ҳамма солик тўловчиар учун ягона фойда солиги базасини, ялпи даромаддан ягона харажатни айриш зарур. Бу нуқтан назардан харажатлар таркибини бундан буён такомиллаштириш зарур. Фойда ҳажми ҳеч қандай қўшимчаларсиз соликка тортиш базаси бўлиши керак, бу усул ривожланган мамлакатларда кўлланилади.

16-жадвал

Қўшимча қиймат солигидан тушумлари динамикаси

ЯИМга нисбатан % ҳисобида

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004
ККС	9,8	7,3	6,8	6,6	6,4
ККС базаси	54,4	55,4	51,8	53,5	53,7
Соликнинг чегара ставкаси	20	20	20	20	20
Соликларнинг реал ставкаси	18	13,1	13,0	12,3	12,4
Эластиклик коэффициенти	1,81	0,21	0,98	0,84	0,78

Манба: Ўзбекистон Республикаси Макронистисодиёт ва Молия вазирликларининг маълумотлари яосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Асосий соликлардан бири ККС 1992 йилда 30%ставка бўйича киритилиши натижасида сотиш ва оборот солиги бекор килинди. Кейинчалик ККС ставкаси бир неча марта кўриб чиқилди. ККСни тўлашда ягона 20%ли ставкага ўтиш, соликка тортишни ягоналаштириш ва соддалаштиришга ўтиш, чегирма харажатларни ва зиддиятларни камайтириш учун килинган қадам бўлса ҳам, ККС дан бюджетга тушадиган тушумни кўпайишига олиб келмади.

ҚҚСни тушумлар динамикаси таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, тушумнинг ЯИМга нисбати секун-аста 1998 йилда 9,8%дан 2002 йилда 6,45га камаймоқда. Чегара ставкаси (2 % миқдорида) ва солик бзаси (ЯИМга нисбатан 50%дан сал кўпроқ) ўзгармаган холда шу йиллардаги реал солик ставкасини 18 %дан 12,4%га тушиши табиий ҳол ҳисобланади. Эластиклик козфиентларининг паст кўрсаткичлари ҚҚСга тортишда жиддий муаммолар борлигидан далолат беради, чунки бу соликни вактида тўланишини тъмминлаб бера олмайди.

ҚҚСни бюджетта тўлаш механизмини 1999 йил январ ойидан ўзгариши катта аҳамият касб этди. 1999 йилгача моддий ресурслар бўйича ҚҚС суммаси, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобдан чиқариш меърига кўшиб ҳисобга олинар эди. 1999 йилдан ҚҚСни умумий, счет-фактура бўйича тушган ҳақиқий товарлар суммаси асосида ҳисоблана бошлади ва улар корхоналарнинг кўшимча молиявий ресурсларига бўлган эҳтиёжини ошишига олиб келди. Камчиликлар сарасига икки маротаба соликка тортишни айрим холларда кўп маротаба соликка тортишни киритиш мумкин. Бошқа асосий сабабларга кўпгина адолатли ва тенг ҳукукли соликка тортишга салбий таъсир кўрсатадиган самаралн ва самарасиз имтиёзларни киритиш мумкин.

Аҳамияти кам бўлмаган омилга аванс тўловлар тажрибасини киритиш мумкин, улар ҳеч қайси ривожланган мамлакатларда кўлланилмайди. ҚҚСнинг тушиш ҳажмига ҳар хил таъсир кўрсатадиган бошқа сабаблар ҳам бор. Бу сабаблар биргаликда ҚҚСга соликка тортишни такомиллаштириш кераклигини кўрсатади.

Билвосита соликларнинг юки охири истеъмолчига бориб тушади, деб ҳисоблаш нотўғридир. Биринчидан, билвосита соликларнинг ўсиши товарнинг нархини оширади, бу эса ўз навбатида сотиб оловчи корхоналарнинг талабининг қисқаришига олиб келади. Натижада таклиф мос равишда қисқаради, бу эса реал солик базасини камайишига олиб

келади.

Иккинчидан, давлат томонидан ишлаб чиқариш соҳасидаги молиявий кийинчиликлар даврида билвосита соликларнинг ҳаддан ортиқ солик юки тўланмаган ҳисоб тўловлари ва бюджетта тушмаган тушумларни кўпайишига олиб келади.

Шу сабабли, билвосита солик юкини товарларни ахолига реализация килишда истеъмол солигини (сотишдан солик) киритиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, истеъмол солигини киритиш одилона соликка тортиш тамойилларига жавоб беради, ўз навбатида, истеъмолни катта суръати орқали катта солик тушумига эришилади. Иккинчидан, истеъмол солиги бошқа бевосита ва билвосита соликларнинг йўқотишларини коллаши лозим.

4.3. Солик тўловчиларга нисбатан солик оғирлигини мукаммаллаштириш йўналишлари

Солик юки республикамиз ахолисининг яшаш тарзи ва турмуш даражасига ҳам жиддий тъисир кўрсатади. Буни биз 17-жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин. Куйидаги жадвалдаги маълумотлар шуни кўрсатадики, ахоли даромадларининг ЯИМга нисбати ўсмокда (1998 йилда 64,9%дан 2001 йилда 74,2%га), бу эса ўз навбатида ахоли даромадларини босқичма-босқич ошириш давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бирин эканлигини билдиради.

Ахоли даромадлари ва солик тўловлари динамикаси*

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004
Ахолининг пул маблағлари (ЯИМга нисбатан % хисобида) шу жумладан	64,9	71,2	72,9	74,2	76,1
Мехнатта ҳақ тўлаш фонди фонди (ЯИМга нисбатан % хисобида)	22,8	23,4	20,6	19,5	19,2
Жисмоний шахсларнинг даромад солигидан тушган тушумлари (ЯИМга нисбатан % хисобида)	3,5	3,7	3,2	3,3	3,3
Соликнинг чегара ставкаси (%)	45	45	40	33	32
Соликни йигиш даражаси (даромад солигини ахоли пул даромадларига нисбати) (%)	5,4	5,2	4,4	4,5	4,6
Соликни йигиш даражаси (Даромад солигини ИХФга нисбати) (%)	15,4	15,8	15,7	17,1	17,2
Эластиклик коэффициенти (ахолининг пул даромадларидан)	0,7	0,91	0,67	1,16	1,21
Эластиклик коэффициенти (иш ҳаки фондига нисбати)	-	1,08	1,09	1,46	1,57

Манба: Ўзбекистон Республикаси Макронктисоддёт ва Молия вазирликларнинг маълумотлари асосида.

Шуни тарькидлаш лозимки, иш ҳаки фонди солик базасидир

(Ўрганилаётган даврда эластиклик коэффициенти 1 дан катта бўлган бу соликни иш ҳаки фондига эластиклигини кўрсатади), унинг ҳажмини ЯИМга нисбати 1999 йилда 23,4%дан 2002 йилда 19,25га камайган. Даромад солиги чегараси ставкасининг тушишига карасдан, 1998 йилда 45 %дан 33%га 2002йилда, тушум ҳажми шу йилларда 15,45дан 17,2 %га ошган. Бу шундан далолат берадики, биринчидан, фойда солигига тортишдаги бошқарувни яхшиланганлиги, иккинчидан, соликнинг асосий юки ўрта ҳол аҳолига тушаётганинги билдиради.

Республикамизда яратилаётган ЯИМга нисбатан солик тўловлари ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлар микдори нисбати унчалик катта кўрсааткични ташкил этмайди. Лекин, аҳоли даромадлилик даражаси паст бўлган республикамизда бу кўрсааткичлар аҳолининг қуий қатлами учун оғирлик қиласди. Айниқса, истеъмол маҳсулотлари учун тўланаётган соликлар бевосита аҳолининг яшаш даражасига боғлик бўлиб қолмоқда. Яъни улар даромадларнинг катта қисмининг солик ва тўловларга ажратилиши бошқа харажатларнинг қискартилиши хисобидан амалга оширилмоқда.

18-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида аҳоли солик тўловларининг
ЯИМга нисбати**

Кўрсааткичлар	2002	2003	2004
ЯИМ, млрд.сўм	7469,3	9664,1	12139, 0
Аҳолининг давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлари, млн.сўм	358,5	492,9	643,4
ЯИМга нисбатан % хисобида	4,8	5,1	5,3
Шу жумладан бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар	4,3	4,5	4,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Макроинтигесидёт вазирлиги маълумотлари асосида хисобланган.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, аҳолининг бюджет ва

бюджетдан ташкари фондларга тўловлари микдори йилдан-йилга ортиб борган. Бунга асосий сабаб мол-мулк солиги ставкасининг ошиб борганлиги ва ахоли соликларнинг микдорининг кўпайганлигидир. Кейинги йилларда республикамиз ахолисининг реал даромадлари ошиб бораётганлиги ЯИМга нисбатан ахоли соликлари микдорини ҳам ортишига сабаб бўлган.

Юқорида санаб ўтилган соликлардан ташкари, муҳим аҳамият касб этувчи соликлар бўйича солик юкини камайтирилишини мунтазам равишда амалга оширилиши соликларнинг рағбатлантирувчи механизмини кучайтиришга қаратилган бўлиши лозим.

Умуман олганда, солик тизимидағи ислоҳотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш вазифасини ҳамда бюджетни маблағ билан таъминлаш вазифаларини уйғунлаштирган. Шу билан бирга иқтисодий ўсишда юқори даражага эришиш вазифаси, ўз навбатида, истеъмол талабини оширишни талаб қиласди, бу эса барча соликлар ва мажбурий тўловлар тўлангандан кейин қоладиган пул даромадларининг мос равишда ўсишини талаб қиласди. Шунинг учун, молиявий рағбатлантириш тизимини ривожлантириш ва юридик ҳамда жисмоний шахслар даромадларини жадал суръатлар билан ўсишини таъминлаш учун шароит яратиш солик сиёсатининг устувор йўналиши бўлиб қолаверади.

Таяинч сўз ва иборалар

Солик оғирлиги, корхонанинг молия-хўжалик фаолияти, тўғри соликлар, эгри соликлар, дотация, реал маҳсулот ҳажми, кўшимча киймат солиги, акциз солиги.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Солик оғирлиги ва унинг ҳолатини белгиловчи омилларни кўрсатинг.
2. Ўзбекистонда тўғри соликка тортиш муаммолари нималардан иборат?
3. Солик оғирлигининг корхонанинг молиявий ҳўжалик фаолиятига таъсирини тахлил қилинг.
4. Солик тўловчиларга нисбатан солик оғирлигини мукаммалташтириш йўналишлари тўғрисида нима дея оласиз?

5-боб. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашнинг концептуал асосларини таомиллаштириш

5.1. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашда молиявий конунчилик баркарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш масалалари

Республикамизда мустакилликка эришилганидан кейин илгариги иқтисодий тизим ўрнига жаҳон стандартларига мос демократик хукукий давлатни барпо этиш модели танлаб олиниди. Шунинг учун ҳам ўтиш даврида хукукий асосларни шакллантириш, ислохотларнинг конуний-хукукий базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш вазифаси қўйилди. Шунингдек, давлат мулкига асосланган мулкчилик шаклини ислоҳ килиш ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт негизини яратиш масаласи устувор йўналиш сифатида қабул килинди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, иқтисодий ислохотни амалга оширишнинг асосий нуқталаридан бири бозор иқтисодиётининг хукукий негизини яратишдан иборатдир. Аввал бошданоқ, биз ўзимиз учун мухим сабоқ чиқариб олдик - зарур хукукий омилни шакллантирмасдан туриб, тегишли қонунлар ва мөърий хужжатларни қабул қиласдан туриб, ислохотларни амалга оширишнинг ишончли кафолатини, ислохотлар ортга чекинмаслигининг кафолатини амалда яратиб бўлмайди»²².

Хукуматнинг республикамизда бозор иқтисодиётига ўтишининг асосий шароитлари, тегишли қонун ва қарорлар асосида кўп укладли иқтисодиётни ва ракобат мухитини шакллантиришнинг ташкилий шарт-шароитларини вужудга келтириш, деб белгиланганилиги сабабли, бозор инфратузилмасининг асосларини яратишда айнан конуний негизларга таянилади.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий йўналтирилган, эркин бозор иқтисодиётига асосланган, миллий молия-кредит тизимнга эга бўлган,

²² Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чукурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995.- 29 6.

мустакил бюджет - солик сиёсатига эга бўлган давлат қуришни ўз олдига максад қилиб қўйди. Ислоҳот дастурларини амалга ошириш ушбу соҳадаги конунчиллик фаолиятида ҳамда ҳақиқий фаолият доирасида ҳам ўзгаришларга олиб келди. 1992-1995 йилларда республикада бюджет тизимининг кейинги ривожланишини бошқарадиган конунчиллик актлари қабул қилинди, бунга мувофик куйидагиларни амалга ошириш кўзда тутилган эди.

Барча даражадаги бюджетларнинг иқтисодий мустакиллик тамоилини тарғиб қилиш, уларнинг алоҳида шаклланишининг норматив асосларини белгилаш, бюджетларни шакллантириш мухим тадбирларни республика бюджетидан молиялаштириш билан bogлиқтининг зарурияти Ўзбекистон Республикасида давлатнинг икки даражали бюджет тизими фаолият юрита бошлади, у республика ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Молия тизими бошка секторларга қараганда, бюджет жараёнининг конунчиллик асосларини ишлаб чикишда муайян орқада қолишга йўл кўйилган бўлиб, бу давлат молиясида самарали фойдаланишга салбий таъсир этиши мумкин. Шу сабабли, бюджет жараёнини тартибга солиш механизмини яратиш ва бюджет тизимининг институционал ўзгаришларини амалга ошириш учун бюджет маблагларини сарфлашни макбуллаштириш, иқтисодиётнинг устувор тармокларини ривожлантириш, иқтисодий юксалишни рагбатлантириш, ижтимоий ҳимояни кучайтириш ҳамда мустакил Ўзбекистоннинг давлатчилик асосларини мустахкамланишига кўмаклашадиган ягона қабул қилиниши зурур бўлиб қолди.

Хозирги вақтда бюджет тизимини шакллантириш зарурияти Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётнинг босқичма-бокич ривожланишининг янги даражаси билан юзага келган. Республиканинг халқаро майдонга чикиши конунчиллик базасини халқаро стандартларга

мослаштиришни талаб қилди. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги конуннинг ишлаб чиқилиши ва кабул қилиниши бир неча сабаблар билан боғланган.

Биринчидан, 1992 йилдан бошлаб мамлакатда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси амал кила бошлади, у эса бюджет тизимига таъсир қилмасдан қолмайди.

Иккинчидан, 1997 йилдан Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг «Солик кодекс» и кучга кирди. Ушбу кодекснинг қабул қилиниши молия тизимини, шу жумладан, солик тизимини шакллантиришга асос бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов айтганларидек, Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислоҳотларнинг иккинчи босқичида асосий эътибор мамлакат молиявий тизимини такомиллаштиришга қаратилган. 1991-1996 йилларда хукumat мутахассислари, БМТ, ХВФ ва бошка груп экспертлари Ўзбекистон Республикасида янги солик тизимини шакллантириш муаммоси устидан иш олиб борадилар ва ушбу меҳнат натижасида янги Ўзбекистон Республикасининг «Солик кодекс» и ишлаб чиқилди.

Кейинчалик Хукumat ишчи гурухининг асосий мақсади - Ўзбекистон Республики Молия вазирлигининг тузилиши, ғазначилик хизматини ташкил қилишни хисобга олган ҳолда ислоҳ қилишга йўналтирилган эди. Ушбу гурухининг меҳнати натижасида 1999 йилнинг август ойида учта энг муҳим конунлар лойиҳаси ишлаб чиқилди: Ўзбекистон Республикасининг «Давлат молияси тўғрисида», Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида», Ўзбекистон Республикасининг «Ғазначилик тўғрисида» Конунлари. Ушбу конунларнинг ичida энг муҳими ва энг асосийси бўлиб, 2000 йилнинг 14 декабрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги конуни хисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида», конуни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 2 июнданги ПФ-2612-сон «Жамиятнинг сиёсий-иктисодий ва маънавий соҳаларда ислоҳотларни эркинлаштириш ва чукурлаштириш, мамлакат ҳавфсизлигини таъминлаш бўйича дастурни амалга ошириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармонини ижро этиш асосида ишлаб чиқилди.

Ушбу конун бюджет-солиқ сиёсатининг яхлитлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг асосий вазифалари килиб қўйидагилар белгиланган:

- Ўзбекистон Республикасининг Бюджет тизими тузилиши ва уни бошқариш асосларини;
- Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини тузиш тамойиллари ва унинг тузилмасини;
- Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш тартибини;
- Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни;
- Давлат бюджети маблаглари билан операцияларни амалга ошириш жараёнида ҳисобга олиш, ҳисбот ва назорат қилиш тартибини белгилайди.

Ушбу қонуннинг аҳамияти шундаки, унга мувофиқ жойлардаги ҳокимият органларининг хукуклари кенгайтирилди, ҳокимият ва бошқарув органларининг бюджет жараёни барча босқичларидаги ваколатлари аниqlаштирилди.

Қорақалпогистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва ҳокимликларга, Қорақалпогистон Республикаси бюджетига ҳамда маҳаллий бюджетларга тасдикланган кўрсаткичлардан ташқари тушган кўшимча даромадларни мустакил равища тақсимлаш хукуки берилади.

Ташкилотларни бюджетдан молиялаш харажатлари устида назорат

юритиш тартибини белгилашда кўпинча юзага келган мулкчилик хукукларини нотўгри тарзда талқин қилин ҳоллари «бюджет ташкилоти» аниқ тарифи белгиланганлиги туфайли бартараф қилиниши мумкин бўлди.

Бюджет маблағларидан белгиланганидан бошқа мақсадларда фойдалантганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик катъий чоралари белгиланганлиги туфайли бюджет ташкилоти ва шартнома асосида харакат килиб давлат томонидан буютирилган хизматлар учун ҳак олган, лекин соликлар тўлаб, ўз фойдасини бемалол тасарруф этиш хукуқига эга бўлган хўжалик хисобидаги ташкилот (ҳатто давлат ташкилоти)ни молиялаштириш масаласини талқин қилинда қарама-қаршиликлар юзага келар эди. Конунларда Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими тушунчаси ва унинг тузилиши тамойиллари таърифланмаган эди. Шу сабабли, мазкур тамойилларни мамлакат ривожланишининг шартшароитлари ва халқаро андозаларга мувофиқ равищда таърифлаш зарурияти юзага келган эди.

Умуман, конунда белгиланган тушунчалар мажмуй бюджет тизимига таъсир этган оминаларнинг вазифаси ва ўзгаришлари жиддий эканлигини акс эттиради. Шунингдек, атамаларга оид кўрсатмаларнинг бир хиллигини бюджет атамалари хукукнинг умумий меъёрлари ва иқтисодий реалликлар билан мумкин кадар мустаҳкам ўзаро боғлинишларни таъминлайди. Давлат бюджети таркиби Конституция, конунлар, шунингдек, мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришининг хозирги босқичида бюджет маблағларини шакллантириш-таксимлаш амалиёти билан мослаштирилган.

Бизнинг фикримизча, бу чора-тадбирлар Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашдаги чора-тадбирларни тўғри йўлга кўяди.

Илмий тамойилларга мувофиқ равищда давлат бюджетини шакллантиришда унинг микроиктисодий таъсирини лозим даражада

хисобга олиш мажбурийлиги белгиланган. Бюджет лойиҳаси илгари йилдаги амалда бажарилғанлық, жорий йилда ижро этиш түгрисидаги таҳмин билан узвий боғланган ҳолда кўриб чиқилади. Халқаро таснифлаш асосида давлат бюджети даромадлари ва харажатлари миллий таснифларни ишлаб чиқиш кўзда тутилади. Ушбу таснифлар давлат молия хисобини юритиш ва уни бошқарнин яхшилаш имконини беради.

Турли даражадаги бюджетларнинг барча даромад ва харажат йўналишлари белгиланади. Бюджет даромадларини шакллантирадиган маблаглар тушумларнинг манбалари давлатнинг ташки ва ички қарзларини, шунингдек, республика бюджети, Қорақалпогистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар учун батағсил кўрсатилиб тасдиқланган маблаг ажратмалари доирасида давлат бюджети маблагларини сарфлаш шаклларини ўз ичига олади.

Даромад ва харажат қисмларини шакллантириш тартиби халқаро андозаларга тўғри келади. Бу эса турли мамлакатлар бюджет тизимларини бир хиллаштириб боришининг зарурий элементи бўлиб, молиявий масалалар бўйича халқаро музокараларни анча енгиллаштириш имконини беради. Иқтисодий ҳолатнинг муҳим индикатори ва давлат томонидан тартибга солишининг муҳим объекти сифатидаги давлат бюджетининг танқислиги тегишли хуқукий маком олиши ҳамда тартибга солишининг конуний негизига эга бўлиб қолди.

Қонунда Республика бюджетида танқислик мавжуд бўлиши ҳамда танқисликни молиялаш манбалари кўзда тутилади. Қорақалпогистон Республикасининг бюджети ва маҳаллий бюджетлари баланслаштирилган даромад ва харажатларга эга бўлиши лозим. Тақчилликка йўл кўйилмайди, шу жихатдан қараганда турли даражадаги бюджетларнинг мустакиллиги масалалари ички бюджет сиёсатининг муҳим муаммоси хисобланади.

Бюджетларнинг мустакиллиги бюджет тизимиининг асосий тамойили сифатида белгиланган бўлиб, ушбу тамойил турли даражадаги ваколатли

хокимият органларининг ўзларига берилган ваколатлари доирасида бюджет жараёнини мустақил равишда амалга ошириш хукукларини англатади. Ҳар бир даражадаги бюджет даромадларининг ўз манбалари, шунингдек, жойлардаги ваколатли хокимият органларининг қонуларда белгиланган доираларда маҳаллий соликлар ва йиғимлар солиқ ставкаларини ўзgartириш хукуки қонун асосида мустаҳкамлаб қўйилган.

Даромадлар манбалари белгиланганлиги ва улар маҳаллий бюджетларники эканлиги қонун асосида мустаҳкамланиб қўйилиши маҳаллий хокимият органларининг мустақиллиги ва бюджетларни шакллантиришда манфаатдорлигини оширади. Бунда маҳаллий бюджетларга маблаглар келиб тушишининг регулятив манбалари белгиланаган бўлиб, уларнинг жумласига белгиланган меъёрлар бўйича давлат соликларидан ажратиладиган маблағ ажратмалари киради.

Барча даражадаги бюджетлар харажатларининг йўналишлари аниқ тақсимлаб қўйилганлиги, шунингдек, кўшимча даромадларни тақсимлашда мустақилликка эга эканликлари жойлардаги хокимият органларининг бюджет маблагларини минтақавий ривожланиши дастурларига мувофиқ самарали сарфлаб бориш имкониятини беради.

Бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш мазкур қонун лойиҳасининг зарурий элементи бўлади. Харажатяар республика бюджетидан молиялаштирилиши давлат бюджети маблагларини тақсимлаш ва қайта тақсимлашда турли даражадаги бюджетлар харажатларини молиялашда уларнинг ваколатларини аниқ ажратиб белгилайди. Шунингдек, Коракалпогистон Республикасининг бюджетига ва маҳаллий бюджетларга доир чеклашларни белгилайди. Бу эса амалдаги қонуларга биноан бюджет тизимини мустаҳкамлашга, бюджет-солиқ сиёсатининг яхлитлигини таъминлашга қўмаклашади.

Давлат бюджетида консолидациялашган давлат мақсадли жамғармалари рўйхатга олинган. Эндиликда давлат мақсадли

жамғармаларини факат конун бўйича ташкил қилиниши мумкин. Кўрсатиб ўтилган жамғармаларининг фаолиятни давлат бошқарувининг устувор вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган амалиёт бюджетни мустаҳкамлаш, даромадлар ва ҳаражатлар хисобини юритишни яхшилаш, бюджет интизомини оширишнинг муҳим элементи сифатида консолидациялашган тарзда кўшиб бориш бирлаштирилганлигини исботланмоқда.

Давлат молиясида соҳасида олиб борилаётган ўзгаришларнинг марказида консолидациялашган бюджетни шакллантириш ва бундан янада самарали фойдаланиш, давлат бюджетини мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишдаги тутган ўрнини ошириш масалалари туради. Бюджетни шакллантиришда унинг ҳам ҳаражатлар қисмини, ҳам даромад қисмини белгилаш муҳимдир, чунки буни хисобга олмаслик ноҳуш оқибатларни келтириб чиқаради.

Илмий асосларга таянган ва иктисадий конунлар талаби асосида тўгри ташкил қилинган молия, бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, молиявий тизим соҳалари ўртасида кайта тақсимлаш ва республиканизни ижтимоий-иктисодий ривожланишни баркарорлаштириш мақсадида, давлат ихтиёридаги молия ресурсларини марказлаштиришдан иборатdir.

Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган бюджет сиёсатининг асосий йўналишларидан бюджет такчиллигини маълум нисбатда ушлаб туриш ва уни тартибга солиш, бюджет маблагларидан сарфлашда мақсадли, самарали ва оқилона ишлатишга риоя қилиш билан бирга даромадларни ўз вактида тушириш бюджет ижросида яхши натижалар беради.

Маълумки, бюджетнинг ижроси икки усул билан, ғазначилик ва банк орқали амалга оширилади. «Бюджетни ижросидаги банк тизимида мамлакатнинг марказий эмиссия банки орқали амалга оширилади. Ғазначилик тизимида давлат ғазнаси даромадларни қабул қиласи,

харажатларни амалга оширади ва колган маблаглар унинг маҳсусхисоб рақамида қолади. Бу тизимнинг ижобий томонлари талайгина бўлсада, афсуски, хозирги кунда ундан кам фойдаланилмоқда»²³.

Газначилик-Молия Вазирлигининг консолидациялашган бюджетнинг касса ижроси учун, давлат даромадлари ва харажатлари хисобини олиб борилиши учун, давлат харажатларига молиявий ресурсларни етарли бўлишини таъминлаш учун масъул бўлган таркибий кисм хисобланади.

Давлат молия тизимида ўтказилаётган ислохотлар давлат харажатларини бошқариш самарадорлигини оширишни назарда тутади. Давлат иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнларида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бунда давлат бюджети ислохотларнинг энг мухим дастакларидан бири вазифасини ўтайди. Давлат молиясини бошқариш ислохотларининг яна бир йўналишининг мақсади бюджетнинг бажарилишини автоматлаштирилган газначилик тизимини республикада жорий қилишдан иборат.

Тизимни жорий қилишда қўйидагиларни таъминлаш лозим:

- ◀ бюджет бажарилишини кузатиш;
- ◀ бошқарув қарорларини қабул қилишда қулайлик яратиш;
- ◀ бюджет маблагларининг мақсадсиз сарфланишидан химоялаш;
- ◀ бюджетни режалаштириш ва прогнозлаштириш сифатини ошириш;
- ◀ маълум вакт мобайнида бюджет жараёнини бошқариш.

Ўзбекистон Республикасида марказлаштирилган газначилик тизимини ташкил этиш кўзда тутилмоқда. Марказлаштирилган газначилик тизими нақд маблагнинг ягона газначилик хисоб варакасида марказлаштирилган ҳолда қайд этилиши, хисоби ва бюджет бажарилишини назорат қилишни кўзда тутади.

²³ Сабантү Б.М. Теория финансов Учебное пособие. Москва. Менеджер 1998. 96стр.

Газначиликни ягона ҳисоб варакаси кассадаги нақд маблағлар оқимларини бошқариш ва пул операцияларининг мавжуд тури концепцияларидан куйидаги варианти Ўзбекистонга мос деб ҳисобланади. Газначиликнинг актив ягона ҳисоб варакаси ва марказлашган ҳисобчилик назорати олиб борилади. Барча бюджет маблағлари газначиликнинг ягона ҳисоб варакасига йигилади, тўловни амалга оширишни сўровномаси ва унитасдиқловчи хужжатлар, газначиликка жўнатилиади, газначилик тўловларни режалаштиради ва назорат қиласи.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бюджетнинг ижроси жараёнида газначиликдан фойдаланиш алтернатив усуулардан биридир. Бюджет тизимининг барча босқичларида ягона ташкилий хуқуқий асослардан, стандарт ва бюджет технологияларидан фойдаланиш, солик тўловчиларнинг пулинни иқтисод қилиш ва кўзланган мақсадга эришиш учун газначилик тизими яратилади.

Газначилик тизимининг катор ижобий томонлари мавжуд. Биринчидан, бюджет билан бюджетдан маблағ олувчигача бўлган пулнинг ҳаракати қисқаради. Иккинчидан, бу тадбирнинг амалга оширилиши марказлашган бухгалтериядаги штатлар сонини қисқартириш имконини беради. Содда қилиб айтганда, газначилик тизими орқали бюджетдан фойдаланиш бугунги кунда бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишининг ва назорат қилишнинг асосий воситаларидан биридир. Маҳаллий бюджетлар бажарилишида газначилик тизимиға ўтиш бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишининг, бошқарув органлари харажатларини қисқартиришнинг имкониятини берадиган тўгри йўллардан биридир. Шунинг учун республикамиз бюджет ижроси жарёнида бюджетнинг газначилик ижросини жорий этиш мақсадга мувофик, деб ҳисоблаймиз. Ривожланган мамлакатлар амалиётидаги газначилик тизимини Ўзбекистонда хам жорий этилиши ва ривожланиши давлатнинг молия ахборот тизимини жорий этиш давлат молиясининг ҳолати

тўғрисида тезкор ва ишончли ахборотлар олиш имконини беради, бу эса давлат молиясини самарави бошқариши таъминлайди. Бюджет тизимини ислоҳ килишни янада чукурлаштириш борасида мамлакатимизда олиб борилаётган ишларда «ривожланган давлатлар тажриба ва тарақкиёт моделларидан кўр-кўрона нусха кўчирмаган ҳолда, уларга хос ҳаёт даражаси ва сифатига эришиш»²⁴ни кўзлаб, улардан амалиётимизда кенг фойдаланиш максадга мувофиқ бўлади.

Республикамиз Солик кодекси ва Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги конуни бюджет-солик сиёсатининг яхлитлигини таъминлашда асосий хуқукий база бўлиш билан бирга улар ўртасида баъзи-бир бир-бирини инкор этувчи ва мувофиқликка зид келадиган айрим томонлар мавжудки, бюджет-солик сиёсатини такомиллаштиришининг асосий масаласи ушбу номувофиқликни бартараф этишга қаратилиши лозим. Зеро, иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги каби бюджет тизимида хам илғор тажрибага асосланган ижобий ўзгаришларнинг амалга оширилиши, мукаммал хуқукий асосларнинг барпо этилиши халқимизнинг эркин ва фаровон ҳаётга эришишининг мухим шартидир.

5.2. Давлат молиясини стратегик таҳминлаштириш асосларида фискал ва иқтисодий функцияларнинг самарави бошқарилишини таъминлаш

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида бюджет-солик сиёсатини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиша макроиктисодий ва микроиктисодий кўринишда бюджет-солик сиёсатини сифатли амалга ошириш ва республика хукуматида фискал шароитларни яратишга қаратилган бўлиши керак. Бюджет солик сиёсатини амалга оширишда бир томонлама фискал ва бошқарувчилик ёндашувдан воз

²⁴ Каримов И. А. Пировард максадимиз озод ва обод. Ватан-эркин ва фарофон ҳаёт. Т.: 2001. Т. 8. 316.

кечиб, соликларнинг рағбатлантирувчи функциясини фаоллаштиришга ўтиш зарур.

Ўзбекистонда валюта режими иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим рағбатлантирувчи дастак функциясини баҳарган шароитда солик сиёсати устувор фискал бўлиб колди²⁵ ва ўзига юқлатилган рағбатлантирувчи функцияни тўла амалга ошира олмади. Тўлов баланснинг жорий операциялар бўйича миллий валютанинг контвертациясига ва алмаштириш курсларининг кўплиги тизимининг амалиётда кўлланилишни тўхталишига эришилгач, бунинг ишлаб чиқариш сиёсати, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириши, чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг ажралмас кисми бўлиши керак.

Амалга оширилаётган бюджет-солик сиёсатини бошқа макроиктисодий сиёсатлар билан мувофикаштириш лозим. Бунда бюджет-солик сиёсатининг тактика ва стратегиясини макроиктисодий баркарорлик ва мустахкам иқтисодий ўсиш устувор вазифаси асосида куриш максадга мувофиқдир. Чунки, бу устиувор вазифа иқтисодий ривожланишнинг асосини мустаҳкамлаш жараёнларига, иқтисодиётнинг реал ва молия секторига жамғариш ва инвестиция бозори жарёнларининг кенгайиши ва ривожланишига таъсир қилади. Шу билан бирга бошқа устувор йўналишлар бюджет-солик сиёсатининг иқтисодиётга таъсирини кўшимча ва кучайтирувчи самара оркали ёрдам бериши керак.

Ҳозирги кунда бюджет-солик сиёсати концепциясини ишлаб чикишда катта муаммо мавжуд бўлиб, у ижтимоий-иктисодий

²⁵ Юкори расмий алмаштириш курси устувор тармокларни яширин субсидияларни механизми сифатида фойдаланиб, бир вактнинг ўзида экспортга мўлжалланган ишлаб чиқаришга «солик» хисобланган.

ривожланишнинг асосий макроиктисодий прогнозларига боғлиқ. Иктисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари бўлган пул-кредит, бюджетсолик, инвестиция, валюта, ташқи иктисодий сиёсат, даромадлар сиёсати, қисқа даврдаги таркибий ислохотлар макроиктисодий ривожланиш жорий ва стратегик параметрларнинг ўртасидаги ўзаро боғлиқлик механизмини аник ва самарали таъминламайди.

Бир йиллик иктисодий сиёсат:

- ▶ биринчидан, бир йилга мўлжалланган бўлиб, бирнечча йилга олдин динамик дастурлаштиришсиз;
- ▶ иккинчидан, идоравий йўналишлар керакли даражада узок муддатга, хаттоқи қисқа даврга мувофиқлаштирилмаган;
- ▶ учинчидан, молия йили давомида тафовут даражаси ўсади, чунки маҳкама ўзининг мақсадларини кўзлаб, идораларо келишувлар билан ўзини юклатмайди.

Юқорида кўрсатилган ташкилий бошқарув характердаги камчиликлар натижасида иктисодий ривожланишнинг аник ҳаракатини, иктисодиётни бир бутун бўлиши учун унинг қисмлар ўртасидаги пропорцияни бузади. Шундай қилиб, институционал механизмларни яратиш зарурияти туғилиб, у иктисодий сиёсатнинг технологик жараёнларида бўшликларни боғлаб, бир бутун самарали бошқарув тизимини ташкил киласди. Масалан, бозор иктисодиётни ривожланган давлатларда Молия вазирлиги, Марказий банк, Иктисодиёт вазирлиги ва бошка идоралар биргаликда ишлаб чиқсан дастурий хужжатларда ижтимоий-иктисодий ривожланишнинг муҳим йўналишларида давлат бошқарувининг мақсадлари, устувор вазифалари ва фаолияти ойдинлашади.

Миллий солиқ солиш тизимини шакллантириш

	Бирламчи асоси	Солиқ солиш асоси	Солиқ солишини шакллантириш механизмлари ва таркибий кисмлари
1-кадам	Фундаментал түшүнчалар	Солиқ фалсафаси	Солиқ түшүнчеси, унинг моҳияти, жамият ва иктисолий ривожланишдаги зарурати
			Солиқ солишининг классик принципиал асослари
2-кадам	Солиқ солишининг замонавий назарияси	Солиқ солишиң методологияси асосларини шакллантириш	Солиқ муносабатлари конунийтларининг назарий ва илмий-техник асосланиши Ишлаб чыкаруш омиллари ва солиқ солишиң ўртасыда ўрнатылған сабаб-окибатлы тобелик
3-кадам	Солиқ солишининг халқаро концепциялари	Солиқ солишининг миллий концепциялари	Солиқ концепцияларыда давлатнинг сиёсий ўрнашуви ва адекват иктисолий асосларини ишлаб чигиши Солиқ конунуларини қабул килиш ва шакллантириш Солиқни ишлаб чикишда ташкилоттар учун услугий ва йўрикнома материалларини тузиш хамда тасдиқлаш

Бюджет-солиқ сиёсатида инфляцияга карши кураш факат бюджет такчиллигини кисқатириш оркали амалга оширилмайды. Инфляция нафакат муомаладаги пулнинг массаси ошиши ҳисобига, балки маҳсулот таннархи, яъни товар ва хизматлар нархини оширувчи юкори соликлар ҳисобига ҳам ўсади. Шунинг учун 90-йилларнинг ўрталаридан бўён солик ставкаларини пасайтириш чоралари қўлланилиб, хом ашё, товар ва

хизматлар нархининг ошиши устидан мухим даражада бозор назорати таъминланмоқда. Соликланинг камайтирилиши, шунингдек, ишлаб чиқариш секторида маҳсулотлар ишлаб чиқаришни оширишга кўшимча рағбатларни ташкил этади.

Бюджет-солик сиёсати амалиётини амалга ошириш нуқтаси назаридан бирламчи вазифалар ўртасида тўғри мувофиқликни аниқлаш мухим хисобланади. Бошқача айтганда, бюджет-солик сиёсати доирасида умумий стратегиясини ишлаб чиқиш билан бир қаторда навбатдаги амалга ошириладиган аник чора-тадбирларга факат тўғри ургу бериш оркали муваффакиятта эришиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан валюта режими, ташқи савдо ва банк фаолиятини эркинлаштириш шароитида бюджет-солик сиёсатини такомиллаштириш зарурлигига алоҳида эътибор берилди. Авваламбор, бу ерда солик юкини пасайтириш ва бюджет харажатларини оптималлаштириш ҳакида гап кетади.

Хусусан, ҳукумат режали маъмурий тизим даврида вужудга келган ва ҳозиргача битириб тугатилмаган бюджет-солик сиёсатининг фискал стериотипларидан воз кечишга каттиқ аҳамият қаратди. Шундай килиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси олдига жиддий ва қийин вазифа кўйилиб, бунда нафақат корхона, аҳоли, молиявий институтлардан солик юкини пасайтириш, балки солик сиёсатининг рағбатлантирувчи аҳамиятини ошириш керак эди. Шу билан бирга ишлаб чиқилаётган ва амалга оширилаётган солик сиёсати чора-тадбирлари билан макроиктисодий сиёсатнинг бошқа йўналиштарини тўла уйгулигини таъминлаш мухимdir.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда иктисадиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чукурлаштириш бўйича кенг комплекс чораларни амалга оширишга эришилди. Бюджет-солик сиёсати тизимида мухим ўзгаришлар содир бўлиб, солик кўрсаткичларини жаҳон стандартларига мослаштириб

борилмокда. Мустақилликнинг ўтган йилларида И.Каримов ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси қарорларига асосан ўтказилаётган бюджет-солик сиёсати ислохотлари мухим позитив натижалар ва вазифалар ечимини топишни таъминлайди.

Давлатнинг иқтисодий сиёсати савъ-харакатлари билан макроиктисодий барқарорликка эришилди. 1996 йилдан бошлаб 6 йил давомида ЯИМ ўртacha йилига 4%дан барқарор ўсди. ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиши йилига 3%ни, ҳукумат ва Марказий банк ҳаракати билан инфляциянинг ойлик суръати 1994 йилдаги 24%дан бугунги кунгача 1,5%га қискартирилди. Инфляциянинг пасайиши пул-кредит сиёсатининг чора-тадбирлари билан бир қаторда ҳукуматнинг давлат бюджети дефицитини қискартириш бўйича мунтазам ўтказиладиган чора-тадбирларини амалга оширишга имконият берди. Бугунги кунда ЯИМда бюджет дефицити 1%ни ташкил этади.

Республикамиз хўжалик юритиш ва ижтимоий муносабатларнинг янги шаклларига ўтиши муносабати билан соликка тортишнинг мезёрий - ҳукуқий базаси мунтазам равишда такомиллашиб борди. Ривожланиш ва оёқка туришнинг мураккаб йўлини босиб ўтиб, анчагина барқарор ва яққол бўлган солик тизими шаклланди, у сўнгти йилларда давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг мувозанатлашувига эришиш имконини берди.

Республика ҳукумати томонидан иқтисодиётга тушадиган солик юкини босқичма-босқич камайтириш изчил сиёсатнинг ўтказилишига жагармаларни ва иқтисодиётнинг моддий (хусусий) секторнинг истеъмолни ошириш заруряти сабабчи бўлди, соликлар ва йигимларни бир хиллаштириш эса миллий солик тизимини халқаро мезёр ва стандартларига мувофиқлаштириш имконини берди. Натижада, давлат бюджети даромадларининг таркибида (мақсадли фондларсиз солик тушумларининг ЯИМдаги улуши 1998 йилдаги 31,1%дан 2001 йилдаги

26,0%га камайди, мақсадли фондларни хисобга олганда эса, тегишлича 43% дан 36%-гача камайди.

Республика хукумати Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилда 29 декабрдаги 517-сон қарорига мувофиқ солик солиш сиёсатини янада такомиллаштириш, фискал функцияларни камайтириш ҳамда соликларнинг рағбатлантирувчи аҳамиятини кучайтиришга доир асосий чора-тадбирлар сифатида қўйидагиларни белгилаб олди:

- солик юкини ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга ўтказиш, тўғридан-тўғри соликлар салмогини қискартириш хисобига билвосита соликлар улушини кўплайтириш;
- соликка тортишнинг ўхшаш базасига эга бўлган соликларни бир хиллаштириш, солик механизмини соддалаштириш;
- ресурсларни тежовчи ишлаб чиқаришларни рағбатлантиришни таъминловчи ресурс тўловлари ставкаларини мақбуллаштириш;
- йигувчилик даражасини ошириш ва бошқа заҳиралар хисобига солик солиш базасини кенгайтириш.

Бевосита соликлар салмогини камайтириш хисобига билвосита соликлар улушини ошириш, солик юкини ишлаб чиқарувчилар зиммасидан истеъмолчиларга ўтказиш бевосита соликлар корхоналар ҳамда фукароларнинг молия-хўжалик фаолиятига, яъни уларнинг даромадлари ҳажмига бевосита таъсир кўрсатиш билан боғлик, бевосита соликларнинг камайиши билан ишлаб чиқаришнинг ривожланиши рағбатлантирилади, тегишлича соликка тортиш базаси кенгайиб, бюджетга тушумлар ортади. Бевосита соликлар ставкаларини камайтириш ва билвосита соликларга тортиш базасини кенгайтириш орқали бунга эришиш мумкин. Бундан ташкири, солик ставкаларини янада кўпроқ пасайтириш йўли билан айрим йўналишлар-экспорт, хорижий инвестициялар ва бошқалар рағбатлантирилади.

Ишлаб чиқариш сектори зинмасидаги солик юкни камайтириш асосан корхоналар даромадини соликка тортиш даражасини пасайтириш воситасида амалга оширилмоқда. Иқтисодий ислоҳотларнинг биринчи босқичида корхоналар учун белгиланган соликларнинг юқори ставкаларидан ижобий самарага эришилмади, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва уни техник жиҳатидан қайта қурллантириш учун етарли маблагларни йўналтириш имконини бермади. Республика хукумати буни хисобга олган ҳолда фойда солиги ставкасини босқичма-босқич пасайтириш мақсадли сиёсатини юритиб келмоқда. 1995 йилда жорий этилган давридан бошлаб унинг ставкаси 38 фоиздан 2003 йилга келиб 20 фоизгача пасайтирилди.

Республика хукумати томонидан иқтисодиётга тушадиган солик юкни босқичма-босқич камайтириш изчил солик-бюджет сиёсатининг қиска ва узок муддатли мақсадлари ва инструментларининг ўтказилишига жамғармаларни ва иқтисодиётнинг моддий (хусусий) секторининг истеъмолини ошириш зарурати сабабчи бўлди, соликлар ва йигимларни бир хиллаштириш эса миллий солик тизимини халкаро месъёр ва стандартларга мувофикаштириш имконини берди.

Натижада, давлат бюджети даромадларининг таркибида (мақсадли фондларсиз) солик тушумларининг ЯИМдаги улуши 1998 йилдаги 31,1 фоиздан 2005 йилда 23,2 фоизгача камайтириш назарда тутилади, мақсадли фондларни хисобга олганда эса тегишлича 43 фоиздан 32 фоизгача камайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мажкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сон қарорига мувофиқ солик сиёсатини янада такомиллаштириш, фискал функцияларни камайтириш ҳамда соликларнинг рағбатлантирувчи аҳамиятини кучайтиришга доир асосий чора-тадбирлар сифатида куйидагиларни белгилаб олинди:

- солик юкини ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга ўтказиш, тўғридан-тўғри соликлар салмоғини қискартириш ҳисобига билвосита соликлар улушкини кўпайтириш;
- соликка тортишнинг ўхшаш базасига эга бўлган соликларни бирхиллаштириш, солик механизмини соддалаштириш;
- ресурсларни тежовчи ишлаб чиқаришларни рағбатлантиришни таъминловчи ресурс соликлари ставкаларини макбуллаштириш;
- соликларнинг йигилувчанлик даражасини ошириш ва бошка заҳиралар ҳисобига солик солиш базасини кенгайтириш.

Бевосита соликлар салмоғини камайтириш ҳисобига билвосита соликлар улушкини ошириш, солик юкини ишлаб чиқарувчилар зиммасидан истеъмолчиларга ўтказиш бевосита соликлар корхоналар хамда фукароларнинг молия-хўжалик фаолиятига, яъни уларнинг даромадлари ҳажмига бевосита таъсир кўрсатиш билан bogлиқ. Бевосита соликларнинг камайиши билан ишлаб чиқаришнинг ривожланиши рағбатлантирилади, тегишлича соликка тортиш базаси кенгайиб, бюджетта тушумлар ортади. Бундан ташқари, солик ставкаларини янада кўпроқ пасайтириш йўли билан айрим йўналишлар – экспорт, хорижий инвестициялар ва бошқалар рағбатлантирилади.

Ишлаб чиқариш сектори зиммасидаги солик юкини камайтириш, асосан, корхоналар даромадини соликка тортиш даражасини пасайтириш воситасида амалга оширилмоқда. Иктисадий ислохотларнинг биринчи босқичида корхоналар учун белгиланган соликларнинг юқори ставкалари изжобий самаралар бермади, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва уни техник жиҳатдан қайта куроллантириш учун етарли маблағларни йўналтириш имконияти яратилмади. Республика ҳукумати буни ҳисобга олган ҳолда фойда солиги ставкасини босқичма-босқич пасайтириш борасида мақсадли сиёsat юритиб келмоқда: 1995 йилдан бошлаб унинг ставкаси 38 фоиздан 2005 йилга келиб 15 фоизгача пасайтирилди.

Кейинги йилларда жисмоний шахслар даромадларини соликка тортиш тизими ҳам белгиланган устувор вазифалардан келиб чикиб такомиллашиб бормоқда. Жумладан, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги юкини камайтириш ва фукаролар даромадларини тегишлича конунлаштириш максадида жисмоний шахслар даромадлариға солинадиган солиқ шкаласи мунтазам ривищда такомиллаштирилмоқда. 1998 йилдан бошлаб 45 фоизлик энг юқори ставкабилан 5 даражали шкала кўлланилиб келган. 2000 йилда энг кам ойлик иш ҳақининг 10 бараваридан ошуви даромаддан 40 фоизлик энг юқори ставка билан 4 даражали шкала белгиланди. Жисмоний шахслар даромад солигини энг кам ойлик иш ҳақини хисобдан чикармай хисоблаб чикаришнинг янги уч даражали тизимиға ўтилди ҳамда 2001 йилдаги 36 фоизлик ставкани 2005 йилда 31 фоизгача пасайтирилди ва бу борадаги тадбирлар такомиллаштирилиб, Вазирлар Махкамасининг 610-сонли қарорига асосан энг юқори соликка тортиш ставкаси 31% килиб белгиланди.

Жисмоний шахслар солиқ юкини камайтириш сиёсати аҳолининг, айниқса, кичик ва хусусий тадбиркорлик соҳасидаги даромадларини қонунлаштиришга, бюджетта даромадлар тушумини янада оширишга йўналтирилган. Бирок, шунни кайд этиш лозимки, мазкур механизм жисмоний шахаслар даромадларини декларациялаш институти мавжуд бўлгандагина самаралироқ ишлайди. Айнан шундан келиб чиқкан ҳолда, Президентимизнинг 2002 йил 5 сентябрдаги ПФ-3127-сон Фармонига мувофиқ 2002-2005 йилларда республикада жисмоний шахслар жами даромадларини декларациялаш тизимини босқичма-босқич жорий этиш назарда тутилмоқда.

Жисмоний шахслар даромадларини соликка торишини янада такомиллаштириш мазкур солик ставкаларининг ўсиб боришини пасайтириш хисобига аҳолининг ўрта ва юқори даромадга эга гурухлари ортишини рағбатлантириш концепциясидан келиб чикиб амалга

оширилиши лозим. Бу хол ўрта ва юқори даромадга эга солик тўловчиларнинг қонунга зид операциялари соҳасидаги қонуний операциялар соҳасига чикишларига имкон беради.

Бюджет-солик сиёсатини амалга оширишнинг асосий йўналишларидан бирни ўхшаш соликка тортиш базасига эга бўлган соликларни бир хиллаштириш ва солик механизмини соддлаштириш ҳисобланади. Солик кодексида умумдавлат ва маҳлалай соликларнинг аниқ ажратилиши соликларни бир хиллаштиришнинг асосий йўналиши бўлди. Бундай ажратиш билан бир катор самарасиз бир-бирини қайтарувчи соликлар турли йигимлар бекор килинди. 2002 йилда ўхшаш соликка тортиш базасига эга ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиги ва ободонлаштириш ишларига йигим бирлаштирилди. Ушбу тўловларнинг бирлаштирилиши маҳаллий соликлар ва йигимлар сонини кисқартириш имкони берди. Ҳозирги кунда соликка тортиш механизмини соддлаштириш давом этмоқда. Қўшилган киймат солигини тўлаш механизми ички ва ташки соликка тортишда мўлжалланган жойнга караб ҳалқаро стандартларга мувофиқлаштирилди. ККС бўйича ягона ставканинг кабул қилиниши ҳисоб-китобда жараённи анча соддлаштириди.

Кичик корхоналар учун ягона солик ва ягона ер солиги каби соликка тортишнинг соддлаштирилган усуллар жорий этилиши солик механизмини соддлаштириш, солик юкини камайтиришнинг бошка муҳим йўналиши ҳисобланади.

Кичик корхоналар учун ягона соликнинг жорий этилиши ахоли орасида тадбиркорлик фаоллигини рагбатлантиришга йўналтирилган иқтисодий ислоҳотларнинг бориши билан шартланди. Умуман олганда, соддлаштирилган тизимни кенг ёйиш учун Япония, ХХР, Россия, Қозогистон ва бошка мамлакатларда назарда тутилганидек, кўшимча мезон-корхона балансида турган мол-мулк ва тушум ҳажми кийматини жорий этиш масаласини кўриб чиқиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Солик солинадиган базани кенгайтириш, тадбиркорлар ва ахоли даромадларини қонунлаштириш мақсадида республика хукумати томонидан 2002 йилда соликка тортиш тизимини тубдан ўзгартиришга оид конуний ҳужкатлар кабул қилинди. Хусусан, республика Президентининг 2002 йил 30 майдаги «Савдо ва умумий овкатланиш соҳасида соликка тортиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида» ПФ-3076-сон Фармони билан савдо соҳасида соликка тортишнинг янги тизими – умумий фойдланиладиган майдон бирлиги ҳисобидан Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдикланган соликнинг базавий ставкасидан келиб чиқиб белгиланувчи кичик корхоналар учун белгиланган даромаддан олинадиган ягона солик тизими жорий этилди. Бундан ташқари, ялпи даромад солигини тўловчи савдо корхоналари учун илгари тўланадиган соликлар ўрнига ялпи тушумдан ягона солик тўлаш тизими жорий этилди. Айни вақтнинг ўзида улгуржи савдо корхоналари ККС тўловчилари ҳисобланиши белгилаб кўйилди. Юқоридаги кўрсатилган ўзгаришлар ҳисоб тизимини анча яхшилайди ва савдо каби мураккаб соҳада соликлар йигилиши даражасини оширади.

Бюджет-солик сиёсатининг 2005 йилдаги солик-бюджет сиёсатининг киска ва узок муддатли мақсадлари ва инструментларининг асосий йўналишлари жорий йилнинг кутилаётган ижтимоий-иктисодий натижалари ва мамлакатимиз ривожланишининг қўйидаги устивор йўналишларини таъминлашдан келиб чиқади:

- иктиносидиётнинг барқарор ва жадал суръатларда ривожланишини таъминлаш, ЯИМнинг ўсишини 9,3 фоизга етказиш, йиллик инфляция даражасини 9-12 фоизгача пасайтириш;
- қатъий пул-кредит сиёсатини амалга ошириш, жорий операциялар бўйича миллий валютанинг эркин айирбошланишини таъминлаган ҳолда пул тизими баркарорлигини ва миллий валюта кадрини янада мустаҳкамлаш;

- корхоналарга солик юкини камайтириш бўйича тадбирларни изчил давом эттириш, хўжалик субъектларининг инвестицион фоллигини оширишга, уларнинг иқтисодий эркинлигини кенгайтиришга каратилган чора-тадбирларни амалга ошириш, айникса, кичик ва ўрга бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун кўшимча рағбатларни яратиш, ялпи ички маҳсулотнинг шакланишида ва ички бозорни тўлдиришда уларнинг ролини ошириш;
- миллий иқтисодиётнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш учун кўшимча иқтисодий рағбатларни яратиш, хорижий инвестициялар жалб килиш учун зарур шароитларни таъминлаш;
- мелиорация ва ирригация тизимларни ривожлантиришга айникса, сув танқислиги мавжуд ҳудудларга алоҳида эътибор каратиш ҳамда кишлоп хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни янада чукурлаштириш, фермер хўжаликларини, оиласий пудратни қўллаб-куватлашни кучайтириш;
- коммунал хизматлар соҳасида иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш, ичимлик суви ва табиий газдан самарали ва тежамли фойдаланишни таъминлаш;
- бюджет ташкилотларини молиялаштиришда бюджетдан ташкари манбалар аҳамиятини ошириш ҳамда бюджет маблагларидан фойдаланишда уларнинг мустақиллигини кенгайтириш.

Юридик шахслар томонидан тўланадиган даромад солиги 2005 йилда 15 фоизга туширилди. Бунинг натижасида корхоналар ихтиёрида коладиган фойда улуши ортди, бу эса ўз ўрнида ишлаб чиқарниши кенгайтириш, айланма маблагларни кўпайтириш ва ишчиларни моддий рағбатлантиришга йўналтириладиган маблаглар миқдорини ошириш имкониятини оширди. 2005 йилда жисмонӣ шахслар томонидан тўланадиган солик ставкаларининг пасайтирилиши ҳамда шкаланинг ўзгартирилиши туфайли даромади ўрга ва юкори даражадаги жисмоний

шахслар даромад солиги юкки 10 фоизга камайиши тахмин килинмокда. 2003 йилда реклама солиги, мөйөридан ортиқча тайёр маҳсулот қолдиги учун түлов, автотранспорт воситаларини соттандыру үчүн солик хамда табиий мухитта ифлослаштырувчи моддаларни чиқариб ташлангандык учун түловлар түланиши бекор килинди. Бу эса солик түловчиларга бир мүнчә енгизилескелер яратди. Жумладан, реклама солиги хамда мөйөридан ортиқча тайёр маҳсулот қолдиги учун түловларнинг бекор қилиниши самарадорлиги кам бўлган, харажатлари тушум билан тўғри келмайдиган соликларни қискартириш, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бериладиган солик бўйича хисоб-китоблар сонини камайтиришни таъминлайди.

Автотранспорт воситаларини олиб соттандыру үчүн соликнинг бекор қилинишига асосий сабаб ушбу солик миқдори жами даромадлар тушумига нисбатан жуда кичик салмоққа эга хисобланади. Табиий мухитта ифлослантирувчи моддаларни чиқарнб ташлангандык учун түловнинг бекор қилиниши хам бевосита солик түловчилардаги солик юкини енгиллаштиришга қаратилган. 2005 йилда солик-бюджет сиёсатида амалга ошириладиган чора-тадбирлардан бири соликка тортиш механизмини такомиллаштириш ва соддалаштириш бўлиб хисобланади. 2003 йилда соддалаштирилган солик тизимини кўлловчи корхоналар учун ягона солик ставкаси индексация қилинди:

- брокерлик фирмалари, ўйин уйлари, лотерея ўйинларини ўтказувчи корхоналар, оммавий тадбирларни ўтказиш билан даромад олувчи корхоналар, хусусий нотарнуслар учун - 1,4 баробарга;
- кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи, савдо ва умумий овқатланиш соҳасидаги корхоналардан ташқари иктисодиётнинг бошқа соҳаларидагилар учун - 1,2 баробарга;
- кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар учун (ягона ер солиги түловчилардан ташқари) - 1,2 баробарга.

Амалиётдаги кичик корхоналар учун ягона солик ставкаси 1998 йилда ўрнатилған эди ва 2003 йилгача кўриб чиқилмаган. Маълумки, ягона соликни жорий қилинишида умумдавлат ва маҳаллий соликлар (шу жумладан, ресурс соликлари) ўринин босиши назарда тутилган, ушбу соликнинг ставкаси ресурс соликларнинг индексация қилиниши, фойда солиги юкининг камайиши ва 1998 йилдан самарадорлиги кам бўлган соликларни бекор қилиниши натижасида кўриб чиқилиши лозим эди. Бундан ташқари, ягона солик тўлашга ўтишда соликлар бўйнча тушумлар микдорини камайтириш эмас, балки, биринчи навбатда, соликка тортишни соддалаштирилиши кўзда тутилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг кичик корхоналар ва микрофирмалар учун ягона солик тўғрисида 2005 йил янги фармони чиқди ва бу фармонга асосан улар йўл фондига тўлов, пенсия фондига тўлов, мактаб таълимини ривожлантириш фондига тўлов туламасдан факат битта ягона солик яъни 13% тўлайдилар.

Солик-бюджет сиёсатининг қиска ва узок муддатли мақсадлари ва инструментларини самарадорлигини оширишда амалга оширилган чоратадбирлардан бири юридик шахслар мулк солигининг соликка тортиш базаси кенгайтирилди, яъни уни меъёрдан ортиқ ўрнатилмаган (ишлатилмаётган жихозлар) тутатилмаган курилишлар микдоридан тўланиши кўзда тутилди. Мулк солиги ставкаси 2% дан 3% гача индексация ҳилинди ва унинг бюджет даромадлари тушуми таркибидаги салмоги 2,7% дан 3,0% гача тикланди. Мулк солигининг соликка тортиш базаси кенгайтирилиши, корхоналарнинг мулкларидан янада самарали фойдаланиб, ишлатишларини рагбатлантирилишини таъминлайди. Бундан ташқари, соликка тортиш базасига тугалланмаган курилиш ва ўз вактида ўрнатилмаган жихозлар нархининг киритилиши ўз ўрнида тугалланмаган курилишни белгиланган меъёрий муддатларда ишга туширишга интилишларини таъминлайди.

Бюджет-солик сиёсатида 2003 йил қатъий соликка эга бўлган ресурс соликларни инфляциянинг ўсишига қараб индексация килиш кўзда тутилган. Жумладан, ер солиги 1,2 баробарга, сув ресурсларидан фойдалангандлик учун солик ставкаси 1,2 баробарга индексация килинди.

Шунингдек, соликка тортиш базасига юридик шахс томонидан ишлатилаётган жами сув хажми киритилди. Ушбу соликни тўловчилар қаторига ўз иш фаолиятида сув ишлатувчи якка тартибдаги тадбиркорлар киритилди. Бу ўзгаришлар ишлатилаётган сувнинг характеристи ва максадига боғлиқ бўлмаган ҳолда, жами ишлатилган сув учун соликка тортиш имкониятини яратади. Сув ресурсларининг етишмаслиги ва ундан оқилона фойдаланиш максадида сувдан фойдалангандлик учун соликка тортилиши мулкчилик шакли ва фаолияти туридан қатъий назар, хамма тадбиркорлардан олинади.

2003 йилда маҳаллий бюджетларни шакллантиришда маҳаллий соликлар ва йигимлар аҳамиятини кучайтиришга муҳим эътибор қаратилди. Жумладан, жисмоний шахслар транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмоли учун тўланадиган солик суммаси ўзгартирилди. 2002 йилда 1 литр бензин, дизель ёқилғиси учун 20 сўм, 1 кг газ ёқилғиси учун 20 сўм бўлгани ҳолда, 2003 йилда мазкур солик хар иккала барча ёқилги турлари учун 30 сўм қилиб белгиланди. Бу эса албатта, маҳаллий бюджетларга тушадиган соликлар миқдорининг кўпайишини назарда тутади.

Бюджет-солик сиёсати борасидаги чора-тадбирларни такомиллаштириш максадида 2003 йиляда тўланадиган соликлар бўйича аванс тўловлари частотасини камайтиришга алоҳида эътибор қаратилди. Малумки, 2002 йилда жорий тўловлари даромад солиги бўйича ҳар ойнинг 10 ва 20 саналарида, ККС бўйича ҳар ойнинг 15 ва 20 саналарида ва кейинги ойнинг 5 санасида амалга оширилиши белгилаб кўйилган эди. 2003 йилда бюджет-солик сиёсатида амалга ошириладиган ислохотлар

туфайли даромад солиги ва ККС бўйича аванс тўловлари муддатларини кисқартириш, яъни даромад солиги бўйича бир ойда бир марта, ККС бир ойда икки марта тўловларни амалга оширилиши кўзда тутилган. Ушбу чора даромад солиги ва ККС бўйича тўловларни, хақикатдаги солик солиш базасидан хисобланишини, шунингдек, илгари аванс тўловлари учун жалб қилинадиган маблаглар хисобига корхонанинг айланма маблаги сакланиши имконияти яратилади.

Мустақил мамлакатимиз иқтисодий ислоҳотларни изчилилк билан амалга ошириб борар экан, бу ислоҳотларнинг иккинчи боқичида иқтисодий баркарорликни ва таркибий ўзгаришларни таъминлаш биринчи навбатдаги вазифа сифатида кун тартибиға кўйилган. Бундай шароитда солик тизими, энг аввало, фискал (газнани тўлдириш), қайта тақсимлаш вазифларини эмас, балки биринчи галда рағбатлантирувчилик вазифасини бажариши керак.

Кўриниб турибдики, бу ерда мамлакатимиз доирасида иқтисодий баркарорликни ва таркибий ўзгаришларни таъминлашнинг ахволи бевосита солик тизимининг, биринчи навбатдаги, рағбатлантирувчилик вазифасини бажариш билан узвий боғлиқ килиб кўйилмоқда.

Бошқача айтганда, иқтисодий баркарорликни ва таркибий ўзгаришларни таъминлаш борасида эришган ютукларимиз кўп жихатидан солик тизимининг биринчи галда рағбатлантирувчилик вазифасини қай даражада бажарилганини билан ҳам белгиланади. Янада оддийроқ қилиб айтадиган бўлсак, бошка шароитлар тенг бўлган тақдирда, бюджет-солик сиёсати биринчи навбатда мамлакат бюджетини тўлдиришни соликларнинг рағбатлантирувчилик вазифасини ошириш ва келгусида бюджет даромадлари барқарорлигини таъминлаш орқали мамлакат миқёсида иқтисодий баркарорликни таъминлаш ва таркибий ўзгаришларни амла оширишга эришмоғи лозим.

5.3. Солик юкини камайтириш шароитида бюджет-солик сиёсатининг мутаносиблигини таъминлаш

Макроиктисодий барқарорлик ва мустахкам иқтисодий ўсишни таъминлаш стратегик муҳим вазифа бўлиб бормоқда. Келажакда нархнинг ўсиши минимал суръатларни йилига 5% ва ундан паст даражасига эришишга ҳаракат килиш керак. Бу фукаро ва корхоналар ўз даромад ва харажатларини режалаштириш жараёнида нодавлат секторида жамғариш ва инвестицияларни амалга оширишга қулай шароитлар яратади.

Шуни тан олиш керакки, бу вазифани ҳал қилиш осон кечмайди. Вазифани ҳал қилиш бир қатор ечимларни, жумладан, бюджет дефицити ва унинг молиялаштириладиган инфляцион манбалари устидан каттик назорат қилиш, аҳоли ва корхона даромадларидан солик юкини пасайтиришни амалга оширишга кўп вақт талааб қиласди.

Солик юкини оптималлаштириш муаммосини ҳал қилиш бошқа иккى иқтисодий муаммони ҳал қилишга боғлиқ бўлади:

1. Солик юкини иқтисодиётта бўлган рационал (тўғри) даражасини белгилаш.
2. Давлат бюджети харажатларининг рационал (тўғри) даражасини аниклаш.

Таклиф қилинаётган концептуал йўналиш солик юкини оптималлаштириш призмаси оркали солик сиёсатини такомиллаштиришнинг куйидаги тамойилларига асосланиши керак:

- ◆ корхонага жами фискал оғирликни оптималлаштириш «солик юкини пасайтириш-қиска даврда бюджет даромадларининг қисқариши-иқтисодий молиявий ахволнинг яхшиланиши-узок муддатли даврда бюджет даромадларининг ошиши» схемасини амалга ошириш;
- ◆ ҳамма солик турлари бўйича иккى ёқлама соликка тортишни чеклаш;
- ◆ эгри соликлар юкини ишлаб чиқаришдан истеъмолчига қайта тақсимлаш ва пасайтириш;

- ◆ соликка тортиш механизмини максимал даражада соддалаштириш ва унификация қилиш.

Солик сиёсатининг асосий хўжалик бирлигига солик оғирлигини оптималлаштиришга қаратилган бўлиши асосланган ҳисобланади. Факат шундай ёндашибгина, соликнинг фискал ва раббатлантириш функцияларини такомиллаштирадиган, давлат ва хусусий сектор ўртасида тенг ҳамкорликни таъминлайдиган шарт-шароитларни яратишга кодирдир. Бу шартларнинг бузилиши кўланкали иқтисодиётни кенгайтириб, шу билан бирга хусусий сектор ўзининг харажат ва йўқотишларни қонуний хўжалик фаолияти соҳасида қоплайди.

Бирок, шуни ҳисобга олиш керакки, асосий иқтисодий вакил - корхона соликлар мажмуаси бўйича соликка тортиш субъекти бўлиб ҳисобланади. Шунга кўра, корхона фаолиятига бир соликнинг юки эмас, балки жами соликлар юкининг таъсири қизинтиради.

Соликлар юкини оптималлаштириш корхонага чегаравий жами солик юкининг миқдорий аксини топиши керак. Чегаравий солик юки куйидаги бирликларга нисбатан ҳисбланиши мумкин:

- қўшилган қиймат (бутуnlай иқтисодиёт бўйича, тармоқлар бўйича, алоҳида корхоналар бўйича);
- янгидан яратилган қиймат (бутуnlай иқтисодиёт бўйича, тармоқлар бўйича, алоҳида корхоналар бўйича);
- ялпи тушум (бутуnlай иқтисодиёт бўйича, тармоқлар бўйича, алоҳида корхоналар бўйича);
- меҳнат харажатлари / ишқи (бутуnlай иқтисодиёт бўйича, тармоқлар бўйича, алоҳида корхоналар бўйича);
- корхонанинг ялпи даромади (бутуnlай иқтисодиёт бўйича, тармоқлар бўйича, алоҳида корхоналар бўйича).

Фискал юкка иккита ташкилий қисмларни: соф фискал юк солик юки ва квази фискал юкни қамраб олувчи сифатида қараш лозим. Фискаль

юкни факат шундай қараб чиқишигина солик юкини яхшилаш сиёсатини тўғри методологик ва харакатчан амалга ошириш мумкин. Солик юкига «хозир енгиллик-хозир компенсация» формуласи билан ёндашиш, уни бир саватдан иккинчисига олиб қўйиш кабидир. Ҳар бир соликнинг фискал ва рағбатлантириш функцияларини тартибга солиш қуидаги критерияларни такомиллаштириш орқали таҳдим килинади:

- соликларни тўлаш механизми;
- ставкалар параметри;
- максадли имтиёзлар.

Соликка тортишни такомиллаштиришга бундай ёндашиш объектив равишда пайдо бўлган шароитлар билан шартланган бўлиб, бундай кейинги даврдаги иктисадиётни эркинлаштириш фискал сиёсатдан халкаро стандартларни кўллашни талаб қиласди.

Боскичма-боскич ва шу билан бирга дифференциал равишда соликларни тушириш. Бу нимани англатади? У чегараланган доирада кичик ва ўрта бизнес учун соликларни камайтирилишини билдиради. Шу эксперемент натижаларидан келиб чиқиб, кейинчалик катта корхоналардан соликларни пасайтириш мумкин. Биринчи боскичда кичик ва ўрта бизнес соҳасида жамғариш имкониятларининг ошиши, бу соҳага бошқа соҳалардан капитални ўтиши, инвестицион ва ишлаб чиқариш активлигининг жонланиши кузатилиши мумкин. Давлатнинг молиявий ресурслари кам даражада ошади, чунки у бюджетга солик тушумларининг асосий манбаларини ўзидан кейин қолдирмоқда.

Шуни хисобга олиш керакки, корхона ҳажми билан уларга қўйилган инвестицияларнинг реал қайтиш бошлангич муддатлари ўртасида боғланиш мавжуд. Корхона қанчалик катта ва мураккаб бўлса, шунчалик унга қўйилган инвестицияларнинг қайтиши қийин кечади ва аксинча. Бинобарин ижобий иктисадий самара инвестициялар қайтиш муддатини тезлаштириш, кичик ва ўрта бизнесга қўйиш орқали амалга ошириш

мумкин.

Иккинчи босқичда йирик корхоналарга соликларнинг камайиши содир бўлганда, иктисодиётнинг ҳамма соҳа ва тармокларида жамғаришга инновацияни ва инвестицион фаолликни ривожлантиришга оптимал шароитлар пайдо бўлади. Давлат солик ставкасининг қисқартирилган фоизини олади, лекин меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқаришнинг самараси асосида товар маҳсулот ишлаб чиқаришни ўсиши билан таъминланади.

Юкорида айтиб ўтилган тамойиллар ва доираларга мувофик куйидаги асосий соликлар бўйича солик сиёсати йўналишлари таклиф қилинади. Жисмоний шахслар даромадларини соликка тортишни такомиллаштириш соҳасида солик сиёсатининг мақсади ўрта даромадли аҳолининг ўсишини рагбатлантириш бўлиши керак. Жисмоний шахслар даромадларини соликка тортиш шкаласини такомиллаштириш зарур. Бунда аҳоли даромадлари бўйича шаклланган тақсимлашга мувофик соликка тортишда оптимал мақсадли коридорларни назарда тутиш керак. Шу билан биргаликда аҳоли даромадларини оширишга йўналтирилган паралел чора-тадбирларни кабул килиш керак. Шу жумладан, тармоклараро иш ҳақининг корректировкалари механизмини татбик этиш, амалдаги иш ҳақи фонди шаклланиши тартибини такомиллаштириш ва эркинлаштириш орқали аҳоли даромадлари даражасини ошириш лозим.

Жисмоний шахслар даромадларини соликка тортиш ставкалари даражаси ва мақсадли коридорларни қайта кўриб чиқиш зарур:

- минимал иш ҳақида белгиланадиган соликка тортиш базасидан аҳолининг кам даромад оладиган, ўрта даромад оладиган, ўртадан юқори даромад оладиган, юқори ва жуда юқори даромадлари объектив табакалашувини акс эттирадиган маълум ҳажмларга ўтиш;
- солик тўловчиларнинг алоҳида категориялари бўйича соликка

- тортишнинг имтиёзлар тизимини қайта кўриб чиқиш;
- яшаш минимумидан келиб чиқсан ҳолда, соликка тортиладиган минимал иш ҳакини аниқлаш.

Юридик шахслар даромад (фойда) солигини такомиллаштириш соҳасида куйидагиларни амалга ошириш максадга мувофик ҳисобланади:

- нафакат корхоналарнинг фаолияти бўйича, балки даромаднинг ҳажми бўйича даромад (фойда) солигини табакалаштиришни ишлаб чикиш;
- соликка тортиладиган фойдадан ишлаб чиқариш характерига эга бўлган харажатларни чиқариб ташлаш орқали соликка тортиладиган базани такомиллаштириш. Бугунги кунда ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлар соликка тортиладиган базага кўшилиб, солик юкини оширмоқда (алока, транспорт, ортиқча амотизация чегирмалари ва бошқа харажатлар). Бу харажатлар халқаро амалиётда ишлаб чиқариш харажатларига киритилди;
- ижтимоий мазмунга эга бўлган имтиёзларни сақлаб колган ҳолда қайтадан ташкил этилаётган корхоналар учун имтиёзларни ва инвестиция имтиёзларини қайта кўриб чиқиш.

КҚСни такомиллаштириш соҳасида энг жиддий таҳлил ва оптималлаштиришни талаб килади, чунки у биринчидан, корхона-ишлаб чиқарувчининг оралик истеъмол товарлари жараённада нархни оширади. Иккинчидан тамойил икки ёқлама соликка тортишни назарда тутади. Бизнинг фикримизча, куйидагиларни амалга ошириш максадга мувофик ҳисобланади:

- КҚС ставкасини 2003 йилда 15% тушириш ва аста-секин КҚСни табақалашган соликка тортишга ўтиш (масалан, ижтимоий мухим товар ва хизматлар учун ставкани пасайтириш, шу вактда бошқа товарлар учун эса ставкани ошириш);
- КҚСни соликка тортиладиган базаси ичидан акциз солиги божхона божларини чиқариб ташлаш киритилиши адолат тамойилларига тўғри

келади, чунки юқори даромадли аҳоли қатлами истеъмол даражасининг юкорилигига мувофик юқори солиқ суммасини тўлайди. Иккинчидан, истеъмол солиги бошқа тўғри ва эгри солиқларнинг пасайган қисмини коплаши лозим.

Бюджетдан ташкари фондларнинг даромадлари даражаси ЯИМда 10%ни ташкил килиб, иқтисодиётта сезиларли оғирлик хисобланади. Бундан кўринадики, бюджетдан ташкари фондларни тартибга солиш мақсадга мувофиқдир. Бунда уларни максимал даражада давлат бюджети доирасига кириб, мақсадли бюджет дастурларини амалга ошириш ва шакллантириш йўли билан харжатларни самарасини ошириш лозим.

Тўғри бюджет сиёсати солиқ сиёсатининг муваффакият манбаидир, чунки бюджет ресурсларидан тўғри фойдаланиш ва уларни иқтисодиётнинг ишлаб чиқарни кувватини оширишга йўналтириш мухимлигини тасдиқлаш зарур.

Мустақиллик йилларидаги давлат харажатлари таҳлили шуни кўрсатадики, бирламчи ижтимоий ва иқтисодий вазифаларни ҳал килишда, мудофаа химоясини мустаҳкамлашда, бюджетни бошқаришда халқаро тамойиллар ва месьёрлари томон силжишда мухим натижаларга эришилди. Мустақилликнинг биринчи йилларидаги молиявий қийинчиликларига карамасдан, бюджет сиёсатининг асосий ва стратегик мақсадларига эришилди. Эришилган южобий ютукларга карамасдан, давлат бюджети харажатлари ҳолати таҳлили шуни кўрсатадики, давлат маблагларини харажат қилиш механизмини такомиллаштириш, давлат молия тизимида бундан кейин ислохотларни чукурлаштириш зарур.

Давлат бюджети маблагларидан фойдаланишининг самарасини ошириш, бюджет ташкилотлари харажатларни молиялаштиришининг нобуджет манбалари ролини ошириш мақсадида бюджет ташкилотлари харажатларини қайта кўриш, оптималлаштириш бўйича мунтазам ишларни амалга ошириш ва керак бўлса, дотация ва бошқа харажатларни

кисқартириш лозим.

Сўнгги йилларда уларнинг харажатларини умумий хажмда молиялаштиришнинг нобюджет манбалари улуши ўди. Шундай килиб, нобюджет манбаларидан молиялаштиришнинг улуши олий таълим соҳасида 1999 йилдаги 43,7%дан 2001 йилда 53,%га, ўрта-махсус таълим муассасаларида 5,2%дан 11,2%га ўди. Соғлиқни саклаш, маданият ташкилотларининг харажатларини бюджетдан ташқари манбалардан молиялаштириш учун ҳам шарт-шароитлар ва чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, ижтимоий соҳада грант маблагларидан фойдаланиш имкониятлари кенгаймоқда. Бирок, соғлиқни саклаш ва таълим тизимиға йўналтирилган грант маблагларидан фойдаланиш таҳлили шуни кўрсатадики, вазирликлар ва ваколатли органлар томонидан бегараз ёрдам хисоб-китобнинг, шунингдек, уларнинг бюджет томонидан ажратиладиган пуллар мэндори билан боеликлиги йўқдир.

Бюджетдан ташқари маблагларнинг ошиши ҳар доим ҳам бюджет харажатларининг пасайишига олиб келмайди. Бу шу билан шартланганки, бюджетдан ташқари фонdlарга эга бюджет ташкилотларининг ҳамма харажатларини бюджет хисобига молиялаштириш кўпинча уларнинг нобюджет маблагларидан самарасиз фойдаланишга ва тарқалиб кетишига олиб келади. Вазирликлар ва ваколатхоналар нобюджет фонdlари маблагларидан тўғри ва мақсадли фойдаланишни тартиба солиш, шунингдек, бюджетдан молиялаштиришнинг бир кисмида улардан самарали фойдаланишни ошириш мақсадида куйидагилар таклиф килинади:

- вазирликлар ва ваколатхоналар нобюджет фонdlарига ўтказиладиган маблагларни кисқартириш бўйича қайта кўриб чиқиш;
- нобюджет фонdlарнинг смета харажатларини рўйхатдан ўтказиш ва мувофиқлаштириш тартибини Ўзбекистон Республикаси Молия

- вазирлигига, шунингдек, фондлар маблагдан фойдаланганлик ҳакида ҳисоботларни татбик этиш;
- нобюджет маблағлари ҳисобига жорий ва капитал ремонт, коммунал, телекоммуникация хизматлар тўловлари, озиқ-овқат ва дори-дармон сотиб олиш харажатларини молиялаштиришни назарда тутиш.

Маълумки, солик юки фискал инструменти орқали давлатнинг иқтисодиётта аралашувни даражасини белгилайди. умумий солик юкини баҳолаш унинг моҳиятини янада чукурроқ англаш учун «хусусийдан умумийга» тамоили бўйича қараб чикиш мумкин. Муайян солик тури бўйича солик юки микдорини белгилаш бўйича ёндашувлар бир хил бўлиб, ушбу солик бўйича ставканинг микдорига тенглаштирилади. Ҳар бир солик бўйича тўлов суммаси солик солинадиган базанинг микдори ва солик ставкасини бир-бирига кўплайтириш орқали аникланади.

TR_i – i солик бўйича тўлов суммаси, B_i – i солик бўйича солик солинадиган база, r_i – i солик стакаси бўлсин, бунда – $i=1,2..$

Таъриф бўйича $TR_i = B_i \cdot r_i$ (1)

Бундан қўйидагини чиқарамиз: $TBi = r_i = TR_i / Bi$ (2)

Бунда, TBi – i солиги бўйича солик юки.

Бу хилдаги ёндашишда солик юки нисбий кўрсаткич сифатида чиқади, бунга сабаб уни солик суммасини маълум бир молиявий кўрсаткичга нисбатан белгиланишидир. Микдорларни ушбу тарзда солиштириш солик тушумларини алоҳида даврлар ва алоҳида корхоналар ёки турли тармоқ корхоналари бўйича тушуми асосида таққослама таҳлилини ўtkазиш имконини беради. Бирок, ушбу ёндошиш якка тартиbdаги характерга эга: умумий солик юкига таъриф бермай, факат мазкур солик туринигина таърифлайди. Масалан, бирор-бир солик бўйича ставка микдори 50%ни ташкил қиласа, (2) формула бўйича солик юки ушбу солик бўйича 50%ни ташкил қиласи.

Лекин, бу хол ҳакиқатдаги ахволни иотўри кўрсатиши мумкин.

Муайян солик бўйича солик юки ушбу солик бўйича тўловлар суммасини корхонанинг солик солинадиган, яъни базасига нисбати сифатида кўриш мувофик бўлади. Яъни і солиги бўйича солик юки қўйидаги формула билан аникланади:

TBI= TRNB (3)

Фикримизча, солик юкини баҳолаш учун унинг ҳам вертикал (корхона, сектор, тармоқ, иқтисодиёт), ҳам горизонтал (корхона-корхона, сектор-сектор, тармоқ-тармоқ), таксимланишини акс эттирувчи бир қатор кўрсаткичлар тизимидан фойдалниш мақсадга мувофиқдир.

Одатда, миллий иқтисодиётдаги солик юки сифатида умумлашган бюджет даромаднинг ЯИМдаги улушини қаралади. Ҳақиқатдан ҳам, бу кўрсаткич солик юки сатхини акс эттиради, чунки кўпчилик давлатларда умумлашган бюджет даромадларининг асосини солик тушумлари ташкил этади.

Бизнинг фикримизча, солик юкини умумлашган бюджетта соликсиз тушумлари, масалан, давлат божлари, давлат мулкини сотишдан келиб тушадиган даромадлар, заёмлардан, тул-буюм лотереяларидан келиб тушадиган даромадлар йил бошидаги бюджет қолдиклари ва бошқа соликсиз даромадлар чегириб ташланиши лозим.

Солик юкини ҳақконий баҳолаш учун соликлар суммасига қонун бўйича тўланиши лозим бўлган, лекин бюджетта келиб тушмаган суммалар микдорини (бокимандалар), ўзаро хисоб-китоблар ва кечиб юборилган тўловларни қўшиб хисоблаш лозим.

Бундан ташқари, валюта айирбошлишнинг турлича курсларининг мавжудлиги, баъзи маҳсулотларга давлат буюртмасининг мавжудлиги ва баъзи маҳсулотлар нархларининг давлат томонидан бошқарилиб турилиши кўрсаткичларини ўрганиш иқтисодиётдаги солик юки тўғрисидаги тўла тасаввурга эга бўлиш имконини беради. Афсуски, охирги кўрсаткичлар амалда мавхум кўрсаткичлар бўлиб, уларнинг микдорий ўлчовини

аниқлаш мушкулдир.

Таянч сўз ва иборалар

Давлатнинг максадли жамгармалари, дотация, газначилик, бюджетлар аро муносабатлар, маҳаллий бюджетларнинг ўз маблағлари, кўшимча қиймат солиги, тартибга солинувчи соликлар.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасидаги бюджет тизимини шакллантиришда қонунчилик базасини халқаро стандартларга мослаштиришни чоратадбирларини кўрсатинг.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши тўғрисида нима дея оласиз?
3. Ўзбекистонда бюджет-солик сиёсатининг яхлитлигини таъминлашнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
4. Давлат бюджети таркибидаги давлат максадли жамгармалари фаолиятини таҳлил қилинг.
5. Бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш тўғрисида нима дея оласиз?
6. Ривожланган мамлакатлар тажрибасидаги бюджет ижросини газначилик тизимининг ижобий томонларини айтинг.

Ш-бўлим. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛАШТИРИШ

6-боб. Бюджет сиёсати ва иқтисодиётни бюджет орқали тартибга солиш

6.1. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йилларида бюджет тизимидаги ислохотлар

Мустақил республикамизнинг бозор муносабатларига ўтиши шароитида, демократик давлат куриш йўлидан бораёттан хозирги кунда ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида бўлгани каби бюджет тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга ошириш хозирги куннинг асосий талабидир. Мамлакатимиздаги иқтисодий сиёсатини барқарор амалга оширишда давлат молияси асосий функцияни бажаради. Давлат молия-бюджет тизимининг асосини давлат бюджети ташкил этади. У бир томондан, ресурсларнинг ҳал қилувчи қисмини ўзида жамлайди, иккинчи томондан эса барча молия бўғинлари ва муассасаларининг ўзаро алоқадорлигини таъминлайди, уларнинг фаолиятини мувофикалаштириб боради.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида рўй берадиган туб ўзгаришлар молиявий-иктисодий назария, бюджет жараёни ва бюджетнинг ҳукуқ ва мажбуриятларини бажарилишини ижтимоий-иктисодий яратувчанлик рухида бюджет тизимини қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда.

Зоро, Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Иқтисодий ўсиш суръатларини таъминланган ҳамда молиявий барқарорликка эришишга йўналтирилган ислохотларни ҳозирги даврида давлат молияси ва айникса, бюджет тизими барқарорлигини мустаҳкамлаш мухим стратегик вазифа хисобланади»²⁶.

²⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк хелажак сари.-Т. : Ўзбекистон, 1998 йил. -566

Бюджет тизими-бу иқтисодий муносабатларга, давлат тузилишига ва конун нормалариға асосланган давлат, маъмурий-худудий тузилишларнинг, бюджет муносабатларида мустакил бўлган давлат ташкилотлари ва фондларининг мажмуидир.

Бюджет тизими давлат молиявий тизимининг асосий звеноси хисобланади. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимида муҳим таркибий кисмни маҳаллий бюджетлар ташкил этади. Маҳаллий бюджетлар умумдавлат иқтисодий ва ижтимоий вазифаларини амалга оширишда, биринчи навбатда, давлат маблагларини тақсимлаш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришда муҳим аҳамиятта эга. Улар маҳаллий ҳокимиятнинг фаолият кўрсатишларида молиявий манба бўлиб, давлатнинг южтимоий сиёсатини жойларда амалга оширишда асосий рол ўйнайди. Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти сари йўл тутиши даврида бюджетнинг ва маҳаллий бюджетларнинг республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги роли янада ошади.

Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими икки бўгиндан иборат: Республикаси бюджети, Коракалпогистон Республикаси бюджети, вилоятлар, Тошкент шахри Ўзбекистон Республикаси бюджети бир бутундир, яъни бюджет тизими барча бўғинларга давлатнинг ягона давлат бюджетига кирадиган Коракалпогистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шахри, шаҳар ва туманлари бюджетларининг узвий бирлигини билдиради.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида бюджетдан анча микдорда маблаг талаб килинади, асосан, ушбу маблагларни бериш маҳаллий бюджетлар томонидан амалга оширилади. Шундай экан, маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида республика ва унинг худудларини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Республикамида бюджет тизимида олиб борилаётган ўзгаришларнинг марказида Давлат бюджети даромадларини тўлик ва ўз вактида тушириш, республика ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган иқтисодий-ижтимоий соҳа харажатларини режалаштиришда ва харажатларни молиялаштиришда янги шакл ва усуллардан самарали фойдаланиш, бюджетдаги тақчиликни ўсишига таъсир кўрсатувчи сабабларни олдини олиш, иш хаки ва нафакаларни ўз вактида тўлашни таъминлаш, шунингдек, бюджет маблагларидан фойдаланиш жараёнида бюджет интизомига риоя этиш масалалари турди.

Мамлакатимизда бюджет тизимини тубдан ислоҳ килиш, уни ҳалқаро андозаларга мувоғиқ келадиган тарзда ривожлантириш, бюджетдан молиялаштириладиган соҳаларга қўшимча маблағлар талаб қилиниши боис, бюджет даромадларини шакллантириш ҳамда харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш механизмини такомиллаштириш зарурияти пайдо бўлмокда. Бюджет тизими мураккаб механизм бўлиб, муайян мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий, хукукий ва бошқа хусусиятларнинг бутун мажмуи асосида шаклланади.

Барча давлатларда хўжалик субъектларнинг фаолияти натижасида ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД) яратилади. Моддий ишлаб чиқариш даражасида ишлаб чиқарилган миллий даромад тақсимлаш ва қайта тақсимлаш босқичларидан ўтади. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД) қайта тақсимлашда ва фойдаланишда бюджет муҳим вазифани бажаради. Мамлакатда МД ни қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир кисми пул шаклида бюджетга тушади ва молиявий ресурсларнинг марказлашган фондини ташкил этади.

Бюджет - давлатнинг олдида турган мақсад ва вазифаларини молиявий таъминлашга мўлжалланган пул маблаглари фондини шакллантириш ва харажат килиш шаклини акс эттиради. Бюджетга

мамлакат молиявий тизимида бошқарувчилик холати тегишилдири. У умумдавлат молиявий ресурс фондини шакллантириш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган, бир томондан, давлат ўртасидаги тақсимлаш муносабатларининг бир кисмини, иккинчи томондан корхоналар ва аҳоли ўртасидаги тақсимлаш муносабатларининг бир кисмини англатади. Бюджетни шакллантириш бевосита мамлакат миллий даромадини шакллантириш ва уни қайта тақсимлаш билан боғлиқдир.

Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий молиявий усуллари бўлиб, қуйидагилар хисобланади:

- Пул тушумларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш (фойда, ККС, давлатнинг мақсадли фондларига тўлов);
- Соликларни ташкил қилиш;
- Халқ хўжалиги тармокларини молиялаштириш;
- Умум истеъмол фондларини, сугурта ва резерв фондларни шакллантириш ва фойдаланиш.

Ушбу жараёнларнинг барчасида бюджет асосий ўринни эгаллайди. Бюджет ёрдамида давлат ва худудий ҳукумат бошқарув аппаратини, ҳарбий харажатларни, ижтимоий-маданий тадбирларни молиялаштиришни амалга ошириш, иқтисодий вазифаларни амалга оширишни таъминлаш, яни уларга юклатилган вазифаларни бажариш учун молиявий ресурсларни олади. Шу билан бирга бюджетта аниқ иқтисодий муносабатларни англатадиган иқтисодий категория сифатида қараш мумкин. Давлат бюджетдан бевосита ўз фаолиятини ҳамда иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг муҳим дастаги сифатида фойдаланади.

Шундай қилиб «бюджет давлатнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий хаётни бошқариш, мудофаани амалга ошириш ва бошқа тадбирлар учун марказлаштирилган тул маблағларини ташкил этиш ва ишлатиш жараёнида вужудга келган юридик ва жисмоний шахслар билан давлат

ўртасида юз берадиган муносабатлар мажмуидир»²⁷. Давлат бюджети асосий марказлаштирилган молиявий ресурслар жамгармаси сифатида ўзинга хос ижтимоий аҳамият касб этади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибалари шуни кўрсатадики, бюджет олдида турган вазифалар куйидагилардан иборат бўлади: МД ни қайта тақсимлаш, иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш ва тартибга солиш, ижтимоий соҳаларни молиявий таъминлаш ва давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш, пул маблагларини марказлаштирилган фондини шакллантириш ва фойдаланиш устидан назорат олиб бориш. Бюджет орқали МД ни қайта тақсимлаш бир-бири билан боғлиқ ва узвий бўлган боскичлардан иборат:

- бюджет даромадларини шакллантириш;
- бюджет маблагларидан фойдаланиш.

Бюджет даромадлари – бу бир томондан давлат ўртасидаги ва иккинчи томондан хўжалик субъектлари ва фуқоролар ўртасидаги иқтисодий муносабатларидир. Шу билан биргаликда бюджет даромадлари-бу давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларини хисобига ўтадиган пул маблаглариdir. Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнида давлат фойдасига миллий даромадни бир кисми ўтади, булар асосида давлат билан корхоналар ва аҳоли ўртасида молиявий муносабатлар юзага келади.

Бюджет - турили даражадаги марказлаштирилган пул маблаглари фондини вужудга келтириш, тақсимлаш ва фойдаланишга онд асосий молиявий режа бўлиб, у тегишли давлат ёки маҳаллий идора томонидан ишлаб чиқиладиган ҳамда тасдикланадиган ҳукукий хужжатдан иборат. Бюджет асосий молиявий режа сифатида куйидаги белгилар билан тавсифланади:

²⁷ Тожибсеева Д. Иқтисодиёт назарияси. Иккинчи китоб: Олий ўкува юртлари ва талабалари учун ўкув кўлланма. – Т.: Шарқ. 2003. -2216.

- Бюджет универсал молиявий режа сифатида тегишли худуднинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётининг барча соҳалари ва йўналишларини тўла камраб олади;
- Бюджет бошка турдаги молиявий режаларга нисбатан мувофиқлаштирувчи вазифани бажаради.

Бюджет инглизча сўз бўлиб, давлат, корхона, муассаса ва айрим шахсларнинг маълум муддатта олдиндан белтилаб кўйиладиган киримчилик, яъни даромад ва харажатлари мажмунини ифодалайди. Бюджетнинг кайси даражада эканлигидан қатъий назар унга уч жиҳатдан ёндашиш мумкин:

- ⇒ иқтисодий категория сифатида;
- ⇒ моддий маънода;
- ⇒ хукукий категория сифатида.

Бюджет иқтисодий категория сифатида бу турли бюджет фонdlарини шакллантириш, тақсимлаш, фойдаланиш пайтида юзага келувчи ва рӯёбга чиқувчи иқтисодий муносабатлардир.

Бюджет моддий маънода тегишли даражадаги давлат ва маҳаллий ҳокимият идоралари фаолиятини таъминловчи, улар олдига кўйилган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий вазифаларни бажариш имконини берувчи марказлаштирилган пул маблаглари фондидан иборатдир. Давлат томонидан режалаштирилган тадбирларни бюджет ҳисобидан молиявий таъминлаш деганда, бюджетнинг айнан ана шу моддий маъноси кўзда тутилади.

Бюджет хукукий категория сифатида-тегишли худуд доирасида марказлаштирилган пул маблагларини шакллантириш, тақсимлаш, фойдаланишга каратилган ва тегишли давлат ёки маҳаллий ҳокимият идораси томонидан тасдиқланган, хукукий меъёрлардан иборат асосий молиявий режадир.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги кабул

килинган «Бюджет тизими тўғрисида»ги Конуннинг 4-моддасида бюджет тизимига қўйидагича таъриф берилган. «Бюджет тизими турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблаглари олувчилик йигиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тизиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар хамда бюджет маблаглари олувчилик ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодалайди»²⁸.

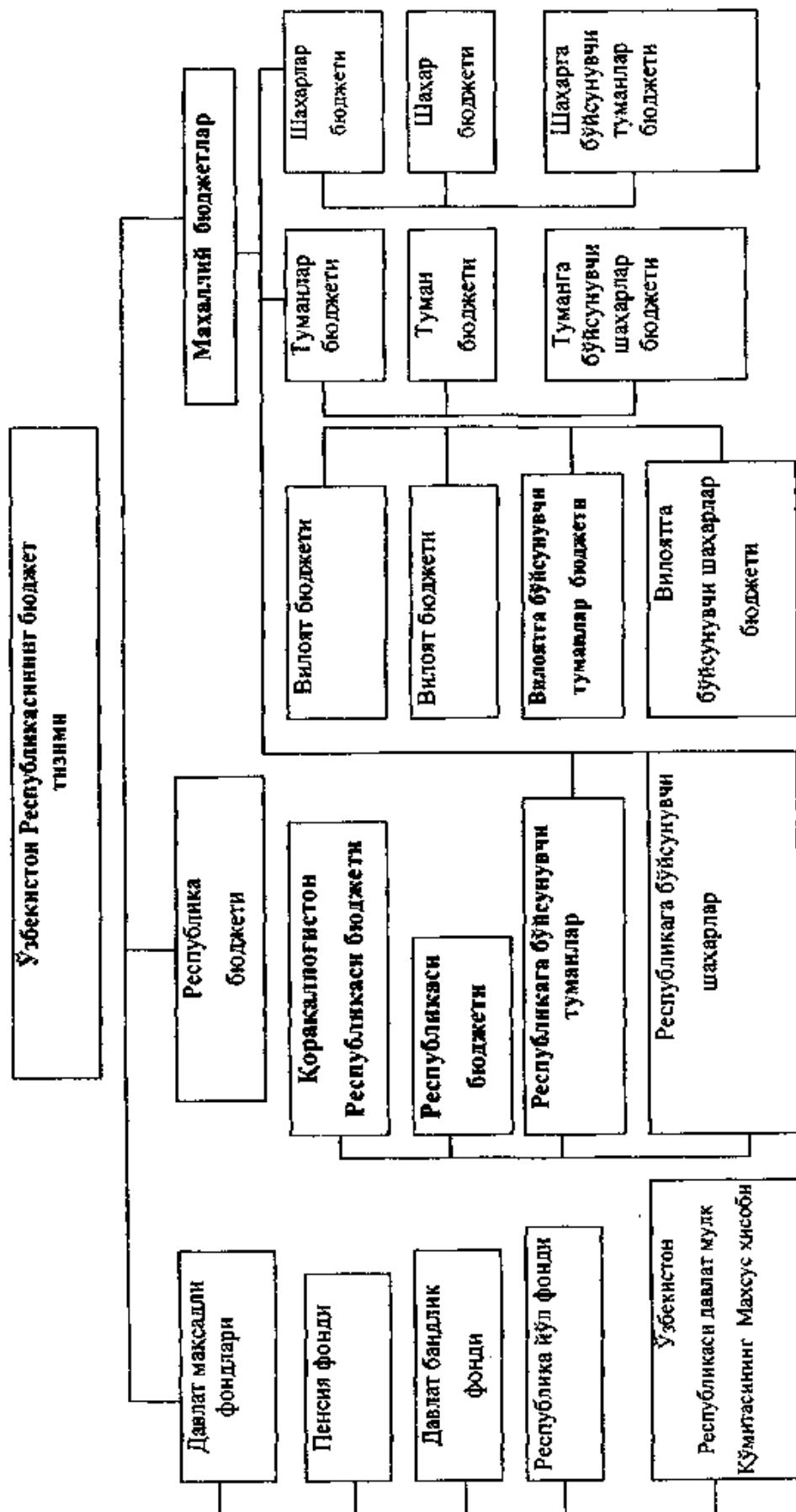
Ўзбекистон Республикасини бюджет тизимининг асосий принциплари қўйидагилардан иборат:

- ◆ бюджет таснифи тизими, ҳисоб-бюджет хужожатлари ва бюджет жараёни тузилишининг ягоналиги;
- ◆ бюджет тузилишининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-худудий тузилишига мувофиқлиги;
- ◆ турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги;
- ◆ давлат бюджетининг баланслилиги;
- ◆ давлат даромадларини аник манбалар бўйича ва харажатларини йўналишлари (моддалари) бўйича режалаштирилиши;
- ◆ давлат бюджети харажатларини бюджетдан ажратиладиган тасдиқланган маблағ доирасида сарфланиши;
- ◆ барча даражадаги бюджетларнинг мустакиллиги.

Хар бир мамлакат бюджетининг таркиби, аввало, унинг давлат курилишига боғлиқдир. Унитар тузумга эга бўлган мамлакатларда бюджет тизими икки бўгинли курилмага — давлат бюджети ва маҳаллий бюджетларга эга бўлади. Федератив тузумга эга бўлган мамлакатларда (АҚШ, ГФР) оралиқ бўгин — штатлар, ўлкалар (вилоятлар) ва уларга мувофик маъмурий тузилматларнинг штатлари мавжуд. Кўйндаги чизмада Ўзбекистон Республикаси давлат бюджет тизими ифода этилган (6-чизма).

²⁸Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Конуни. //Халқ сўзи. 2000. 14 январ. 4-модда.

Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими

Консолидациялаштирилган бюджетларнинг кўрсаткичлари мамлакат марказлаштирилган молиявий фондидан фойдаланиш ва уни шакллантиришни таҳлил килишда муҳим ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси консолидациялашган бюджетининг кўрсаткичлари ёрдамида мамлакатда тузиладиган ва давлат молиявий балансида акс эттириладиган молиявий ресурсларни марказлаштириш даражаси аникланади. Консолидациялаштирилган кўрсаткунчларнга хисобсиз молиявий режалаштиришни умумлашгирин мумкин эмас, чунки давлат молиявий балансини ва ҳудудий молиявий балансларнинг кўпгина, кўрсаткичлари консолидациялаштирилган бюджетдан олинади.

Баланснинг даромад кисмida қуйидаги бюджет маълумотларидан фойдаланилади: КҶС ва акциз соликлари, жисмоний шахсларнинг даромад солиги, мулк солиги, ташқи савдодан солик, ташқи иқтисодий операциялардан ва ташқи иқтисодий фаолият даромадидан солик, бюджет мақсадли фондлар даромади. Давлат бюджети давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида, ҳукумат органларига ўз ваколатларини амалга ошириш учун иқтисодий имкониятларни беради. Бюджет давлат учун зарур бўлган молиявий ресурсларни акс эттириб ва шу билан биргаликда мамлакат солик сиёсатини белгилайди. Бюджет маблаглари сарф этишининг аниқ йўналишларини, миљий даромад ва ялпи ички маҳсулотининг қайта таксимланишини ўзида акс эттиради, бу эса унга иқтисодиётни самарали бошқарувчиси сифатида чиқишига ёрдам беради.

Шу билан биргаликда, бюджетдан аниқ иқтисодий муносабатларни акс эттирувчи иқтисодий категория сифатида фойдаланиш мумкин. Бюджетнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши давлатнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши билан боғлиқдир. Давлат бюджетдан нафақат ўз фаолиятининг асосий таъминот маибаси сифатида балки иқтисодий ва ижтимоий сиёsat ўтказишининг муҳим элементи сифатида фойдаланади. Иқтисодий категория сифатида бюджет муносабатлари молиявий муносабатларнинг таркибий қисми хисобланади.

Ўзбекистоннинг давлат бюджети республика бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан

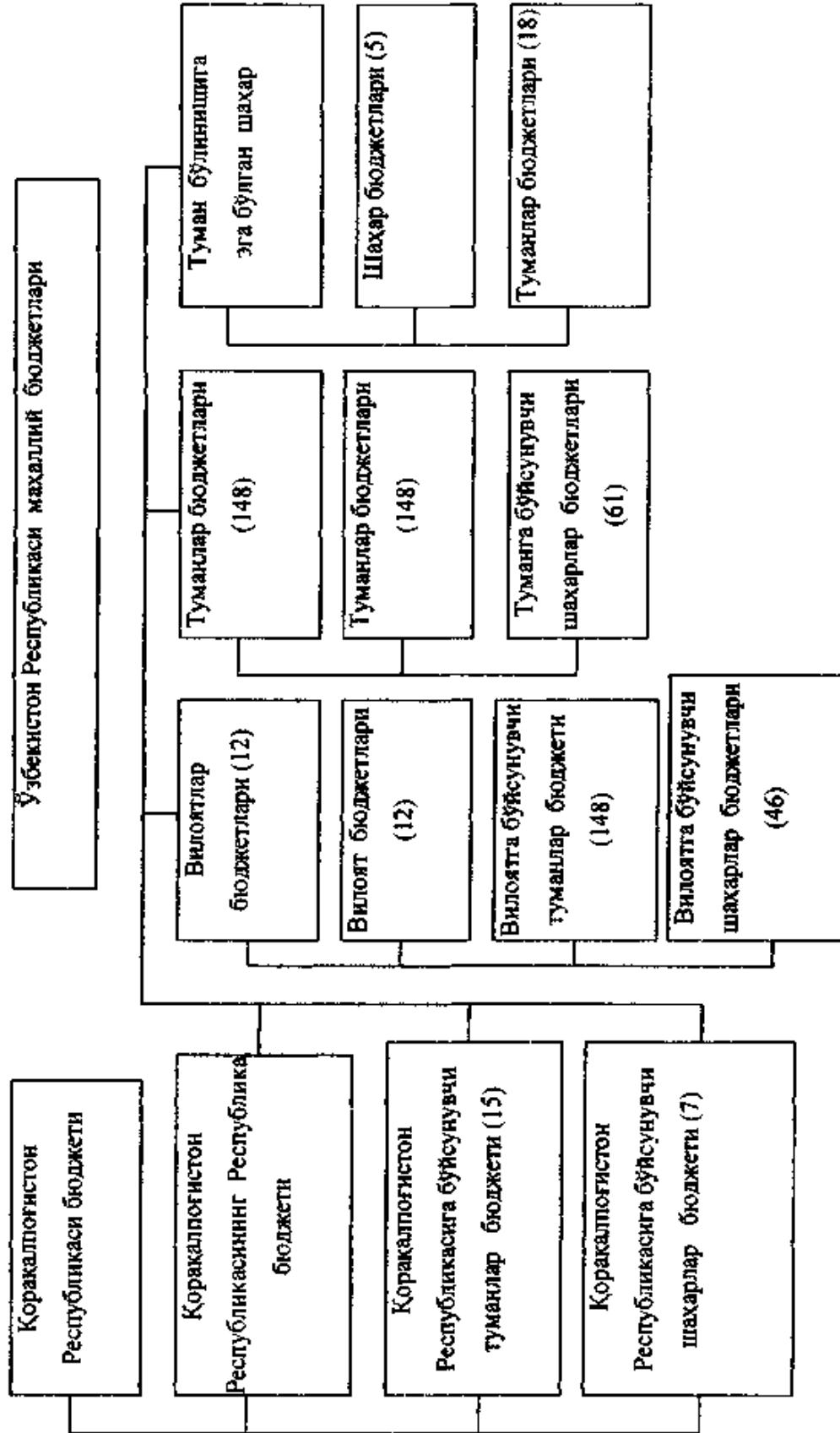
иборатдир. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг етакчи бўгини - республика бюджетидир. «Республика бюджети - Давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблаглар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади»²⁹. Миллий даромадни Коракалпогистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёни республика бюджети орқали тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг муҳим таркибий қисми маҳаллий бюджетлардан иборат (-чизма).

Маҳаллий бюджетлар тизими маҳаллий эҳтиёжларни тўларок хисобга олиши ва уларни давлат марказлаштирилган тартибда амалга оширадиган чоратадбирлар билан тўғри мувофиқлаштириш имконини беради. Шунинг учун маҳаллий ҳокимият органлари маҳаллий бюджеттаги даромадлар келиб туришини ва ресурслардан мақсадли фойдаланишдан мағфаатдорлар, чунки жойларда иктисодиёт ва маданиятнинг ўсиш суръатлари маҳаллий резервларни сафарбар этишга, маблагларни режали сарфлашта доир ишларни ташкил этишга бевосита боғлик бўлиб, бу эса, ўз навбатида, умуман Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетини муваффақиятли бажаришга имкон яратади.

Бюджет уч таркибий қисмдан харажат, даромад қисмлари ва улар балансидан иборат, яъни даромадларнинг харажатларга мувофиқлиги коидасига кўра тузилган. Бюджетни шакллантириш аввало унинг харажат қисмини тузиш йули билан юз беради, чунки давлат ўзида мавжуд молиявий имкониятлардан келиб чикибгина харажатлар килиши мумкин эмас. Давлат аввало жамиятни самарали ривожлантириш мақсадида унинг зарур маблаглар ҳажмини белгилаш ва шундан кейингина ўз кўлида бўлган бюджет даромад қисмини тўлдиришнинг асосий воситаси- соликлар ва бошқа манбалар ёрдамида ана шу молиявий ресурсларни жалб этиши ва самарали бошқариши керак бўлади.

²⁹ Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ти Конуни. //Халқ сўзи. 2000. 14 январ.

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетининг тузилиши

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишида ижтимоий-иктисодий соҳадаги қийинчиликлар молия-кредит тизимини ислоҳ қилиш жараёни билан тўғри келди. Ҳозирги шароитда биринчи навбатдаги вазифалардан бири бўлиб бюджет тизимини ислоҳ қилиш ва бюджетлараро муносабатлардаги, шунингдек бюджет тузилиши ва бюджет жараёнидаги муаммоларни ҳал қилишнинг янги усулларини ишлаб чиқиш зарур бўлиб колди. Бу эса, ўз навбатида, барча даражадаги ҳокимият органларининг молиявий базасини мустаҳкамлаш зарурлигини, янги молия- бюджет ва солик механизмларини миллий, хукукий, иктиносий ва молиявий муносабатларининг шакллантириш 1991 йилдаги мустақилликни эълон қилиш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш билан бошланди. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий йўналтирилган, эркин бозор иктиносидиётига асосланган, миллий молия-кредит тизимига эга бўлган, мустақил бюджет ва солик сиёсатига эга бўлган давлат қуришни ўз олдига мақсад қилиб кўйди. Ислоҳот дастурларини амалга ошириш ушбу соҳадаги конунчилик фаолиятида ҳамда хукукий фаолият донрасида ҳам ўзгаришларга олиб келди. 1992 -1995 йилларда республикада бюджет тизимининг кейинги ривожланишини бошкарадиган конунчилик хужжатлари қабул килинди, бунга мувофиқ куйидагиларни амалга ошириш кўзда тутилган эди: барча даражадаги бюджетларнинг иктиносий мустақиллик принципини тарғиб қилиш, уларни алоҳида шаклланишининг меъёрий асосларини белгилаш, бюджетларни шакллантиришнинг мухим тадбирлари республика бюджетидан молиялаштириш билан боғлиқлигининг зарурияти. Ўзбекистон Республикасида давлатнинг икки даражали бюджет тизими фаолият юрита бошлади, у ўз ичига республика ва маҳаллий бюджетларни олар эди. Молия тизими бошка секторларга қараганда бюджет жараёнининг конунчилик асосларини ишлаб чиқишида муайян орқада колишга йўл кўйилган бўлиб, бу давлат молиясидан самарали фойдаланишга салбий таъсир этиши мумкин. Шу сабабли бюджет жараёнини тартибга солиш механизмини яратиш ва бюджет тизимининг институционал ўзгартишларини

амалга ошириш учун бюджет маблагларини сарфлашни мақбуллаштириш, иқтисодиётнинг устувор тармокларини ривожлантириш, иқтисодий юксалишни рагбатлантириш, ижтимоий ҳимояни кучайтириш ҳамда мустакил Ўзбекистоннинг давлатчилик асосларини мустаҳкамлашга кўмаклашадиган ягона қонун қабул қилиниши зарур бўлиб қолган эди. Ҳозирги вақтда бюджет тизимини шакллантириш зарурати Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётнинг босқичма-босқич ривожланишининг янги даражаси билан юзага келган. Республиканинг халқаро майдонга чиқиши қонунчилик базасини халқаро стандартларга мослаштиришни талаб қилди. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тўғрисида»ги қонунининг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши бир неча сабаблар билан боғланган: Биринчидан, 1992 йилдан бошлаб мамлакатда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси амал қилиб келмоқда. У эса давлат тузилишига муҳим ўзгартиришлар киритди. Бу эса бюджет тизимига таъсир килмасдан қолмайди. Иккинчидан, 1997 йилдан Ўзбекистон Республикасида «Ўзбекистон Республикасининг Солик Кодекси» кучга кирди. Ушбу кодекснинг қабул қилиниши молия тизимини, шу жумладан солик тизимини шакллантиришга асос бўлди. Президентимиз И.А. Каримов таъкилаганлариdek, Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислоҳотларнинг иккинчи босқичида асосий эътибор мамлакат молиявий тизимини такомиллаштиришга қаратилди. Ҳозирги вақтда бюджет ва бюджет фаолиятининг ушбу хусусиятлари «Бюджетлараро муносабатлар» категорияси билан аниқланадиган йўналишда ўзгармоқда. Ушбу категория билан ифодаланадиган муносабатларнинг шаклланиши 1992 йилнинг охирларидан актив равишда ривожлана бошланди. Бунда Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими ажратилди, солик тизими шаклланди, бюджет тузилиши ва бюджет жараёни асослари аниқлаштирилди. 90-йилларгача сақланиб келинган бюджет тизимининг характерли томонларини кўрсатиш мумкин:

- ◆ молиявий ресурсларнинг умумлаштирилган давлат бюджетига йўналтирилганлиги;
- ◆ барча даромад манбаларини бириттирилган ва ҳажми юқори орган томонидан аниқланадиган тартибга солувчи даромадларга бўлинганлиги;
- ◆ молиявий ресурсларни бюджет тизими бўғинлари ўргасида қайта тақсимланишини кенг доирада эканлиги;
- ◆ ҳаражатларга мўлжалланган ва қуий бюджетта ўтказиладиган маблаглар ҳажми тўғрисидаги вазифаларни ҳал этишда маъмурий бошқариш мавжудлиги;
- ◆ тартибга солиб турувчи даромадлардан ажратмалар миқдори ва фоизларини хар йили қайта кўриб чиқилиши;
- ◆ қуий бюджетта молиявий ёрдам бериш тўғрисидаги масалаларни ҳал этишда субъектив ёндашувни кўллашга имкон берувчи молиявий ресурсларни бюджетлараро қайта тақсимланиши шаклларининг кўплиги ва бир тизимга солинмаганилиги.

Умуман, конунда белгиланган тушунчалар мажмуи бюджет тизимига таъсир этган омиллар вазифаси ва ўзгаришлари жиҳдий эканлигини акс эттиради. Шунингдек атамаларга, оид кўрсатмаларнинг бир хиллигини бюджет атамалари хукукининг умумий меъёрлари ва иктисадий реалликлар билан мумкин қадар мустахкам ўзаро боғланишларини таъминлайди. Давлат бюджети таркиби Конституция, конунлар, шунингдек, мамлакат иктисадиётини ривожлантиришининг хозирги босқичида бюджет маблагларини шакллантириш, тақсимлаш амалиёти билан мослаштирилган. Тёгишли ваколатли ҳокимият органлари қайта ташкил қилинганлиги муносабати билан посёлка қишлоқ, овул бюджетлари бартараф этилган. Давлат ҳокимияти ва бюджет тизимини бошқариш органларининг ваколатлари куйидан юқорига қараб изчил кўриб чиқилди.

Бюджетларнинг мустақиллиги бюджет тизимининг асосий тамойили сифатида белгиланган бўлиб ушбу тамойил турли даражадаги ваколатли

хокимият органларининг ўзларига берилган ваколатлари доирасида бюджет жараёнини мустакил равишда амалга ошириш хукукларини англатади. Ҳар бир даражадаги бюджет даромадларининг ўз манбалари, шунингдек, жойлардаги ваколатли ҳокимият органларининг қонунларида белгиланган донраларида маҳаллий соликлар ва йигимлар солик ставкаларини ўзгартириш хукукини қонун асосида мустахкамлаб кўйилган. Даромадлар манбалари белгиланиши ва улар маҳаллий бюджетларга тушиши қонун асосида мустахкамлаб кўйилиши маҳалий ҳокимият органларининг мустакиллиги ва бюджетларни шакллантиришдан манфатдорлигини оширади.

Бунда маҳаллий бюджетларга маблаглар келиб тушишининг регулятив манбалари белгиланган бўлиб уларнинг жумласига белгиланган меъёрлар бўйича давлат соликларидан ажратиладиган маблаг ажратмалари киради. Барча даражалардаги бюджетлар харажатларнинг йўналишлари аниқ белгилаб кўйилганлиги, шунингдек, қўшимча даромадларни тақсимлашда мустакилликка эга эканликлари жойлардаги ҳокимият органларининг бюджет маблагларини минтақавий ривожланиши дастурларига мувофик самарали сарфлаб бориши имкониятини беради. Бюджетлар ўргасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш мазкур қонун лойихасининг зарурӣ элементи бўлади.

Худудий сиёсатни ва янги бюджет тизимини шакллантириш жараёнининг таҳлили кўйидаги йўналишларни белгилайди:

◆ Ўзбекистон Республикасида бюджет тузилишининг кооператив турдаги прогматик модели юзага келмоқда. У бир томондан, маҳаллий ҳукуматга ҳудуднинг ижтимоий-иктисодий ривожланишида янада мустакилликни ва жавобгарликни берилиши ва уларнинг миллий даромадни тақсимлашда кўпроқ иштирок этишлари, бошқа томондан эса марказнинг ҳудудий молияларнинг ва ҳудудларнинг ривожланиши ҳолати учун жавобгарлигини оширади;

♦ бюджет тизимининг амал килиш механизми ва тузилиши қатъй марказлаштириш тамойилига хос эди. Бюджет тузилишини шакллантириш жараёни хозирча марказ ва маҳаллий хукумат органларининг ўзаро мунозаралари олиб борилмоқда.

♦ бюджетлараро муносабатларнинг ривожланиши турли бюджет даражалари бўйича, ўз худудларининг даромад базасини мустахкамлаш йўли билан даромадларни тақсимлаш тизимини такомиллаштириш йўлида, худудларга ўз ишлаб чикириш, табиий ресурс ва меҳнат потенциалини мустақил фойдаланиш хуқукини бериш йўлида бориши керак.

Хозирга қадар давлат бюджети маблагларини турли даражалардаги бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш мазкур усулни кўрсатмаган ҳолда амалга оширилиб келинди. Қоракалпогистон Республикаси ичida ҳамда маҳаллий бюджетларда қайта тақсимлаш бўйича низомлар мавжуд эмас эди. Мазкур қонунда турли даражалардаги бюджетлар ўртасидаги маблагларни қайта тақсимлаш мумкинлиги қайта тақсимлаш усуллари ҳамда қайта тақсимлашни амалга ошириш зарурлиги мезонлари айтиб ўтилди. Турли даражалардаги бюджетлар ўртасида маблагларни қайта тақсимлаш юкори даражадаги бюджет орқали амалга оширилиши белгиланган.

Шуни таъдиклаш лозимки, қайта тақсимлашнинг бундай механизми кўпчиллик мамлакатларда кўлланилади. Камдан-кам мамлакатлардагина масалан, Германияда даромадларни вертикал тарздагина эмас, балки горизонтал тарзда ҳам бараварлаштириб бориш кўлланилади. Бунда юкори даромадли ерлар (вилоятлар) ўз молиявий ресурсларнинг муайян қисмини кам ривожланган ерларга ўтказадилар. Турли даражалардаги бюджетлар ўртасида маблагларни қайта тақсимлаш кўшимча равишда олинадиган даромадлар ёки фойдаланмай қолган ажратма манбаларни сарфлаш тартиби белгиланган, чунончи тўлов интизомини мустахкамлаш бўйича чоратадбирлар натижасида тасдиқланган кўрсаткичлардан ташқари кўшимча

равишда олинган суммалар тегишли худудларнинг тасарруфнда қолиши белгиланган.

Давлат бюджетида консолидацияланадиган давлат мақсадли жамғармаларни рўйхатта олинган. Эндиликда давлат мақсадли жамғармаларни факат қонун бўйича ташкил килиниши мумкин. Кўрсатиб ўтилган жамғармаларни фаолияти давлат бошқарувини устувор вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган амалиёт бюджетни мустаҳкамлаш даромадлар ва харажатлар хисобини юритишни яхшилаш бюджет интизомини амалга оширишни мухим элементи сифатида консолидацияланадиган тарзда кўшиб бориб бирлаштириш зарурлигини исботламокда.

Давлат молиясидан мақсадли тарзда оқилона самаралн фойдаланиш ҳар кандай мамлакат бюджетларини ижросини зарурий кўрсаткичи ҳисобланади. Бюджет ижроси солик тўловчиларининг ҳам давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳам доимий диккат эътиборида туради.

Давлатнинг келгуси даврдаги мақсад ва вазифаларини молиялаштиришни таъминлашнинг асоси негизи сифатида барча даражалардаги бюджетларни тайёрлаш, кўриб чиқиш, қабул килиш ва ижро этиш жараёни муддатлари ҳамда босқичлари жихатидан келишилган ҳар бир босқичнинг аниқ ижрочилари кўрсатилган ягона бюджет цикли бўлади. Белгиланган қатъий календар муддатлари бюджет жараёни барча қатнашчиларининг мувофиқлаштирилган тарзда ишлашларига қўмаклашади. Айрим босқичларда муддатларни ўзбошимчалиқ билан белгилаш эса бутун жараёни издан чиқариб юбориши мумкин. Бу эса биринчи навбатдаги сарф-харажатларнинг ўз вактида молиялаштирилмай қолишига олиб келиши мумкин.

Аниқ белгиланган молиявий негизга таянмасдан туриб, давлат ижтимоий қўллаб-куватлаш, хуқук тартибни ва мамлакат мудофаа кобилиятни сақлаш каби мухим соҳаларни молиявий таъминлай олмайди. Бундан ташқари, мамлакатимиздаги анъаналар, болалар, кексалар, хотин-

қизларнинг юкори даражада химояланишини кўзда тутади. Буни эса бозор иқтисодиёти шароитларида давлатнинг кўллаб-куватлашисиз таъминлаб бўлмайди. Шу сабабли конуннинг шу жиҳати нихоятда мухимки, турли тоифадаги ташкилотлар ва бошқа бюджетдан маблағ олувчилардан бюджет маблагларини ажратиш тўғрисида талабномалар олиниши бюджет лойиҳасини шакллантиришнинг бошлангич босқичи бўлади. Жойлардаги тегишли ҳокимият органлари бюджетлар лойиҳаларини шакллантириш хукуқига эга эканликлари ва улар турли даражалардаги бюджетларни кабул килишлари яна бир белгиловчи жиҳатдир.

Хуроса қилиб айтганда, бюджет биринчи навбатда Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тизимининг яхлитлигини белгилаб беради. Бюджет тизими бутун республика худудида амал қилаётган давлат даромадлари ҳамда умуман республикани Корабалпогистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманинни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришга йўналтириладиган давлат харажатларининг бир бутун тизимига асосланади. Бюджет яхлитлиги бюджетта доир прогнозлаштириш услубияти ва ташкил этиш бир бутунлигини кафолатлайди.

Бюджетнинг яхлитлилиги туфайли республика ўз тасаррӯфига пул ресурсларининг ягона марказлаштирилган фондини олади уни бюджет тизимининг фактат бирор - бир бўгинига тақдим этиш мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетига бирлаштириладиган барча бюджетларнинг мажмуюи сифатида ифодаланади. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг яхлитлиги ва бир бутунлиги конун томонидан мустахкамлаб кўйилган, унда куйи бюджетларнинг ҳар бири юкори бўғинга кириши кўзда тутилган.

6.2. Бозор иқтисодиёти шароитида бюджет тизими бўғинларининг вазифалари

Ҳар кандай демократик давлат тузилишининг зарурй омили маҳаллий ўз-ўзини бошқаришдир. Маҳаллий бошқарув ва ижроя органларига юклатилган вазифаларни бажариш учун уларга муайян мулкий ва молиявий бюджет хукуклари берилади. Бу хукуклар ўз бюджетларини тузиш, кўриб чикиш, тасдиқлаш, бажариш ҳамда улар бошқарувига берилган корхоналарни бошқариш ва бу корхоналардан маҳаллий даромадни шаклантириш имкониятини яратади. Ҳудудий давлат бошқарув органлари молиявий тизимининг асосий таркибий қисми- бу маҳаллий бюджет хисобланади.

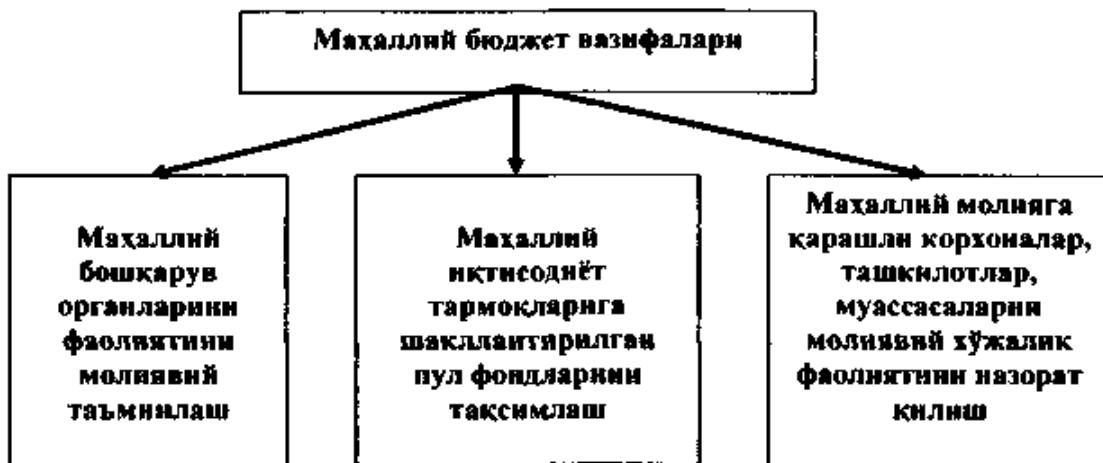
Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисидаги» конунда тъкидланганидек, “Маҳаллий бюджет - Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблаглари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар маблаглари ва улардан тушумлар микдори, шунингдек, молия йили мобайинида аниқ максадлар учун ажратилган маблаглар сарфи йўналишлари ва микдори назарда тутилади”.³⁰ Маҳаллий бюджетлар Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетида муҳим таркибий қисмни ташкил этади ва маҳаллий хукумат органларининг фаолият кўрсатишларида молиявий маиба бўлиб ҳисобланади.

Маҳаллий бюджетлар ишлаб чиқаришнинг якуний натижаларини ахолига етказишнинг асосий йўналишини белгилаб берувчи воситадир. Маҳаллий бюджетлар оркали ижтимоий истеъмол фондлари ахолининг айrim гурухлари ўртасида тақсимланади.³⁵ Маҳаллий бюджетларнинг иқтисодий моҳияти уларнинг вазифаларида намоён бўлади.

Маҳаллий бюджетлар умумдавлат иқтисодий ва ижтимоий вазифаларини амалга оширишда, биринчи навбатда, давлат маблагларини тақсимлаш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришда муҳим аҳамиятта эга.

³⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида» ги Конуни. 2000 йил 14 декабр.

Маҳаллий бюджетларининг вазифалари

Ишлаб чиқарилган моддий незъматларни тақсимлаш ва аҳолига етказиш асосан бюджет тизими орқали амалга оширилади. Мальумки, истеъмол фондларининг асосий қисми бюджетлар орқали шакллантирилади. Бунда халқ таълими, соғлиқни саклаш, ижтимоий таъминот, уй-жой коммунал хизмат соҳаси билан бοғлиқ асосий харажатлар маҳаллий бюджетлар ҳисобидан амалга оширилади.

Давлат томонидан ижтимоий химоя билан бοғлиқ сиёсатни амалга ошириш катта миндордаги моддий ва молиявий ресурсларни талаб қиласди ва бу муҳим вазифалар маҳаллий ҳокимият органларига юқлатилган. Аҳолини ижтимоий химоя килиш билан бοғлиқ чора-тадбирларни молиялаштириш асосан маҳаллий бюджетлар ҳисобидан амалга оширилади.

Умумдавлат пул маблагларини бюджет звенолари ўртасида тақсимланишининг асосини, худудий бюджетлар мустақиллиги, уларни давлат томонидан молиявий қўллаб-кувватланиши, улар даромадларини худудий манбалар ҳисобидан шаклланиши тамойиллари ташкил этади. Ушбу тамойиллардан келиб чиқсан ҳолда, маҳаллий бюджетларининг даромадлари ўз даромадлари ва бошқариладиган манбалар ҳисобидаги даромадлардан шаклланади. Маҳаллий ҳокимият органлари, ўз даромадлари манбалари

базасини кўпайишидан манфаатдордирлар. Чунки, бу даромадлар хокимиятлар олдидағи вазифаларни моддий жихатдан молиялаштириш манбаси сифатида ва уларни мустақил сарфлаш имконини беради. Аҳоли яшаш шароитини яхшилаш, турар жой ва коммунал хизматлар билан боғлиқ харажатлар ҳамда ижтимоий соҳани ривожлантириш маҳаллий бюджетлар харажатларининг асосий йўналишини ташкил этади.

Маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган соҳалар конунчилик билан белгилаб берилган, Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги конуннинг 23-моддасида маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган соҳалар қўйидагича гурухланган:

- ⇒ фан, таълим, маданият, соғлиқни саклаш жисмоний тарбия ва спорт (маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича);
- ⇒ ижтимоий таъминот;
- ⇒ аҳолини ижтимоий ҳимоя килиш;
- ⇒ Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;
- ⇒ иқтисодиёт турли тармоқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджет ташкилотларини саклаш;
- ⇒ конун хужжатларига мувоғик иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- ⇒ конун хужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Маҳаллий бюджетлар харажатларини доимо ошиб бориши, ўз маблагларини етишмаслиги сабабли, юқори бюджетдан кўшимча маблаглар ажратиш заруриятини келтиринб чиқаради. Бу зарурият асосан тартибга соловчи даромадлар, яъни юқори бюджет маблагларидан бериладиган маблаглар хисобига бажарилади. Республикаизда маҳаллий бюджетларининг даромад манбаларини тартибга солиш мақсадида:

- кўшилган қиймат солигидан;
- акцизлардан;
- корхоналар даромади (фойдаси)га солигидан;
- жисмоний шахслар даромад солигидан ажратмалар қилинади.

Маҳаллий бюджетни даромад базаларни мустаҳкамлашда улар ихтиёрига берилган маҳаллий солик ва йигимлар бўйича тадбирлар муҳим ўрин тутади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, маҳаллий бюджетлар маҳаллий соликлар ва йигимларни ташкил этиш ва бошқаришда мустакил бўлса-да, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқарилган тегишли меъёрий хужжатлар доирасида фаолият юритади. Маҳаллий бюджетлар амалиётидаги муҳим хусусият Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги конунда белгиланганидек, маҳаллий бюджетлар такчиллигига йўл кўймаслигидир. Давлат молия сиёсатида маҳаллий бюджетлар даромадлари ва харажатларининг баланслиги республика бюджети субсидиялари орқали кафолатланмоқда.

Бюджетлараро муносабатларни ташкил этиш ва бошқариш тизимида маҳаллий бюджетлар риоя қилиши лозим бўлган муайян чекланишлар муҳим аҳамиятга эга. Маҳаллий бюджетлар учун:

- ▶ Ўзбекистон Республикаси конунчилигига кўзда тутилмаган манбалар хисобига ўз бюджетларини тўлдириш ёки максадли фонdlар ташкил этиш;
- ▶ бюджет ссуддаларидан ташқари бошқа ҳар қандай қарз маблағларини жалб қилиш;
- ▶ бюджет конунчилигига кўзда тутилган холатларда ўз бюджет харажатларининг тасдиқланган ажратмалардан ортиб кетишига йўл қўйиш;
- ▶ бюджет маблағлари хисобидан бошқа шахслар фойдасига молиявий кафолатлар ва кафиликлар бериш;
- ▶ юридик ва жисмоний шахсларга бюджет ссудаларини бериш тақиқланади.

Маҳаллий бюджетларнинг давлат бюджет сиёсатидаги тутган ўри маҳаллий бюджетлар даромадларини ташкил этиш ҳамда унинг таркибини беягилашда молиявий асос хисобланади. Маҳаллий бюджетларнинг мавқенини янада ошириш ҳукуматнинг бюджет сиёсатини самарадорлигини оширишга хизмат қиласидиган мухим омил эканлиги аҳамиятта моликдир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти фикр-мулоҳазалари дикқатга сазовордир: «Давлат бюджети даромадларининг катта қисмини жойларга бериш, маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлаш зурур. Бу эса минтақалар мустақиллигини ошириш, уларнинг ташаббускорлилигини, бюджетнинг ижросидан манфаатдорлиги ва бу борадаги масъулиятини ошириш имконини беради. Бундан ташкари, бу нарса маҳаллий бюджетларга тушумларни янги манбаларини кидириб топишга рагбатлантиради, жойларда бюджет интизомини мустаҳкамлайди»³¹. Маҳаллий бюджетлар даромадларининг давлат бюджети даромадларидағи салмоги куйидаги жадвал маълумотларида яққол намоён бўлади.

20-жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети харажатларида

маҳаллий бюджет харажатларини салмоги

(фоизда)

	2001	2002	2003	2004	2005
Давлат бюджети харажатлари	100	100	100	100	100
Маҳаллий бюджет харажатлари	54.5	55.4	55.4	52.0	55.0

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2001-2005 йил маълумотлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетида маҳаллий бюджет харажатлари кейинги

³¹ Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. Т. Ўзбекистон. 1995. - 208 б.

Йилларда занжирли равишда ўсиб борган. Шунингдек, бир вактнинг ўзида маҳаллий бюджетнинг даромадлари давлат бюджети даромадларига нисбатан анча илдамрок ошган, яъни 2001 йилда маҳаллий бюджетлар даромадлари 574781,9 млн. сўмни ташкил қилган бўлса, 2002 йилда бу кўрсаткич 829958,0 млн. сўмни ташкил қилган. 2003 йилда бу кўрсаткич 1042148,0 млн. сўм бўлиши режалаштирилди. Лекин, шундай бўлишга қарамасдан маҳаллий бюджет даромадларининг давлат бюджетидаги салмоги фоизларда сезиларсиз ошганини кўришимиз мумкин. Олиб борилған тахлиллар шундан далолат берадики, маҳаллий бюджет харажатлари учун зарурӣ даромадлар доимо бюджетнинг юқори бўғини ёрдамида барқарорлаштириб турилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов маъруzasида баён қилинган талаблардан келиб чиқкан ҳолда, 2003 йил иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва ислоҳотларни чукурлаштиришнинг устувор йўналишлари белгиланди, жумладан, солик-бюджет соҳасида ислоҳотларни чукурлаштириш, давлат харажатларини сарфлаш механизмини макбулаштирган ҳолда уларни қисқартириш лозим бўлади. Мъалумки, маҳаллий молия-давлат молия тизимининг муҳим звеноси ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шаронтида маҳаллий бюджетларга эътибор янада кучаймокда. Маҳаллий бюджетлар Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг муҳим ва ажralmas таркибий қисми ҳисобланади. Республикамиздаги иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ривожи маҳаллий бюджетлар харажатлари қисмida ўзининг ёрқин ифодасини топади.

Маҳаллий бюджетларнинг мавқени янада ошириш хукуматимизнинг бюджет сиёсатини самарадорлигини оширишга хизмат қиласиган муҳим омил эканлиги шубҳасиздир, бу борада уларни янада кўллаб-куватлашга ҳаракат қилинмоқда. Албатта, қабул қилинган ижтимоий дастурларни, биринчи навбатда, аҳолининг ижтимоий почор табакаларини аник тарзда кўллаб-куватлаш, соғлом авлодни тарбиялаш, дастурларини рӯёбга чиқариш асосида аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган ижтимоий сиёсатнинг

таъсирчанлиги ва аник тарзда кўллаб-куватлашни кучайтириш»³² да маҳаллий бюджетларнинг аҳамияти катта.

6.3. Ўтиш даври иқтисодиётида бюджет орқали молиялаштириш хусусиятлари

Республикамизда бюджетдан молиялаштириши амалга оширишда эса марказлашмаган йўналиш асосий ўрин тутди. Яъни маҳаллий бюджетлар харажатларининг давлат бюджети харажатлари таркибидаги улушкинг ошиб бориши кузатилмоқда.

Давлат бюджети харажатларининг таркибида эса маҳаллий бюджет харажатларининг салмоғи ошиб бормоқда, яъни у 1991 йилда 48,2 фоиздан, 2005 йилда 55,1 фоизга етди. Чунки, ижтимоий соҳа харажатларининг 80% фоизи ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш харажатларининг 100% фоизи маҳаллий бюджетлардан амалга оширилади.

Президентимиз И.Каримов тъкидлаганидек, ҳайтимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли-марказий ва юкори давлат бошкарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг куйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига боскичмабоскич ўtkаза бориши таъминлашдир. Мамлакат бюджети даромад қисмининг 56 фоизи ва харажат қисмининг 52 фоизини худудий бюджетлар ташкил этмоқда».

Агар барча бошкарув масалалари молиявий йўл билан ҳал этилишини назарда тутадиган бўлсак, мана шу ракамлар худудий ҳокимият тузилмалари ваколатларини кенгайтириш борасида қилинган ишлар салмолини яққол кўрсатиб турибди.

Ўзбекистон Республикасидаги бозор ислоҳотларининг ўзига хос жиҳати ҳам, амалга оширилаётган ислоҳотларнинг натижаси ҳам бу шахс салоҳиятини кўтариш хисобланади. Ҳозирги шароитдаги таълим мажмунини,

³²Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов мавруаси. 2002 йилда республикани ижтимоий-иктисодий ривожлактириш якунлари ҳамда 2003 йилда ислоҳатларни чуқурлаштиришинг асосий йўналишлари. //Ишонч газетаси. 2003 йил 19 феврал.

кадрлар тайёрлаш кўп даражали тизимини ривожлантириш, бу борада янги концепцияни рўёбга чиқаришга, иқтисодиётда зарур силжишларни амалга оширишга, жумладан, асосий ишлаб чиқарувчи куч - инсонни тараккий килдиришга, унинг иқтисодиётдаги ва ижтимоий соҳадаги ўзгаришларга доимий мослашувини таъминлашга имкон беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, “халқ таълминни тубдан ислоҳ қилиш, мазкур дастурни амалга ошириш биздан никоятда катта куч, маблағ ва имконият талаб қилмоқда, лекин ҳам иқтисод, ҳам сиёсат, ҳам маънавият нуқтаи назаридан бу сарф-харажатларга назар ташласак, ундан келадиган манфаат ҳар кандай харажатларни қоплаши ва оқлаши мумкин”³³. Жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилашга қаратилган фаолиятимиз ва дастуримиз марказида инсон туради. Ислохотларнинг мазмуни айни ҳар бир фуқаро ўз қобилиятини, ўз истеъодини намоён этишига ва шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишга қаратилган.

Ижтимоий муаммоларни муваффақиятли ҳал этиш, ишончли ижтимоий кафолатларни яратиш, меҳнатнинг манфаатли бўлишини кучайтириш ислохотларни ўtkазиш учун мустаҳкам ижтимоий таянч бўлади, унинг мукаррарлигининг гарови бўлиб хизмат қилади.

Биз шунчаки демократик жамият эмас, балки адолатпарвар демократик давлат куришга интиляяпмиз. Адолатта интилиш халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг мухим хусусиятдир. Адолатпарварлик тояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимиға сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак. Бугунги кунда жамият ҳаддан ташқари бойларга ва камбагалларга ажralиб кетишига йўл кўймаслик керак, аҳолининг ёрдамга муҳтоҷ катлами-болалар, қариялар, ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва уларни қўллаб-куватлаш ишларини амалга ошириш ва такомиллаштириш зарур.

³³ И. А. Каримов. «Баркамол авлод - Ўзбекистон таракките пойдевори». Олий Мажлиснинг IX сессиясида сўзлаган нутки. // «Халқ сўзи» 1997 йил 29 август.

Ахолини химоялаш борасида “Карияларни кадрлаш йили”, “Соғлом авлод йили”, “Она ва бола йили” дастурларида белгиланган тадбирларни молиявий таъминланди, 2003 йил “Обод маҳалла йили” дастури ва бошка дастурлар бўйича маҳаллий бюджетлардан белгиланган маблагларни ажратилиши ҳамда максадли йўналтирилиши таъминлаш амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг Конституциямизнинг 13 йиллигига бағишлиган тантанали йигилишидаги маъруzasида кўрсатиб берилган мақсад ва вазифалар асосида ишлаб чиқилган чора-тадбирлар юртимизда бағрикенглик ўзаро меҳр-оқибатлик, фуқаролараро тотувлик, турли миллат вакиллари ўргасида дўстлик ва ҳамжиҳатлик муҳитини қарор топтириш, ёшларни юксак инсоний фазилатлар руҳида тарбиялаш учун зарур шарт-шароитларни яратишга хизмат килади.

Президентимиз Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари» асарида бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон моделига асос бўлиб хизмат қилган машҳур беш тамойилдан бири ахолини ижтимоий муҳофаза килишга қаратилган бўлиб, мазкур тамойил мамлакатимиз ички сиёсий барқарорлиги учун ўта муҳим шартлардан бири эканлиги таъкидлаб ўтилди.

Давлат сиёсатининг бу борадаги йўналишлари, авваломбор, мавжуд хукукий-меърий базани такомиллаштириш, ахолини ижтимоий муҳофазасини кучайтириш, хусусан, ногиронлар, каровчисиз фуқаролар ва ёлгиз жексалар, кам таъминланган оиласарга берилаётган моддий ва маънавий ёрдамларнинг таъсири ва самарасини кўтариш, давлат ва нодавлат ташкилотлари, маҳалла каби ўзини-ўзи бошқариш органларининг бу масала бўйича фаоллиги ва масъулиятини ошириш, халкаро ташкилотлар, тадбиркорлик ва хусусий бизнес тузилмаларини куч ва имкониятларини ана шундай эзгу ишларга жалб этишга қаратилган чора-тадбирлар ҳам ўз аксини топди.

Республикамизда қабул қилинган "Мехр-муруват" дастури аввалги йилларда қабул қилинган «Инсон манфаатлари йили», «Оила йили», «Аёллар йили», «Соғлом авлод йили», «Оналар ва болалар йили», «Қарияларни қадрлаш йили», «Обод маҳалла йили» дастурларнинг мантикий давоми бўлиб, унинг асосий маъно-мазмуни ҳалқимизга хос бўлган азалий қадриятлар ва замонавий демократик тамойилларга таянган ҳолда, давлат ва жамиятнинг инсонга бўлган муносабат ва эътиборини янада кучайтиришдан иборат.

6.4. Бюджет сиёсати ва бюджет орқали тартибга солиш соҳалари

Бюджет даромадлари уларни тўловчилар, солиқка тортиш обьектлари, ундириш усуслари, тўлов муддатлари ва бошқалар бўйича мухим фарқларга эга. Лекин, шу билан бирга, улар ягоналиги билан ажралиб туради, яъни улар бир мақсадга турли даражадаги бюджетларнинг даромад кисмини шакллантиришга хизмат қиласи.

Бюджет даромадлари мамлакат бюджет жамгармасини шакллантириш жараёнида давлат билан корхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва фуқаролар ўргасида пайдо бўладиган иқтисодий муносабатларни ифода этади. Бу иқтисодий муносабатлар корхоналар, ташкилотлар ва аҳоли томонидан бюджетта тўланадиган турли тўловлар кўринишида юз беради, уларнинг моддий-ашёвий ифодаси бюджет жамгармасига йўналтириладиган пул маблағлари хисобланади.

Бюджет даромадларини вужудга келтиришининг шакллари ва усуслари кўпдан-кўп обьектив ва субъектив омиллар таъсирида ўзгариб туради. Уларнинг орасида ишлаб чиқарувчи кучлар, ишлаб чиқариш муносабатлари молия фанининг ривожланиш даражаси таъсири биринчи ўринда туради.

Даромадларга, шунингдек, юзага келган конкрет иқтисодий ва ижтимоий вазият, муайян даврдаги иқтисодий сиёсат, жамият таракқиётида танланган устуворликлар, белгиланган вазифаларга эришиш стратегияси ва бошқалар ҳам катта таъсир кўрсатади. Аммо, ҳар қандай ҳолат ҳам сафарбар

килинган даромадларнинг асосий мақсади-барча бошқариш даражалардаги хокимият органларига ўз вазифаларини амалга оширишга имконият берадиган, умумдавлат эҳтиёжларини кондирадиган барқарор молия базасини яратишдан иборат.

Даромаднинг вазифаси бюджет харажатларини қоплашдан иборат. Аммо, бунда хўжалик юритувчи субъектлар билан ўзаро молиявий муносабатларнинг шундай шаклларини топиш зарурки, даромадларни бюджетга олиш усуслари меҳнат унумдорлигини кўтаришга, жами ресурслардан оқилана фойдаланишга, тушумларни кўпайтиришга хизмат килсин.

Даромадларнинг газнадаги ўрни билан бирга даромадлар ўсишининг моддий асосларини кенгайтиришни таъминлайдиган рағбатлантирувчилик функцияси, бюджетнинг даромад кисмини мустахкамлашга худди шу ўринда яққол кўзга ташланади.

Бюджет даромадлари бир томондан, ижтимоий маҳсулот қийматини такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги турли иштирокчилар ўртасида таксимлаш натижалари бўлса, иккинчи томондан, давлат кўлида тўпланган қийматини яна қайта таксимлаш обьекти хисобланади, чунки бу қиймат худудий, тармок ва мақсадли йўналишдаги бюджет жамғармаларини шакллантиришда фойдаланилади.

Хўжалик юритишининг бозор асосларига ўтиш ижтимоий ишлаб чиқаришга раҳбарликда иқтисодий усуслардан фойдаланишни талаб қиласи, корхоналар соғ даромадининг бир кисмини илгари кўлланиб келган бюджетга олиш шакллари самарасизлиги даромад тушумлари тизимини тубдан ўзгартиришни такозо қиласи. Натижада, даромадлар тушуми солик тўловлари негизига кўчирилди; корхоналарнинг бюджет билан ўзаро муносабатлари конун билан тартибга солинадиган хукукий асосга эга бўлди.

Турли мамлакатларда даромадларнинг шаклланишини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, конкрет тўлов турлари хилма-хил бўлишига қарамай,

ҳамиша бюджетга пул тушумларининг доимий манбай мавжуд бўлган ва хозир ҳам шундай. Жумладан:

- * давлат мулки, умумдавлат ресурслари, улардан фойдаланганлик учун ҳақ олинади, муайян бадаллар тўланади;
- * давлат заёмларини кимматли қоғозлар ва лотереяларни сотишдан давлат банкидаги қўйилмалар бўйича олинган даромадлар шакларида жалб қилинган ресурслар.

Давлат бюджети жами даромадларнинг умумий моддий асосини миллий даромаднинг қайта тақсимоти мамлакатда янгидан яратилган қиймат катта қисмининг давлат қўлида тўпланиши ташкил қиласди. Бундай қайта тақсимлашнинг энг муҳим таркибий қисмлари соликлар, давлат мулки, давлат қарзларидан иборат.

Иқтисодий ислохотларни чукурлаштиришнинг устувор вазифалари иқтисодиётни эркинлаштириш, давлат бошқарувчилик функциясини қисқартириш ва унинг иқтисодиётта аралашувини чеклашдан иборат. Шу билан биргаликда мамлакатда ишлаб чиқаришни шаклантириш ва ривожлантириш, бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш, бюджет тақчилитини тартибга солиш каби вазифаларни амалга ошириш учун, давлат даромадларини, аввало, соликлар оркали иқтисодиётни бошқариш механизмини тўғри, оқилона ишлаб чиқиш ва амалиётта тадбик этиш лозим бўлади.

Дарҳақиқат, Президент И.А. Каримов тақидлаганидек, «солик сиёсатини такомиллаштириш иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва молиявий ахволни мустаҳкамлашга оид муаммоларни ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бозор муносабатларига ўтиш шаронтида соликлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолди»³⁴. Соликлар иқтисодий ислохотлар жараёнининг таркибий қисми, унинг ички харакатлантирувчи омили бўлган ҳолдагина, иқтисодий ислохотлар мақсадига мувофик келиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларини ривожлантириш

³⁴ И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон. 1998. 358-бет.

жараёнининг муҳим боскичидан ўтмоқда. Иқтисодиётнинг барча тармокларида тадбиркорлик фаолияти ва давлатнинг билвосита бошқаришга асосланган ҳолда, рақобатчилик механизмига таяниб чукур тузилмавий ислохотлар амалга оширилмоқда. Билвосита бошқариш ҳақида гап кетгандан, авваламбор иқтисодий ривожланишнинг муҳим жараёнининг солик тизими орқали амалга оширилиши тушунилади.

Жаҳоннинг барча ривожланган мамлакатлари каби бозор иқтисодиётига ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган Ўзбекистонда ҳам соликлар давлат даромадлари ва давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини ташкил қиласди. Ўзбекистон Республикаси бюджетининг даромадлар қисмини шакллантиришда соликларнинг аҳамияти йилдан-йилга ошиб, иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларининг устувор вазифаларидан келиб чиқкан ҳолда, таркибий жиҳатдан ўзгариб бормокда.

Республикамида соликларнинг зарурлиги бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг қонуниятларидан келиб чиқади. Соликларнинг фискал функцияси орқали соликқа тортишининг асосий вазифаси, яъни давлат молиявий маблагларининг шаклланиши, шунингдек, давлатнинг умумдавлат ва мақсадли дастурларини амалга ошириш учун маблагларни жамгариш вазифалари амалга оширилади.

Соликларнинг бажарадиган вазифалари кўпчилик мамлакатларининг солик қонунчилиги умумий ўхшашликларга эга. Ана шундай анъанавий вазифалардан бири-умумдавлат вазифаларини ҳал қилиш учун давлатга зарурй молиявий ресурслар таъминлаб берилишидир. Бу эса, энг аввало, аҳолини ижтимоий химоя қилиш харажатларининг давлат томонидан молиялаштиришнинг шартлигидир.

Соликларнинг таҳсилотчилик функцияси аҳолининг турли гурухлари ўртасида умумий даромадларни қайта таҳсиланишини таъминлаши нуқтани назаридан ижтимоий функцияни ҳам бажаради. Соликка тортиш орқали алоҳида ижтимоий гурухлар ўртасида тенгизликини камайтириш мақсадида уларнинг даромадлари бўйича ўзаро муносабатларни ўзгартириш йўли билан

ижтимоий мувозанат қўллаб-кувватлашга эришилади. Бошқача килиб айтганда, солик юкининг имконияти юкори бўлган солик тўловчиларга кўпроқ тушиши хисобидан фукароларниг ижтимоий ёрдамга муҳтож қисми фойдасига маблаглар олиниши содир бўлади. Давлатнинг иктиносидий ривожланшида соликларниг ушбу функциясининг муҳим рол ўйнашини тъкидлаш лозим.

Республикамида солик сиёсати аниқ мақсадга қаратилган молиявий сиёсат билан биргаликда, ялпи миллӣ маҳсулотнинг бир қисмини қайта таҳсилайди ва шу тарзда иктиносидёт тизимини ўзгартиришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кафолатини тъминлашда бевосита иштирок этади.

Давлат ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг катта қисмини йигилган соликлар хисобидан молиялаштирилади ва қолган қисми фукаролар ўртасида таҳсиланади. Бунда тълим, тиббий хизматлар, болаларни тарбиялаш ва шу каби йўналишлар тегишилдири. Мақсад-ҳаётий муҳим воситаларни имкон қадар тенг таҳсиланишига эришишидир.

Дарҳакиқат, «Миллӣ даромадни қайта таҳсилаш давлат қўлидаги энг асосий манба ва воситадир. Швеция, Германия, Австрия ва бошқа бир катор ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, қишиларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва уни кафолатлашнинг кучли тъсирчан механизми бўлгандагина бозор иктиносидётини, событқадамлик билан ўтишини тъминлаш, таркибий қайта куришни амалга ошириш, ижтимоий-сиёсий баркарорликни саклаган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатларини тубдан ислоҳ қилиш мумкин³⁵.

Бюджет-солик сиёсати уйғунлигини тъминлаш, бюджет даромадларининг шакллантиришда соликларниг ўрни ва аҳамиятини ошириш Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Махкамасининг 2001 йил 31 декабрдаги 490-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2003 йилги Давлат бюджети ва асосий макроиктисодий истиқбол кўрсаткичлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Махкамасининг 2002 йил 31

³⁵ И.А. Каримов Ўзбекистоннинг ўз истиқолол ва тараққиёт йўли. Т.: Ўзбекистон 1992. 47-48 б.

декабрдаги 455-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2003 йилги Давлат бюджети ва асосий макроиктисодий истиқбол кўрсаткичлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилги Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида»ги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида»ги қарорларида ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикасида иктиносидиётнинг эркинлашуви ва ислохотларнинг чукурлашуви жараёни бюджет-солик тизимини, давлат бюджетининг даромадларини тушумини таъминлашни ҳам мунтазам тақомиллаштириб боришни тақозо этади.

1992 йил 8 декабря қабул килинган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистонда давлат қурилишининг асосий тамойиларини белгилаб берди. Уларнинг амалга оширилиши республика ва маҳаллий хокимият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзгаришини шарт килиб кўйди, уларнинг бюджет фондларини чеклади ва бюджетлараро муносабатларини табакалаштирди.

Конституцияда мустаҳкамланган маҳаллий хокимиятларнинг мустакиллиги молия соҳасида қайта ўзгартиришларни ва маҳаллий бюджетларнинг даромад асосларини мустаҳкамлаш Йўлларини излашни талаб килди. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришнинг янги моделига бўлган зарурият бюджетни қайта ўзгартиришга олиб келган. Давлат бошқаруви тамойиллари ўзгаришлари бюджетни худудий тартибга солиш тамойилларининг ўзгаришлари билан бөғлиkdir.

Бюджетларни даромадларини мустаҳкамлаш харажатларини баркарорлаштириш, уларни даромад базасини кенгайтириб бориш ҳозирги Ўзбекистоннинг бозор иктиносига ўтаётган даврда долзарб масалаларидан биридир. Маҳаллий бюджетларнинг даромад базаси ҳудудларда яратилаётган миллий даромад, яъни ишлаб чиқаришни ривожланиш даражаси,

даромадларини доимий ва бир маромда тушиши, маҳаллий ҳокимият органларининг маҳаллий бюджетларни даромадларини ошишиндан манфаатдорлиги билан бевосита боғликдир. Маҳаллий бюджетларни даромадларини ошишини ички резервлари, худудларда ишлаб чиқаришни ривожланиши, жойларда иқтисодий ислоҳотларни амалга оширилиши билан чамбарчас боғликдир.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда давлат мулкни хусусийлаштириш жараёни, турли мулкчилик формаларини юзага келтириш ва бу мулкчилик шакллари ўртасида эркин рақобат орқали ишлаб чиқаришни ривожлантиришга эришиш мухим ўрин эгаллайди. Турли мулкчилик шаклларини ривожлантирилиши ҳам бевосита бюджет даромадларини шакллантиришда ўз таъсирига эта. Ўзбекистонда собик совет тизими даврида ишлаб чиқариш бир ёқлама, яъни қишлоқ хўжалиги устун ривожланиб келди. Ўзбекистоннинг бундай ривожланиши, албатта, маҳаллий бюджетларнинг ўз даромад базасини шаклланишида салбий таъсирга эта бўлди. Маҳаллий бюджетларни даромадларини тахлилидан буни кўриб чиқдик.

Маҳаллий бюджет даромадлар базасини мустахкамлаш, харажатларни баркарорлаштиришда бозор иқтисодиёти шароитида маълум бир муаммолар пайдо бўлади. Биринчи навбатда, инфляция даражасининг ўсиши соликлар ва йигимлардан тушадиган тушум салмоғининг пасайишига олиб келади. Бу бюджетнинг харажатлар кисмини қоплашда маълум маблагларнинг етишмаслигига олиб келади.

Муаммолардан яна бири мулк шаклининг ўзгариши натижасида хиссадорлик жамиятлари, хусусий фирмалар, кичик корхоналар, дехкон-фермер хўжаликлари, чорвачилик фермалари сон жиҳатдан кўпайиб кетиб, солик тўловчилар сонининг ошиб кетишига олиб келади. Уларни рўйхатдан ўтказиш, солик хисоблаш, ундириш масалаларида кийинчиликлар пайдо бўлади.

Худудий иқтисодиёт муаммолари маҳаллий бюджетлар олдига янги муаммоларни кўймокда:

- бюджет маблағларининг худудлар бўйича таҳсимотида харажатлар кўлами ҳамда маблағларнинг чекланганлиги оқибатида бюджет ресурсларига бўлган эҳтиёжини кондира олмаслик муаммоси вужудга келди;
- бюджет тизимида маҳаллий бюджетларнинг мустақиллиги ва унинг молиявий иқтисодий заминлари ҳақида тортишувларнинг мавжудлиги;
- ривожланган мамлакатлар бюджет амалиётида кенг кўлланилаётган бюджет ресурсларини бюджет бўғинлари ўртасида таҳсимлаш жараёнида тегишли асослар ва мезонларга амал қилиш муаммоси.

Бюджет ресурсларини таҳсимлашда жаҳон амалиётида қўйидаги мезонлар ҳамда кўрсаткичлар асос қилиб олинади:

- бюджет ресурсларининг аҳоли жон бошига кўра таҳсимланиши;
- иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш даражасига қараб бюджет ресурсларининг таҳсимланиши.

Маҳаллий бюджет даромадларини режалаштирища бюджет йили учун олдинги йил пойdevor қилиб олинади. Лекин, бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва ташкилотларнинг шароитга мослашиши маълум бир вакти талаб килади. Бозор механизмига мослашиш босқичма-босқич амалга оширилади. Шуннинг натижасида корхона ва ташкилотлар ўртасидаги ўзаро ҳисобкитобларда маълум узилишлар мавжуд бўлади. Бу ўз навбатида корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш циклини тўлиқ амалга оширишга халакит беради. Натижада, режада кўзда тутилган маҳсулот сотиш бўйича таҳминий кўрсаткичлари бажариямай қолади. Корхона ишлаб чиқарган маҳсулотини реализация қилолмасдан қолади. Бу ўз навбатида, бюджетта режалаштирилган солик тушумлари микдорининг бюджетта тушмай қолиши ҳавфини туғдиради. Корхоналарнинг бюджетдан боқиманда қарзлари ошади.

Маҳаллий бюджетларнинг солик ва бюджет тизимини мувофиқлаштирилишида—корхоналардан олинадиган фойда солиги,

жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги, ККС каби маҳаллий бюджетларнинг бошқариладиган даромадларини қайта кўриб чикиш ва давлат томонидан улардаги имтиёзларни кенг кўламда бекор килиниши муҳим аҳамиятга эга. Зарур бўлган шароитларда эса (ногиронлар жамиятидан ташкил топган корхоналарда ва бошқа холатларда) имтиёзларнинг бекор килинишини тўғридан-тўғри республика бюджетидан компенсациялар тарзида қопланиши мумкин.

Солик қонунчилигининг аниқ ва мустаҳкамлигини тъминлашга зришилиши лозим. Маҳаллий соликлар бўйича карздорликларнинг олдини олиш мақсадида куйидагиларни амалга ошириш лозим:

- карздор корхоналарнинг ҳисобидан маблағларни ҳисобдан чиқарилиши жараёни белгиланган тартибда амалга оширилиши;
- соликлар бўйича катта карздорлик ҳолатларида банкротлик процедурасини амалга ошириш;
- корхоналар ва хусусий ташкилотларнинг раҳбарларига бюджетта соликларни ўз вақтида тўламаганликлари учун катъий жавобгарликлар белгиланиши;
- бюджетта солик тўловлари жараёнида кечиқтирилган карзларнинг ўсишини юзага келтирувчи ҳисоб схемаларидан воз кечиш;
- солик тўлай олмайдиган йирик муассасаларда солик постларининг ташкил этилиши ва бошқарув аппаратига солик вакилининг киритилиши орқали алоҳида ишларни йўлга кўйиш;
- карздор ташкилотларнинг акциялар пакетини сотилиши ҳамда уларнинг янги оқимларини чиқарилиши орқали солик тўловларини амалга оширилиши йўлларини кўриб чикиш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган тадбирларнинг амалда кўлланилиши-солик йигимларининг ошишини, солик тизимининг иқтисодий ўсиш масалаларига мос келишини тъминлайди. Шу билан бирга маҳаллий бюджетлар даромадларини оширади.

1997 йилнинг 1 сентябридан бошлаб корхона ва ташкилотларнинг ягона солик тўловига ўз хоҳищлари билан ўтишлари ҳозирги кунда бюджетта тушиб келаётган тушумларнинг стабиллигини анча бузаяпти, масалан. ягона солик тўловига ўтган корхона ва ташкилотлар бошка тўғри ва эгри соликларни, маҳаллий соликларни тўламасдан, балки ялпи даромадларидан фаолиятларига караб 5-25 фоиз микдорида бюджетта тўлов тўлашмоқда ёки бошқача килиб айтганда даромади бўлса тўлайди бўлмаса йўқ. Ваҳоланки, бу солик тури тўловига ўтишдан олдин даромадлар солигидан ташкари мол мулк, ер ва бошка маҳаллий соликлар тўланадиган эди. Шу масалани келгусида аниқликлар киритиш йўли билан ечиш лозим.

Маҳаллий бюджет даромадларини режалаштиришда, яъни якка тартибдаги тадбиркорларни даромадидан тушадиган тушумни режалаштиришда хам маълум кийинчиликлар тугилади. Булар асосан тадбиркорлик билан шуғулланадиган фукаролар даромадларини тўлигича аниқлашнинг имконияти йўқлигидан ҳосил бўлади. Чунки, жисмоний шахслар сотиб оладиган товарларини накд пулга сотиб олади ва накд пулга сотади.

Маҳаллий бюджетларнинг даромадлар базасини мустаҳкамлашнинг ҳозирги пайтда амалда бўлган тартиби куйидаги камчиликларнинг олдини олишга имконият бермайди:

- маҳаллий хокимият органлари томонидан йигиладиган молиявий маблаглар, харажатларни қоплаш учун етарли бўлмайди, бу нарса маҳаллий инфратузилмани ривожлантириш имкониятларини сезиларли даражада пасайтиради;
- бюджет харажатларининг стмайдиган кисмини Республика бюджети хисобидан тўлдириш маҳаллий хокимиятларнинг марказий органларига нисбатан бўлган қарамликни кучайтиради;
- маҳаллий хокимият органлари маблагларга бўлган объектив ва асосланган эҳтиёжлардан келиб чиқиб, даромадларнинг кўшимча манбаларини излашга бўлган мустақиллигини маълум даражада йўқотади.

Бюджет тузилиши мамлакатнинг давлат бюджети ва бюджет тизимини, унинг айрим бўгинлари ўзаро муносабатларни ташкил қилишни, бюджет тизимига кирадиган бюджетлар фаолиятининг хукукий асосларини, бюджетлар таркиби ва тузилмасини, бюджет маблағларини шакллантириш ва сарфлашдаги тартиб-коидалар ва бошқаларни белгилаб беради.

Давлат харажатлари – давлат пул маблағлари жамғармасининг таҳсиланиши ва ундан тармоқ, мақсадли ва худудий даражаларда фойдаланиш билан боғлик холда пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлардир. Бюджет харажатларида ягона таҳсимот жараёнининг иккι томони: бюджет жамғармасининг таркибий қисмларга бўлиниши ва бюджетдан маблағлар оладиган моддий ишлаб чиқариш соҳаларидағи корхоналар, ташкилотлар ҳамда муассасаларда мақсадли сарф килинадиган пул жамғармаларини шакллантириш ўз аксини топади.

Бюджет харажатлари категорияси ҳар бир микдор ва сифат жиҳатидан тавсифланадиган харажатларнинг аник турлари орқали юзага чиқади. Сифат тавсифи ҳар бир бюджет харажати турининг иқтисодий мазмуни ва ижтимоий вазифасини микдор тавсифи-уларнинг ҳийматини белгилашга имконият яратади.

Давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётдаги ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишдаги фаол ўрни бюджет харажатлари турларининг хилма-хиллигини келтириб чиқаради. Бу хилма-хиллик бир катор омиллар: табнат ва давлатнинг функциялари, мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланганлик даражаси, бюджетнинг ҳалқ хўжалиги билан алоқалари кай даражада тармоқланганлиги, бюджет маблағларини бериш шакллари ва бошқаларнинг таъсири билан боғлик.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнида ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ЯИМнинг бир қисмини давлат фойдасига мажбурий олиш юз беради. Давлатнинг солик тўловчилар билан молиявий муносабатлари шу негизида юзага келади. Бюджетнинг назорат функцияси

тақсимот функцияси билан бир пайтда амал қилади ва бюджет мабляғларининг тушуми ва сарфида давлат назорати бўлишини назарда тутади.

Ўзбекистон Республикаси бюджетининг тузилиши Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Конуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳар йили қабул қилинадиган “Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети тўғрисида”ги карори ва Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг асосий макроинтисидий кўрсаткичлари ва параметрлари прогнози тўғрисида”ги карорлари ва бошқа конун хужжатлари асосида белгиланади. Барча даражадаги бюджетларни шакллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва уларнинг ижроси ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – сўмда амалга оширилади.

Бюджет тизимига раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги олиб боради. Ўзбекистон Республикасида бюджет тизимини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги бошкаради. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ягона бюджет сиёсатини таъминлайди, давлат бюджети ресурсларини давлат бюджетига мувофиқ режалаштириши ва молия муассасаларига услубий раҳбарликни олиб боради.

Бюджет тизимини бошқариши Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими тузилишининг асосий тамойинларига мувофиқ молия органлари ва банк муассасалари амалга оширади. Барча даражадаги бюджетлар ягона бюджет таснифи-даромадлар ва харажатларни тасниф объектларига гурухловчи хос ракам (кодлар) бериш билан гурухлаш кўрсаткичлари донрасида шакллантирилади ва ижро этилади.

Бюджет таснифи – Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек, унинг тақчилитигини молиялаштириш манбаларини гурухлашдир. Бюджет таснифи Давлат

бюджетини тузиш, кўриб чикиш, қабул қилиш ҳамда ижро этиш мақсадида бюджет маълумотларини тизимга солиш учун фойдаланилади ва у бюджет маълумотларини халкаро тасниф тизимларининг айнан шундай маълумотлари билан қиёсланишини таъминлайди.

Бюджет таснифи:

- ◆ давлат бюджети даромадлари таснифини;
- ◆ давлат бюджети харажатларининг вазифаси жиҳатидан (функционал), ташкилий ва иқтисодий таснифини;
- ◆ давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбалари таснифини ўз ичига олади.

Давлат бюджети даромадларининг таснифи қонун хужжатларига мувофиқ даромадларни турлари ва манбалари бўйича гурухлашдан иборат.

Давлат бюджети харажатларининг вазифаси жиҳатидан таснифи харажатларни давлат бошқаруви органлари, маҳалий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, бошка бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган асосий вазифалар бўйича гурухлашдан иборат бўлади.

Давлат бюджети харажатларининг ташкилий таснифи харажатларни хўжалик юритувчи субъектлар турлари ва бюджетдан ажратиладиган маблағлар уларни бевосита олувчилар ўртасида таксимланишини акс эттирувчи тадбирлар бўйича гурухлашдан иборат бўлади.

Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий таснифи харажатларни тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича гурухлашдан иборат бўлади. Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбалари таснифи тақчилликни молиялаштиришнинг ички ва ташки манбалари бўйича гурухлашдан иборат. Бюджет таснифи қонун хужжатларда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Бюджетни режалаштириш - давлатнинг молия сиёсати талабларига мувофиклаштирилган молиявий режалаштиришнинг мухим таркибий қисмини ташкил қиласди. Бундай режалаштиришнинг иқтисодий

вазифаси турли даражадаги бюджетлар ва нобюджет жамғармаларини тузиш ва ижроси жараёнида мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг умуммиллий дастурлари асосида ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад кийматини молиявий тизим бўғинлари ўргасида марказлаштирилган режалаштиришдан иборатdir.

Бюджетни режалаштириш давомида молия мамлакатни ривожлантириш давлат дастурларининг асосий иктиносидий ва сифат кўрсаткичларига хамда табиий, моддий, меҳнат, молия ресурсларидан самарали фойдаланиш захираларини топишга фаол таъсир кўрсатади. Бюджетни режалаштириш давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан амалга оширилади.

Бюджетни режалаштиришнинг асосий тамойиллари куйидагилардан иборат:

- бюджет масалаларини ягона ҳукукий нормалар билан тартибга солиниши;
- бюджет маблағлари йўналишларининг аниқ манзили ва мақсадли характеристи;
- йиллик бюджетни режалаштиришнинг узлуксизлиги;
- молиявий кўрсаткичларининг (мөърлар, солик ставкалари, сметалар) барқарорлиги;
- баланс усули.

Бюджетни режалаштириш турли даражадаги бюджетларни тузиш ва ижро этиш тартиби, унинг мөърий-ҳукукий базаси ва ташкилий асоси тарзида бюджет жараёнини, шунингдек, мамлакат бюджетини тузишниң назарияси ва методологияси масалаларини ҳам ўз ичига олади. Бюджет бўйича режалаштириш асослари мамлакат конституцияси ва қонунлари билан белгиланади.

Бюджет жараёни бюджетни режалаштиришнинг асосий шакли сифатида ҳокимият органларининг давлат бюджети ва унга кирадиган бюджетларни тузиш, кўриб чикиш, қабул қилиш, уларнинг ижросини назорат

килиш, шунингдек, уларнинг ижроси ҳакидаги ҳисоботларни тасдиқлаш бўйича қонун хужоатлари билан тартибга солинган фаолиятидан иборат.

Бюджет жараёни бюджет фаолиятининг тўрт босқичини қамрайди:

- ⇒ бюджет лойиҳасини тузиш;
- ⇒ бюджетни кўриб чикиш ва тасдиқлаш;
- ⇒ бюджетни ижро этиш ва унинг ижросини назорат қилиш;
- ⇒ бюджет ижроси тўгрисида ҳисобот тайёрлаш ва уни тасдиқлаш.

Бюджет орқали тартибга солиш, яъни молия ресурсларини турли даражадаги бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш бюджет жараёнининг таркибий қисмини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия Йилига:

-тегишли бюджетлар ва давлат максадли жамгармалари лойиҳаларини тайёрлаш учун Коракалпогистон Республикаси Вазирлар Кенгашига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларига, давлат максадли жамгармаларини тақсимловчи органларга;

-бюджетдан ажратиладиган маблагларни олишга буюртмалар тузиш учун давлат бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблаглари олувчиларга бюджет сўрови юборади.

Коракалпогистон Республикаси Вазирлар Кенгashi, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари бюджет сўрови олинганидан кейин уч кунлик муддат ичida тегишли бюджет лойиҳаларини тузиш, ушбу лойиҳаларни тайёрлаш тартибини ва муддатларини белгилаш юзасидан қарорлар қабул килади.

Коракалпогистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия органлари қарорлар қабул қилингандан кейин уч кунлик муддат ичida тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш, ушбу лойиҳаларни тайёрлаш тартибини ва муддатларини белгилаш юзасидан қарорлар қабул килади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан бюджет маблаглари олишга буюртмалар тузиш учун-Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблаглари оловчиларга бюджет сўровлари юборади.

Вилоятга бўйсунадиган шаҳарлар, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманлар ҳамда шаҳарлар таркибига кирувчи туманлар ҳокимлари бюджет сўрови олингандан кейин уч кунлик муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш, бу лойиҳаларни тайёрлаш таркиби ва муддатларини белгилаш юзасидан қарорлар қабул қиласди.

Туман ва шаҳар ҳокимларининг молия органлари ушбу қарорлар қабул қилинганидан кейин уч кунлик муддат ичида туманлар ва шаҳарларнинг бюджетларидан бюджет маблаглари олиш асосли буюртмалар тузиш учун - шу шаҳар ва туман бюджетларидан молиялаштириладиган бюджет маблагларини оловчиларга бюджет сўровлари юборади. Бюджетдан ажратиладиган маблаглар олиш учун бериладиган буюртма шакли ва уни тузиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгияйди.

Келгуси молия йилига бюджетдан ажратиладиган маблаглар олишга буюртмалар:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетдан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилган бюджет маблаглари оловчилар томонидан жорий йилнинг биринчи июнидан кечиктирмай тегишли молия органларига;
- Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблаглари оловчилар томонидан - жорий йилнинг биринча июнидан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилади.

Келгуси молия йилига тегишли бюджетлар лойиҳалари куйидаги тартибда тақдим этилади:

- туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари молия органларин томонидан маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари белгиланган тартибда

ва муддатларда бирок, жорий йилнинг 25 июнидан кечиктирмай юкори молия органларига;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тайёрлайди ва жорий йилнинг 15 сентябригача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети лойиҳасини бюджет маблаглари олувчилар тақдим этган буюртмалари ва Давлат бюджетининг тузилмасига кирувчи бюджетлар лойиҳаларига мувофик тайёрлайди.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси:

- бюджет таснифига мувофик акс эттириладиган Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини;
- умумдавлат соликларидан Коракалпогистон Республикаси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига ажратмалар нормативлари, шунингдек, мазкур бюджетларнинг даромадлари, шу жумладан, бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари хамда харажатлари микдорларини;
- Коракалпогистон Республикаси бюджетининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларининг айланма касса маблаги мельери микдорларини;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси захира жамғармасининг, Коракалпогистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари захира жамғармаларининг назарда тутилмаган харажатларини қоплашга тегишли бюджет маблаглари йўналтирилиши мумкин бўлган доирадаги микдорларини;
- Давлат бюджети тақчилигининг энг юкори микдори ва уни молиялаштириш манбаларини;

▪ Давлат ички ва ташки қарзларининг, давлат томонидан бериладиган кредитлар ҳамда кафолатли жамғарманинг энг юқори миқдорини ўз ичига олади.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойихасини тайёрлаш жараёнини мувофиқлаштириш ва назорат қилиниши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси раиси ёки унинг топширигига кўра Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги вакил қилинган вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, шунингдек, тегишли ташкилотлар билан биргаликда куйидагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойихасини ишлаб чиқади ва 15-сентябргача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасига киритади:

- мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий якунлари ва мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг жорий йилга якунларининг башорат баҳоси;
- ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги давлат бюджетининг кутилаётган ижроси баҳоси;
- келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойихасини тузишда асос бўлган келгуси йилнинг асосий макроиктисодий кўрсаткичлари;
- мамлакат бюджети ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишлари лойихаси;
- мамлакат бюджети ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шархлар;
- давлат ички ва ташки қарзлари ҳамда улар бўйича харажатлар холати тўғрисида маълумотлар;
- келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойихаси.

Бюджетнома Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябрдан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилади. Давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинади.

Давлат бюджетига мувофик:

- Коракалпогистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари – Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин икки ҳафталик муддат ичидаги тегишли равишда Коракалпогистон Республикаси Жўкорги Конгеси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимият вакиллик органлари томонидан;
- Коракалпогистон Республикаси ва вилоятлар таркибига киравчи туманлар ва шаҳарлар бюджетлари - Коракалпогистон Республикаси ва вилоятлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичидаги туман, шаҳар ҳокимият вакиллик органлари томонидан;
- Шаҳарлар таркибига киравчи туманлар бюджетлари ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетлари белгиланган муддатларда маҳаллий ҳокимият юқори турувчи вакиллик органлари томонидан қабул қилинади.

Давлат бюджети даромадлари Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида” Конуни, солик, божхона тўғрисидаги конун хужжатларига ва бошқа қонунчилик хужжатларига мувофик шакллантирилади. Давлат бюджети маблаглари тасдиқланган бюджет ажратмалари доирасида, харажатлар сметасига мувофик бюджет маблагларини олувчилар томонидан молия йили давомида босқичма-босқич, муайян даврга ва тегишли суммага тайинлаш сертификатини расмийлаштириш йўли билан;

- ↳ Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича
 - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;
- ↳ Коракалпогистон Республикаси бюджетдан ёки маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича тегишли молия органи томонидан сарфланади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ва унинг тузилмасига киравчи бюджетларнинг конун хужжатларида белгиланган кўрсаткичлар доирасида бажарилиши учун

жавобгардир. Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш, шунингдек, унинг давлат даромадлари ва харажатларини хисобга олиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда амалга оширилади. Давлат бюджетининг касса ижроси операцияларини банклар Марказий банкнинг топшириғига биноан бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари
Давлат бюджети ижросини назорат килишда;

- турли даражадаги бюджетлар ижроси якунларини кўриб чиқади;
- турли даражадаги бюджетларга маблаглар тушуми тўғрисида солик ва божхона органларидан, давлат мақсадли жамтармаларини таҳсиловчи органлардан ахборатлар олади;
- бюджет маблаглари олувчиларидан бюджетдан ажратиладиган маблагларнинг тушуми ва сарфи тўғрисида маълумотларни талаб килиб олади;
- конун хужжатларига мувоғиқ банклардан бюджет маблаглари харакати тўғрисида маълумотлар олади;
- ўз ваколатлари доирасида бюджет маблаглари олувчиларининг молия-хўжалик фаолиятини тафтиш қиласи ва текширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси йилнинг ҳар чорагида
Давлат бюджети ижросининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги
такдим этадиган якунларини кўриб чиқади.

Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблаглари олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблаглардан хисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги хисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этади. Коқақалпогистон Республикаси бюджетидан ҳамда маҳаллий бюджетлардан

молиялаштириладиган маблаглар олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблаглардан хисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги хисоботларни тегишли молия органларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган муддатларда тақдим этади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги хисоботни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига хисобот йилидан кейинги йилнинг 1-майдан кечиктирмай тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлари Маҳкамаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги хисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига хисобот йилидан кейинги йилнинг 15 майдан кечиктирмай тақдим этади. Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги хисобот Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Қоракалпогистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисидаги хисоботлар Қоракалпогистон Республикаси Жўкорги Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Бюджет жараёнининг асосий вазифаларига қўйидагилар киради:

- ◆ мувозанатланган бозорга кириб бориш йўлида мухим тараккӣтга эришиш мақсадларида иложи борича кўпроқ моддий ва молиявий захираларни излаб топиш;
- ◆ бюджет даромадларини алоҳида солиқлар ва бошка тўловлар, шунингдек ижтимоий-иктисодий ривожлантиришининг прогнозлари ва мақсадли дастурларига мувофик ҳолда умумий ҳажми бўйича белгилаш;
- ◆ бюджет харажатларини мўлжалланган вазифалар бўйича, шунингдек, бюджетни умумий ҳажмини назарда тутилган умумдавлат аҳамиятига молик жами тадбирларни узлуксиз молиялаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқсан ҳолда белгилаш;
- ◆ бюджетни иктиносидётдаги инфляция тенденцияларини бартараф этиш ва миллий пул тизимни барқарорлигини мустаҳкамлашга

йўналтирилган умумий молиявий барқарорлаштириш дастури билан мувофикалаштириш;

- ◆ иқтисодий мақбул манбалар ҳисобидан бюджет тақчиллигини кискартириш ва тугатиш;
- ◆ турли даражадаги бюджетларни балансланишини тъминлаш мақсадларида давлат даромадлари манбаларини шу бюджетлар ўртасида, шунингдек, хўжалик соҳалари ва иқтисодий минтақалар ўртасида қайта тақсимлаш йўли билан бюджет бошқарувини амалга ошириш;
- ◆ барча йиллик миқёсли ижтимоий-иктисодий дастурларнинг мутаносиблиги ва балансланганинги тъминлаш мақсадларида истиқболга мўлжалланган бюджетни режалаштириш прогнозлаш ролини ошириш;
- ◆ юридик шахслар ва айрим фуқароларнинг ўз солик мажбуриятларини бажаришларида уларнинг молиявий фаолиятини ва даромадлари устидан назоратни кучайтириш;
- ◆ электрон ҳисоблаш техникасидан кенг фойдаланган холда молиявий ҳисоб-китобларни автоматлаштириш тизими орқали бюджетларни тузиш ва унинг ижроси жараёнларини автоматлаштириш.

Бюджет жараёнини ташкил килишда куйидаги тамойилларга риоя килинади:

- ◆ ягоналик – ягона хукукий база, ягона бюджет таснифи, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети ва худудлар бюджетларини тузиша статистик ахборот тузиш учун зарур бўлган бюджет хужжатлари шаклининг ягоналиги.
- ◆ Ҳар бир қонун чиқарувчи ва ижро хокимият органи бюджет жараёнининг мустакиллиги ўз даромад манбалари ва улардан фойдаланиш йўналишларини белгилаш хукуки билан тъминланади;

- ♦ баланс усули – жами бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасида, шунингдек, натурал ва молиявий кўрсаткичлар ўртасида тўғри нисбатларни белгилашдир.

Бу бюджет барқарорлигини таъминлаши хамда маблагларни хўжалик соҳалари, иқтисодий минтақалар ўртасида тақсимлашда зарур пропорцияларни яратиши лозим. Унинг муҳим шарти- бюджет харажатларининг даромадларга мос бўлиши, молиявий заҳиралар ташкил килишдан иборат. Бу принцип бутун молиявий сиёсатнинг асосий мақсади хисобланади ва давлат бюджетини ташкил қилувчи бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги хамда давлат даромадларини аниқ манбалар бўйича ва харажатларни йўналтириш (моддалар) бўйича режалаштириш, давлат бюджети харажатларини Давлат бюджети тўғрисидаги конун билан белгиланган маблаглар донрасида сарфланишини амалга оширади.

Республикада бозор муносабатлари ривожланиши давомида давлат бюджетини шакллантиришга бўлган ёндашувлар хам ўзгаради. Бюджет сиёсатининг қайта йўналтирилиши бюджет харажатлари ва даромадларининг янги мувозанатида ўз аксини топди.

Макроиктисодий барқарорлаштириш Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига ўтиш моделининг хусусиятларидан биридир. Бозор иқтисодиётiga ўтиш даври шароитларида солик-бюджет ва пул-кредит сиёсатини амалга ошириш соҳасини чегаралаш муҳимдир. Айниқса, ҳалқ хўжалиги обьектларига субсидия бериш манбаларини ажратишда, шунингдек, корхоналар ўртасидаги ўзаро тўламасликлар, бюджетга муддатида тўланмаган соликлар ва йигимлар муаммосини ҳал этишда алоҳида аҳамиятта эгadir. Солик-бюджет сиёсати деганда, ушбу ўринда давлат бюджетини мақбул шакллантириш ва давлат харажатларини оқилона тусга келтириш учун солик солишни тақомиллаштириши соҳасидаги давлат сиёсатини тушунилади.

Давлат бюджет сиёсати давлат даромадлари ва харажатларини оқилона шакллантирилишини ва аҳамияти доимий равишда ошиб

борилаётган маҳаллӣ бюджетларнинг манбаатлари билан бирга қўшиб олиб борилишини таъминланишини такозо қиласди. Айни вактда солик-бюджет сиёсати ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва унинг самарадорлиги ошишига солик солинадиган базани кенгайтириш мақсадида юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадлари кўпайишига каратилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Солик кодекси кўйидаги умумий тамойиллар асосида амалга оширилади: манбаларидан катъий назар барча даромадларга солик солиш мажбурийлиги; умумдавлат солик сиёсати доирасида маҳаллӣ ҳокимият органларининг солик фаолиятини ҳукукий негизга солишда мустақиллиги билан бирга қўшилган ҳолда, барча маъмурий ҳудудий даражалар учун солик солишнинг ягона умумдавлат сиёсати юритиш; фаолияти муҳим ижтимоий, иқтисодий ва экологик муаммоларни ҳал этишга ёрдам берадиган самарали ишловчи корхоналарга имтиёз бериш тизими орқали, шунингдек, хўжалик юритишнинг илғор шаклларини рағбатлантириш йўли билан солик меъёрларининг рағбатлантирувчи аҳамиятини таъминлаш; декларациялар, селлектив текшириш ва тафтишларни ташкил этиш, конун бузувчиларга нисбатан иқтисодий санкциялар кўллаш асосида солик тўловлари бўйича барча субъектларнинг мажбуриятлари устидан молиявий назорат. Солик тизимининг юқорида санаб ўтилган тамойиллари соликларга хос бўлган функцияларни акс эттиради, бирок уларни амалга оширишнинг турлича даражаси билан белгиланади. Республикада амал килаётган солик тизими асосан фискал тусдадир. У Ўзбекистон Республикаси ривожланишининг сиёсий иқтисодий хусусиятлари ҳамда пул маблағлари муайян ҳажмининг давлат қўлида тўпланиши зарурлиги билан шартлангандир. Шу билан бирга давлат солик воситалари орқали тадбиркорлик тузилмаларининг иқтисодий манбаатларига таъсир кўрсатади, мулкчиликнинг янги шаклларини ривожлантиради, энг истиқболли ва ижтимоий аҳамиятли тармоқларнинг ривожланишини рағбатлантиради. Кишлок хўжалиги ишлаб чиқариши учун фойдадан олинадиган солик ставкаларининг табақалаштирилиши, унинг ККС дан озод

қилиниши, экспортга йўналтирилган ва импортнинг ўрнини босадиган маҳсулотларнинг рағбатлантирилиши солик кредитларининг жорий қилиниши, болалар учун маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармокларнинг рағбатлантирилиши, уюшмаларнинг айрим турлари, товар ишлаб чиқарувчилар палатаси, банклар айрим турларининг соликлардан озод қилиниши бунинг ёркин мисолидир.

Ўрни келганда, шуни айтиб ўтиш керакки, амалга оширилган таҳлил ҳозирги вактда республикадаги солик тизими асосан фискал функцияда намоён бўлаётганлиги ва рағбатлантирувчи функция етарлича ишга туширмаётганлигини кўрсатади. Бюджет тузилмаси давлат томонидан белгиланган ижтимоий-иқтисодий кўрсатмаларни бажаришга бюджет маблаглари эҳтиёжидан ва бюджет тақчиллигини қисқартириш заруриятидан келиб чиқиб шакланади. Шу сабабли ХВЖ билан келишилган иқтисодий дастурга мувофиқ республикада давлат бюджет тақчиллигини чекловчи қаттиқ молиявий сиёsat ўтказилмоқда. 2004 йилнинг ўтган даврида оқилона солик-бюджет сиёsatи юритилиши туфайли сезиларли ижобий натижаларга эришилди. Умуман олганда, бу барқарор иқтисодий ўсиш, инфляция даражасини пасайтириш, ахоли даромадларини ошириш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни чукурлаштириш, реал секторни мустаҳкамлаш ва ижобий институционал ўзгаришларни амалга ошириш имконини берди. Жорий йилнинг 9 ойида бюджет даромадлари 1706,3 млрд. сўмни ёки тасдиқланган параметрларга нисбатан, ўтган йилдаги 69,9 фоиз ўрнига 73,9 фоизни ташкил қилди, бу тасдиқланган прогноз кўрсаткичларнинг бажарилиши кутилаётганлигидан далолат беради. Шу билан бир қаторда, даромадлар манбалари бўйича тасдиқланган кўрсаткичларга нисбатан тушумлар ҳажмининг ўзгариши кутилмоқда. Бунда 2004 йилда юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиги ставкасининг 18 фоиздан 15 фоизгача камайтирилишига қарамасдан, мазкур солик тури бўйича истиқбол кўрсаткичларини ортиги билан бажарилди. Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги бўйича энг паст ставка билан соликка тортиш

шкаласининг кенгайтирилиши натижасида даромад солигини энг паст ставка бўйича тўловчилар сони сезиларли даражада ошди, бу эса ушбу солик тури бўйича тушумларнинг нисбатан камайишига олиб келди. Республикаизда 2003 йилда ўтган йиллардагидек, бюджет умумий даромадларида билвосита соликлар бўйича тушумлар асосий салмоғини ташкил этмоқда, 2002 йилда 54,6 фоизни ташкил қилган бўлса, 2003 йилда 58,0 фоиз ва улар бўйича тушумлар 1343,6 млрд.сўмни ташкил этди. Акциз солиги ва божхона тўловлари тушумлари миқдорини ошириш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар қўшилган қиймат солиги бўйича тушумлар камайишини қоплаш имконини берди. Қўшилган қиймат солиги тушумларининг тасдиқланган параметрларга нисбатан бирмунча паст бўлишининг асосий сабаблари савдо корхоналари ва полизтилен плёнкаси ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг қўшилган қиймат солигидан озод қилиниши хамда “ўздонмаҳсолот” АКнинг корхоналарида ун ишлаб чиқариш ҳажмининг камайишидир. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиги бўйича 2003 йил учун тасдиқланган режанинг бажарилиши ва уларнинг бюджет умумий даромадлари таркибидаги улушкининг 7,5 фоиздан 9,1 фоизгача ошишига эришилди. Божхона тўловлари бўйича тушум ҳажми 285,3 млрд. сўмни ташкил қилиши ёки 2003 йил учун тасдиқланган параметрга нисбатан 9,4 млрд. сўм кўп бўлди. Юкоридагилардан келиб чиқиб, 2003 йилда Давлат бюджетининг даромадлари ҳажми Олий Мажлис томонидан тасдиқланган 2309,0 млрд. сўм ўрнига 2317,5 млрд. сўмни ташкил килди. Давлат бюджети харажатларининг ижроси 2003 йил учун тасдиқланган 2492,5 млрд. сўм ўрнига 2393,5 млрд. сўм миқдорида бўлди. Харажатлардаги бу ўзгаришлар кутилаётган инфляция даражасининг пасайиши ва ўртача йиллик валюта айирбошлиш курсининг барқарорлашуви, иккинчи даражали харажатларнинг оптималлаштирилиши ва ҳискартирилиши, шунингдек, 2003 йил 1 апрелидан бошлаб уй-жой-коммунал хизматлари бўйича ахолига берилган имтиёзлар ўрнига компенсация пул тўловларининг жорий этияниши сабабли юзага келди. Бунда, хукumat томонидан кафолатланган чет эл кредитларини ўз

вактида қайтариш мақсадида кафолат жамғармаси 23,9 млрд. сўмдан 44,7 млрд. сўмга етказилди. Кўшимча даромадлар ҳамда бюджет харажатларини оптималлаштириш бўйича амалга оширилган тадбирлар Давлат бюджети тақчиллигини тасдиқланган 183,5 млрд. сўмдан (ЯИМга нисбатан 2,0 фоиз) 76,0 млрд. сўмгача (ЯИМга нисбатан 0,8 фоизга) камайтириш, бу эса ўз навбатида, бюджет тақчиллигини факат иоинфляциявий манбалар хисобига молиялаштириш имконини беради. Республикадаги вилоятлар маҳаллий бюджетдаги даромадлари ва харажатларидан келиб чиккан ҳолда, республика бюджетидан ёрдам олувчи ва аксинча, даромадини бир кисмини республика бюджетига ўтказувчи минтакаларга бўлинади. Маҳаллий солик ва йигимлар ставкалари маҳаллий хокимиёт органлари томонидан белгиланган ҳолда умумдавлат соликларидан ажратмалар хисобидан шаклланадиган, бошқариладиган даромадлар нормативлари, худудларнинг даромад манбалари ва харажатларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан туманлар бўйича табакалаштирган ҳолда белгиланади. Бюджет тизими бутун республика худудида амал килаётган давлат даромадлари ҳамда ижтимоий - иқтисодий ривожлантиришга йўналишилдиган давлат харажатларининг бир бутун кисмига асосланади. 2005 йилда солик-бюджет сиёсатининг асосий вазифалари бўлиб ахоли турмуш фаровонлигини ошириш ҳамда бюджет тизимининг самарали фаолияти ва ривожланиши негизида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш хисобланади. Солик-бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари иқтисодий ислохотларни янада чукурлаштириш бўйича дастурий тадбирларни амалга оширишни назарда тутган 2005 йилги макроиқтисодий истиқбол кўрсаткичлардан, шунингдек, мамлакат ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий устувор йўналишларини таъминлашни хисобга олган ҳолда ишлаб чиқилди:

- ялпи ички маҳсулотнинг 7,0 фоизга ўсишини ҳамда йиллик инфляция даражасини 5,0 фоизгача пасайтиришни таъминлаш, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни мустахкамлаш;

- кичик ва ўрта бизнесни, хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун қўшимча рағбатлантириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиши ва амалга ошириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришида ва ички бозорни истеъмол товарлари билан тўлдиришда уларнинг ролини ошириш, бунда улар ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг ракобатбардошлиги ва сифатини яхшилашга алоҳида эътибор қаратиш;
- маъмурий ислоҳотларни амалга ошириш, хусусийлаштиришни фаоллаштириш, фаол инвестицион сиёsat олиб бориш орқали иқтисодиётнинг барча тармоқларида чукур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, янада қулай инвестицион мухитни шакллантириш, тўғридан-тўғри хорижий сармояларни жалб этиш учун керакли шарт-шароитларни таъминлаш ҳамда миллий иқтисодиётнинг экспорт салоҳиятини ва маҳсулот экспортини кенгайтириш;
- мелиорация ва ирригация тизимларини ривожлантириш ҳамда янгилаш, шунингдек, кишлоқ хўжалигига иқтисодий ислоҳотларни янада чукурлаштириш.

2005 йилги бюджет сиёsatининг асосий йўналишлари бюджет харажатларининг ижтимоий йўналтганлигини кучайтириш билан характерланади:

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-кувватлашга йўналтирилаётган бюджет харажатлари улушини ижтимоий обьектлар куришга йўналтирилаёттан капитал қўйилмалардан ташқари 2004 йилдаги жами бюджет харажатларининг 47,6 фоизидан 2005 йилда 52,0 фоизгacha ошириш;
- бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақлари, стипендия, ижтимоий нафакалар ва ҳарбий хизматчиларга тўловларни инфляция даражасидан юкори микдорларда ошириш. Мазкур тадбирни давлат секторида банд ходимлар сонини қисқартириш ва оптималлаштириш ҳамда

даромад солиги ставкасинин пасайтириш хисобига ҳам амалга ошириш мүлжалланмокда;

- Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари доирасида педагог ва мухандис-педагог ходимлар малакасини ошириш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, академик лицейлар ва касб-хунар колледжлари учун дарсликлар, лаборатория ва ўкув-ишлаб чыкариш жиһозлари сотиб олиш;
- умумтаълим мактаблари ва мактабгача тарбия муассасаларини капитал таъмирлаш ва жиһозлаш учун харажатларни 2003 йилга нисбатан 1,8 баробар ошириш. Бунда тасдиқланадиган манзилли рўйхат доирасида маблагларни иситиш ва сув билан таъминлаш тизимларини таъмирлашга жалб килишга алоҳида эътибор қаратиш;
- соглиқни сақлаш тизимини ислоҳ килиш дастурининг II босқичи чора-тадбирлари доирасида республикада юкори технологияли ихтисослаштирилган тиббиёт марказларини ташкил этиш, уларни замонавий тиббиёт техникаси ва асбоб-ускуналар билан жиһозлаш, кўз микрохирургияси ва кардиология марказларини капитал таъмирлаш, тез тиббий ёрдам хизматини ривожлантириш ва моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, аёллар ва ўсиб келаётган ёш авлод саломатлигини мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;
- манзилли рўйхатга қатъий риоя этган холда, даволаш муассасалари- тугруқхоналар, юкумли касалликлар шифохоналари, маҳсус даволаш муассасаларини капитал таъмирлаш ва моддий-техника базасини мустаҳкамлашга йўналтириладиган харажатларни ошириш;
- Давлат бюджетида илк маротаба иситиш козонхоналари ва тизимларини капитал таъмирлаш учун маблаглар ажратиш назарда тутилмокда;

- 1991 йилгача курилган уйларни калитал таъмирлашга харажатларни икки баробар ошириш.

1. Бюджет харажатлари самарадорлигини ошириш ва оптималлаштириш максадида куйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

- бюджет жараёнини табий монополиялар нархларини қайта кўриб чиқиш билан боғлиқ тадбирлар билан уйгунаштириш, яъни 2006 йилгача марказий иситиш ва иссиқ сув таъминоти бўйича аҳолига кўрсатилаётган хизматларни ўз-ўзини қоплашга босқичма-босқич ўtkазиш бўйича тасдиқланган дастурга асосан ушбу хизматлар нархидаги фаркни қоплаш харажатларининг бюджетдан молиялаштириладиган кисмини ушбу хизматлар тарифларини ўзгаришини хисобга олган ҳолда камайтириш;

- маъмурий ислоҳотларни чукурлаштириш чора-тадбирлари доирасида давлат бошқарув органларининг вазифа ва функцияларининг давлат эҳтиёжлари нуқтаи назаридан чукур таҳлил қилган ҳолда ортиқча ва бир-бирини тақрорловчи бошқарув тузилмаларини кисқартириш, бирлаштириш ва тугатиш орқали давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини сақлаш харажатларини оптималлаштириш;

2. Инвестиция дастури харажатларини бюджетдан молиялаштиришни оптималлаштириш ва маблагларни куйидаги устувор йўналишларга ажратиш:

- Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш доирасида академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун бинолар қуриш ва реконструкция қилиш;
- қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табий газ билан таъминлаш;
- қишлоқ хўжалик ерлари мелиорацияси, қайта тиклаш ва янги ерларни ўзлаштириш;
- транспорт инфатузилмасини ва коммуникацияларни ривожлантириш ва кенгайтириш;

- 1991 йилгача курилган кўп каватли уй-жойларни капитал таъмирлаш.

3. Бюджетлараро муносабатларни янада такомиллаштириш.

Саккизта дотация олувчи маҳаллий бюджетлар (Қорақалпогистон Республикаси, Андижон, Жиззах, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятлари) даромадлари базасини кенгайтириш, умумдавлат соликларидан ажратмалар мъёрларини ўзгартириш ва умуммиллий тадбирларни молиялаштириш учун мақсадли субвенциялар ажратиш орқали:

- Самарқанд ва Сирдарё вилоятлари маҳаллий бюджетларига республика бюджетидан дотациялар ажратишни бекор қилиш;
- Қорақалпогистон Республикаси бюджети, Андижон, Жиззах, Наманган, Сурхондарё ва Хоразм вилоятлари маҳаллий бюджетлари харажатларини молиялаштиришда дотациялар улушини кисқартириш.

Иқтисодиётта солик юкини янада камайтириш:

- корхоналар иҳтиёрида қоладиган фойда улушини кўпайтириш, соликнинг рағбатлантирувчи ролини ошириш, корхоналарнинг ўз маблаглари ҳисобига техник қайта жиҳозлаш хамда инвестицион жараёнларини фаоллаштириш максадида 2005 йилда юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиги ставкасини 3 фоиз бандга пасайтириш;
- жисмоний шахсларга солик юкини камайтириш ва ахолининг реал даромадларини ошириш максадида, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиги ставкаларининг иккинчи гурухи (5 минимал иш ҳакидан 10 минимал иш ҳакигача) бўйича ставкасини 21 фоиздан 20 фоизгача, учинчи гурух (10 минимал иш ҳакидан ортиқ) бўйича эса 30 фоиздан 29 фоизгача тушириш;
- иш ҳакига тўловларнинг оширилишини рағбатлантириш максадида амал қилаётган тизимдаги умумий ставкаси 33,0 фоиз бўлган ижтимоий

сугурта ақратмалари ўрнига иш ҳаки фондидан 31,0 фоизли ягона ижтимоий соликни жорий қилиш;

- кичик корхоналар учун ўрнатилган ягона солик түловчилар доирасини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 30 августдаги Фармонига мувофиқ кичик тадбиркорликнинг субъекти бўлишнинг янги тасдиқланган талабларига мос келувчи ўрга корхоналарнинг кўшилиши ҳисобига кенгайтириш. Кичик корхоналар учун ягона соликнинг ставкасини 12%га пасайтириш. Мазкур тадбир соддалаштирилган тартибда солик түловчи корхоналар сонининг ўсишига ва ўрга бизнесга солик юкиннинг камайишига олиб келади.

1.2 Солиққа тортиш тизимини соддалаштириш ва тартибга солиш:

- корхоналарнинг ўз айланма маблағларидан оқилона фойдаланишини таъминлаш мақсадида кўшилган қиймат солиги бўйича түловлар сонини ва муддатини бир ойда икки мартадан бир мартагача камайтириш;
- акциз солиги тўлаш тизимини соддалаштириш ва ягоналаштириш, этил спирти ицлаб чикарилиши ва сотилиши устидан назоратни кучайтириш мақсадида алкогол маҳсулотлари учун акциз солиги ставкаларини пасайтириш билан бир қаторда этил спирти учун акциз солиги тўлашнинг ягона механизмини жорий этиш;
- Юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиги, юридик шахслар мол-мулкидан олинадиган солик бўйича амалдаги солик имтиёзларини соддалаштириш ва ушбу имтиёзлар берилеш механизмларини тартибга солиш, шунингдек, паст самарали алоҳида солик имтиёзларини ва солиққа тортишнинг умумий тартибидан чекинишларни бекор қилиш, бу эса бир турдаги фаолият билан шутгулланувчи алоҳида хўжалик субъектларига, иктиносидиётнинг турли соҳаларига солик юкини тенглаштириш имконини беради.

Соликка тортиш тизимида ресурс тўловлари ва мол-мулк солигининг ролини ошириш, маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини мустаҳкамлаш:

- ер майдонлари ва сув манбаларидан самарали фойдаланишини рагбатлантиришда ресурс тўловлари ва мулк солигининг ролини ошириш масадида ресурс соликлари ва тўловлари ставкаларини индексация килиш, шунингдек, жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солик ставкасини ошириш;
- корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланишини таъминлаш ва уларнинг бюджет даромадларидаги улушини кўпайтириш масадида юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солик ставкасини ошириш.

Кўрсатиб ўтилган 2005 йилги солик сиёсатининг асосий йўналишлари 2004 йилда солик сиёсати иқтисодиётга солик юкини янада камайтириш, солик тизимини бошқаришни тақомиллаштириш, иқтисодий жиҳатдан асоссиз ва самарасиз солик имтиёзларини бекор қилиш, солик тўловчиларнинг солик мажбуриятларини тўлик ва ўз вактида бажаришларида уларнинг иқтисодий манфаатдорлигини оширишга қаратилади.

Таянч сўз ва иборалар

Дотация, бюджетларабо муносабатлар, маҳаллий бюджетларнинг ўз маблаглари, бюджет тизими, қўшимча қиймат солиги, миллий даромад, вертикал ва горизонтал бараварлаштириш, тартибга соловчи соликлар.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва молия органлари Давлат бюджетини ижросининг назорат қилиши йўлларини айтинг.
2. Миллий даромадни қайта таксимлашнинг асосий молиявий усулларини кўрсатинг.

3. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тўғрисида нима дей оласиз?
4. Германиядаги даромадларни вертикал ва горизонтал тарзда бараварлаштиришни тушунтиринг.

7-Боб. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иктисодий таракқиётни молиявий баркарорлаштириш концепцияси

7.1. Ижтимоий сиёсатнинг молиявий муаммолари

Мамлакатимизда жаҳон тажрибасини рад қилмаган ҳолда, ижтимоий таракқиётнинг ўзига хос ва ўзига мос йўналиши танлаб олинди ҳамда бозор муносабатларига ўтишнинг назарий асослари яратилди. Шулардан бири мамлакатимизда кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишdir. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясида янги шакллантирилаётган иқтисодиётнинг асосий белгиларини илмий изохланган ҳолда, уларни шакллантириш йўллари ёритиб берилди. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясида ижтимоий соҳаларни ривожлантириш ва аҳолининг кенг катламларини, энг аввало, унинг ночор гурухларини ижтимоий химоялашни таъминлаш чоратадбирларини кўриш зарур деб каралди, чунки, мамлакатдаги ижтимоий баркарорликка давлатнинг ижтимоий сиёсатининг йўналишлари орқали эришилиши мальумдир.

«Ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, кишиларни ижтимоий химоя қилиш ва уни кафолатлашнинг кучли таъсирчан механизми бўлгандагина бозор иқтисодиётини, событқадамлик билан ўтишини таъминлаш, таркибий қайта куришни амалга ошириш, ижтимоий-сиёсий баркарорликни сақлаган ҳолда, ишлаб чиқариш муносабатларини тубдан ислоҳ қилиш мумкин³⁶.

Ижтимоий баркарорлик деганда, ижтимоий-иктисодий тизимнинг баркарорлиги, шахсни иқтисодий талабларини ижтимоий-иктисодий тизимлар доирасида қондирилишининг баркарорлиги, атроф-мухит, экологик шарт-шароитлар жамият манфаатлари билан мослигининг баркарорлиги, жамиятда шахсни ижтимоий таракқиётининг баркарорлиги тушунилади. Чунки, жамиятни табақаланиш жараёнининг кучайиши нафакат мулкий

³⁶ Каримов, И. Ўзбекистоннинг Ўз истиколол ва таракқиёт йўли. Т., Ўзбекистон 1992. 47-48 б.

даражага, балки аҳолининг касбий ва таълим даражасига ҳам боғлиkdir.

Бизнинг республикамизда ижтимоий сиёсатнинг муҳим аҳамиятга эга эканлиги факатгина иқтисодий ва сиёсий вазиятларгагина боғлиқ эмас, балки, ҳалқнинг маънавий қоидаларига асосланган соғлом авлодни тарбиялаш, кўп болали оиласарга мадад бериш, карияларга ғамхўрлик килишдан иборатdir. Колаверса, аҳолининг кам таъминланган ва кам химояланган қисми - болаларга, аёлларга, карияларга, ногиронларга ижтимоий ёрдам бериш ва уларнинг турмуш шароитини яхшилаш ҳамда бир тизимдан иккинчи тизимга ўтишда фуқароларнинг иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотларга бўлган ишончни янада кучайтиришта ёрдам беради.

Республикамизда ижтимоий ёрдам тизимини хуқукий асосда барпо этиш ва бу борадаги қонунларни ижро этилишини таъминлаш бозор иқтисодиёти шароитида муҳим вазифалардан бири ҳисобланди. Фуқароларнинг ижтимоий таъминотта бўлган хуқуқлари асосий қонунимиз бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан кафолатланди. Истиклол йўлининг дастлабки мураккаб, иқтисодий танглиқ йилларида одамларнинг турмуш даражасини мўътадиллаштириш мақсадида аҳолини ижтимоий ҳаётнинг давлат йўли билан бошқаришнинг кўпдан-кўп усуслари ва услубларидан фойдаланилди. Жумладан, иш ҳаки, пенсиялар, стипендиялар, нафакалар миқдори оширилди, компенсация тўловлари тарзидаги бевосита пул тўловлари, имтиёзлар ва турли дотациялар шаклидаги тўловларни жорий қилиш усуслари кенг кўлланилди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 2002 йил 30 авгуstdаги «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чукурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» номли маъruzаларида кўрсатиб берган еттинчи устувор вазифа, барча ислоҳотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир. Бу-демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш демакдир. Албатта, кучли

ижтимоий сиёсат ижтимоий соҳаларни ривожлантириш тадбирларини бажариш орқали амалга оширилади.

Бугунги кунда аҳоли ёшининг таркибий тузилиши республикамиздаги барча ижтимоий жараёнларга ўз таъсирини кўрсатмоқда, бу соҳадаги долзарб муаммоларни келтириб чикармоқда. Бу эса ижтимоий масалаларни, жумладан, ижтимоий ҳимоя, пенсия таъминоти, таълим, соглиқни саклаш, жисмоний тарбия ва спорт соҳаларини ислоҳ этишнинг устувор йўналишлар эканлигини белгилаб бермоқда.

Айтмоқчимизки, бизнинг республикамизда бозор иқтисодиётига ўтиш шунчаки мақсал эмас-у инсон учун, унинг ҳаёти фаровон бўлиши, манфаатлари ва эҳтиёклари рӯёбга чиқишига шароит яратиш учун амалга оширилади. Бозор хар қанча ўз-ўзини бошқариш имкониятига эга бўлмасин, ана шу ғоят мураккаб муаммоларни ҳал қилишга кодир эмас, бунинг учун кучли ижтимоий сиёсат зарур бўлади.

Ўтиш даври ижтимоий сиёсатнинг кучи ва аҳамияти унинг инсонга, уни ҳимоялашга инсонпарварларча қаратилишидан иборат. Бундай сиёсатнинг моҳияти шундаки, давлат бутун жамиятни аниқ ишлаб чиқилган, янги бозор муносабатларига ўтишни юмшатадиган ижтимоий ҳимоя тизими билан қамраб олишга ҳаракат қиласи.

Айтиш мумкинки, Ўзбекистонда жамиятни аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий соҳаларни ривожлантириш учун аниқ мақсадни кўзлаб ишлаб чиқилган чора-тадбирлар ва воситаларнинг бутун тизими ишламоқда. Ана шу чора-тадбирларни амалга ошириш бозор тараккиётининг одат тусига кирмаган хусусияти туфайли келиб чикадиган руҳий тантликни йўқотишга ёрдам бериши керак.

Шу билан бирга иқтисодий эркинлаштириш ва ислоҳотларнинг чукурлашуви шарт-шароитида ижтимоий сиёсат одамларда тоталитар тизим томонидан шаклантирилган бокимандалик кайфиятини енгашга, уларда бозор шароитида зурур бўладиган тадбиркорлик имкониятларини кўрсатишга қаратилиши керак.

Бугунги кунда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотлар мамлакат иқтисодиётининг барча жабҳаларини, шу жумладан, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасидаги тармоқларни ҳам қамраб олади. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳа тармоқларининг асосини ижтимоий-маданий соҳалар ташкил этади.

«Барча ислоҳотларнинг иқтисодий, демократик, сиёсий ислоҳотларнинг асл мақсади,-деб ёзди Президентимиз И.А. Каримов, инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборатдир³⁷. Мазкур вазифаларнинг ижобий ҳал этилиши айнан ижтимоий-маданий соҳалар ривожига ва таракқиётiga боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустакиллигига эришгач, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожининг ҳамма жабҳаларини, шу жумладан, таълим тизимини ислоҳ қилиш шароитида одимламоқда. Чунки, чукур ислоҳатларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётига ўтиш, биринчи навбатда, кадрлар потенциалига, уларнинг қасб жиҳатидан тайёргарлигига боғлиқ бўллади. Бу эса бутун таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишни тақозо этади.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, «агар биз ҳақиқатдан ҳам қашшоқлик ва қолоқлик кишинларидан кутулмоқчи бўлсак, ёшларни тайёрлаш билан жуда жиддий шугулланишимиз, замонавий қасбларни эгаллашда уларга ёрдам беришимиз керак»³⁸, чунки, ишлаб чиқариш соҳаси вакилларини тарбиялаш, ўқитиш, малакасини ошириб бориш ижтимоий ҳимоялаш таракқиётининг гаровидир. Ўтиш даврининг қийинчиликлари шароитида аҳолининг даромадларини хисобга олиш ва таълимга бўлган талабни қондиришни ижтимоий ҳимоянинг бир тури сифатида карашимизга тўғри келди.

Республикамизда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий

³⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995. 119 б.

³⁸ И.А.Каримов. Баркамол авлод-Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори. Ўқитувчилар газетаси. 1998. 28 октябр.

дастури» юртимиз таълим амалиётида тўплаган амалий тажрибалар ва ривожланган мамлакатлар ютукларига таянган ҳолда ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури” миллий таълим тараққиёти ва миллий кадрлар тайёрлаш тизими истиқболларини белгиловчи хужжат сифатида таълим хизматлари ва меҳнати бозорларини шакллантириш ва ўрта маҳсус қасб-хунар таълими учун сарфланаётган бюджет маблағларидан фойдаланишининг самарадорлигини оширишининг янги усусларини излаш зарурлиги вазифасини кўйди.

Иктиносодчи Л.А. Дробозина бюджетнинг ижтимоий-иктиносодий моҳиятини кўйидаги таърифлайди: «ўзининг моддий мазмунига кўра давлат бюджети давлатнинг марказлаштирилган пул маблағлари фондини шакллантириши ва ундан фойдаланишининг алоҳида шаклидир. Давлат бюджети ўзининг ижтимоий-иктиносодий моҳиятига кўра-миллий даромадни тақсимланишининг асосий куролидир»³⁹

Муаллиф бюджетнинг ижтимоий-иктиносодий моҳиятига кўра берган таърифи айнан бозор иктиносодиёти шароитида миллий даромадни тақсимланишида ижтимоий характердаги ижтимоий соҳалар ва ахолининг ижтимоий ҳимояга муҳтоҷ кам таъминланган қатламни давлат томонидан кўллаб-куvvатлашда, иктиносодиётни давлат томонидан тартибга солишининг муҳим инструментларидан бири сифатидаги бюджетнинг мазмунига ургу беради.

Иктиносодчи В.Родионованинг таъбири билан айтганда, бюджет муносабатлари-бу жамият иктиносодий тузилишининг ажралмас қисмидир, уни амал қилиши давлат томонидан унга тегишли функцияларни бажариши учун зарур моддий-молиявий базани шакллантириш билан объектив равиша аниқланади»⁴⁰.

³⁹ Дробозина Л. А. Общая теория финансов Учебник. М.: Банки и Биржи. Издательское объединение «ЮНИТИ», 1995 г.

⁴⁰ Радионова В. М. Финансы. Учебник 3-изд., М.: Финансы и статистика, 2003.

Бюджет-давлатнинг олдида турган мақсад ва вазифаларини молиявий таъминлашга мўлжалланган пул маблағлари фондини шакллантириш ва харажат қилиш шаклини акс эттиради.

Иктиисодчи Г.В.Поляк фикрларига кўра, «Давлат бюджетдан ўзининг фаолиятини бевосита молиявий таъминлашнинг инструменти сифатида ҳамда иктиисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг муҳим элементи сифатига фойдаланади»⁴¹.

Давлат бюджети орқали жамиятда яратилган ялпи ички маҳсулот қайта тақсимланади. Ялпи ички маҳсулотнинг қайта тақсимланиши жамиятдаги умумий эҳтиёжлар, таълим, соглиқни сақлаш, мамлакатдаги иктиисодий ва сиёсий барқарорлик, аҳоли таркибида ижтимоий химояга муҳтоҷ қатламни моддий жиҳатидан қуллаб-куватлаш, тинчлик, чегаралар дахлислигини сақлаш ва фавқулодда ҳолатлар учун сақланадиган давлат заҳираларининг мавжуд бўлиши зарурияти туфайли келиб чиқади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ижтимоий соҳалар иктиисодиётнинг катта бир бўлаги хисобланади, жамият ва унинг аъзоларига номоддий хусусиятдаги хизмат кўрсатиш вазифасини амалга ошириш билан шугулланади. Ижтимоий соҳалар бир қанча шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиласи. Биз ижтимоий-иктиисодий эҳтиёжлар деганда, «кишиларнинг яшами, меҳнат килиши ва маълум иктиисодий мавқега эга бўлиши учун истеъмол этилиши зарур маҳсулот ва хизматлар мажмун»⁴²ни тушунамиз. Эҳтиёждаги таркибий ўзгаришларига хос қонуният бу саноат маҳсулотларига, фан-техника ривожи яратган янги маҳсулотларга ва ниҳоят, турли хизматларга бўлган эҳтиёжнинг жадал ўсишидир.

Жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжлари деганимизда, энг аввало, биргаликда қондириладиган эҳтиёжларни тушунамиз, бу эҳтиёжларни қондириш учун молиявий маблағлар талаб этилади. Демак, бунинг учун

⁴¹ Поляк Г.Б. Бюджетная система Российской Федерации.-М.: ЮНИТИ.2001.

⁴² Ўлмасов А.А., Шарифхўжаев М.«Иктиисодиёт назарияси». Мехнат нашриёти. Тошкент. 1995йил. 18-бет.

зарур жамғармалар ташкил этиш керак. Ишлаб чиқариши эришилган даражада саклаш ва кенгайтириш учун кадрлар зуур, кадрлар мутахассис бўлиши учун соглом бўлишлари, етарли даражада билим олишлари керак. Бунинг учун етарли даражада таълим, маданият муассасалари зарур ва жисмоний тарбия ҳамда спорт тадбирларини кенгайтириб бориш керак.

Шу билан бирга меҳнат кила олмайдиган, ногирон, кўп болали оилалар ҳам ёрдам талаб этади. Жамият ўз истиқболи учун фан-техника тараккиётини ҳам кўллаб-кувватлаши зарур. Ундан ташқари, ватанини химоя килиш, мамлакат ичкарисидаги қонунбузарликка йўл қўймаслик ва қатор бошқа эҳтиёжларни таъминлаш керак, уларни таъминлаш эса миллий даромадни қайта тақсимлаш асосида амалга оширилади.

Миллий даромадни қайта тақсимлашда давлат бюджети асосий рол ўйнайди. Қайта тақсимлаш жараёнида биринчидан, корхоналар ва ташкилотлар, фуқаролардан олингандан солиқ ва йигимлар асосида марказлашган бюджет фонди ташкил этилади. Иккинчидан, шу даромадлар бюджетда кўзда тутилган эҳтиёжларни кондириш учун тақсимланади.

Шундай қилиб, бюджет давлатнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ҳаётни бошқариш, мудофаани амалга ошириш ва бошқа тадбирлар учун марказлаштирилган пул маблагларини ташкил этиш ва ишлатиш жараёнида вужудга келган юридик ва жисмоний шахслар билан давлат ўргасида юз берадиган муносабатлар мажмуидир». Давлат бюджети асосий марказлаштирилган молиявий ресурслар жамғармаси сифатида ўзига хос ижтимоий аҳамият касб этади.

Юқорида таъкидланганидек, бюджет муносабатларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, биринчидан ижтимоий ишлаб чиқарishнинг тақсимлаш босқичида вужудга келади, иккинчидан, марказлаштирилган молиявий ресурсларни шакллантириш ва ундан давлат манбаатлари юзасидан фойдаланишга йўналтирилади. Ўз-ўзидан маълумки, давлат манбаатлари эса бу ижтимоий манбаатлар хисобланади, бозор иқтисодиёти

шароитида ижтимоий манфаатлар факатгина давлатдагина ўз ифодасини топади.

Шунингдек, давлат бюджети орқали жамиятнинг ижтимоий тақорор ишлаб чиқариш жараёнига таъсир килишинг молиявий дастакларига эга бўлинади. Давлат бюджети давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида давлат ҳокимиётининг иктиносий имкониятларини молиявий асосларини яратади.

Демак, бир томондан бюджетнинг пайдо бўлиши давлатларнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлик бўлади, иккинчидан айнан бозор иктиносидёти шароитида жамиятнинг ижтимоий, иктиносий соҳалардаги давлат ислоҳатларини амалга оширишнинг асосий дастаги сифатида бюджетнинг сифат белгиларига аннеклик киритилади.

Давлатнинг ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган харажатлари факат ижтимоий эмас, балки иктиносий аҳамиятга эга бўлади, жамиятнинг иктиносий салоҳиятини оширишга ёрдам беради, чунки давлат амалга ошираётган, аҳолининг ҳамма қатламлари манфаатларига даҳлдор бўлган иктиносий фаолият натижалари ижтимоий соҳа орқали рўёбга чиқади.

Инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан вазифанинг ижобий ҳал этилиши айнан ижтимоий-маданий соҳалар таракқиётiga боғлиқdir. Шуни назарда тутган ҳолда, ҳозирги кунда мамлакатимизда ижтимоий соҳаларда ислоҳотлар амалга оширилмоқда, албатта, уларни молиявий таъминланмоқда.

Республикамиизда кейинги йилларда «Инсон манфаатлари йили», «Оила йили», «Соғлом авлод йили», «Қарияларни қадрлаш йили», «Обод маҳалла йили», «Мехр-мурувват йили» деб зълон килингандиги ва бу борада қатор чора-тадбирларнинг ўтказилаётгандиги фикримизнинг ёркин далилларидир. Президентимиз таъкидлаганларидек, «қабул килинган ижтимоий дастурларни, биринчи навбатда, аҳолининг ижтимоий начор табакаларини аник тарзда кўллаб-кувватлаш, соглом авлодни тарбиялаш, «Обод маҳалла йили» ва бошқа дастурларни рўёбга чиқариш асосида аҳоли фаровонлигини

оширишга қаратылған ижтимоий сиёсаттинг таъсирчанлиги ва аник тарзда күллаб-куватлашни кучайтириш лозим».⁴³

Инглиз иқтисодчысы Ж.Кейнс мактаби тарафдорлари айтадыки, бозор иқтисодиёті ички зиддиятлари билан бекарордир. Бозор иқтисодиётини барқарорлаштырыш миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий шартларидан бири хисобланади.

Кейнсчиларнинг фикрича, давлат иқтисодиёттә фаол аралашыши лозим, айникса, жами товар ва хизматтинг талаб ва таклифни тартибга солиб туриши керак. Мисол учун, агар ишлаб чыкашынинг пасайиш тенденцияси бошланган бўлса, соликларни камайтириш, давлат харажатларини кўпайтириш лозим. Бундан асосий мақсад жами таклифни кўпайтиришдан иборат. Агар иқтисодиёт гуркираб ривожланаётган, баҳо ўсиб бораётган бўлса, давлат соликларни кўпайтириши, давлат харажатларини камайтириши лозим бўлади.

Демак, мураккаб иқтисодий шаронтда ижтимоий йўналишдаги харажатлар катта миқдордаги маблагларни талаб этади. Лекин, бозор иқтисодиётининг энг жиҳдий муаммоларидан бири бўлган – ишсизлик, инфляция, кам таъминланганлик, меҳнатта лаёқатсизлик келтириб чиқарадиган мушкулликларни ҳам ижтимоий йўналишдаги пухта ишлаб чиқилган дастурлар асосида барҳам бериш мумкин бўлади»⁴⁴.

Хорижий иқтисодчилардан Пол Самуэлсон «давлат хусусий тадбиркорлар кириша олмайдиган ёки киришишни хоҳламайдиган айrim товарларни ишлаб чиқаришни ва хизматларни кўрсатишни ўз зиммасига олиши керак» деган хуносага келди, у давлаттинг аҳоли учун уй-жой курилиши дастурларини молиялаштиришни ва ·озик-овқат ёрдамини қашшоқликни камайтириш усули сифатида кўллаб-куватлайди.

⁴³ Узбекистон Республикаси Президенти И. Каримов матбузаси. 2002 йилда республикани ижтимоий-иктисодий ривожлаштириши якунлари ҳамда 2003 йилда ислоҳотларни чукурлаштиришнинг асосий йўналишлари. //Ишонч газетаси. 2003 йил 19 феврал.

⁴⁴ Косимова Г. Ижтимоий инвестишилар самараси. // Бозор, пул ва кредит. 1999 йил. Июл-август. 78-бет.

Хозирги пайтда ривожланган мамлакатларда реал маҳсулот ишлаб чиқариш суръати ахоли ўсиш суръатига қараганда бир неча марта ортик. Кейинги юз йил давомида ахолининг турмушидаги эришилган даражаси, бутун инсоният тарихи давомида эришилган натижадан кўпдир. «XIX аср бошидан планета ахолиси беш марта ўсили, техника тараққиёти туфайли ахоли жон бошига тўғри келадиган даромад ундан кўпроқ бўлди».⁴⁵

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шунни кўрсатадики, бюджетнинг асосий вазифалари миллий даромадни тақсимлаш, иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш ва тартибга солиш, ижтимоий соҳаларни молиявий таъминлаш ва давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш ва марказлаштирилган пул жамғармаларини шакллантириш ҳамда улардан фойдаланишининг молиявий назоратини амалга оширишдан иборат. Чунки, бюджетда кўзда тутилган тадбирлар ва дастурларни аниқ ва ўз вақтида молиялаштирилиши айни пайтда давлат дастурларининг ҳам пировард натижада тўлиқ бажарилишини таъминлади. Бюджет маблағларидан оқилюна фойдаланишга эса самарали назорат тизимини шакллантирмасдан туриб эришиб бўлмайди.

Шундай қилиб, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш ва иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш шароитида ахолини ижтимоий химоялаш, ислоҳатларни «ижтимоий ларзаларсиз» якунлаш бевосита ижтимоий-маданий соҳаларга жиддий ёндашишин талаб этди. Ижтимоий-маданий муассасалар фаолиятининг натижаларини баҳолашда янгича ёндошув ишлаб чиқилиши мақсадига мувофиқ бўлади.

Ижтимоий соҳалар тараққиётигина ижтимоий зиддиятларни ва муаммоларни ҳая эта олади. Ижтимоий соҳаларни молиявий таъминлаш манбаларини белгилаб олиш, пунингдек, ижтимоий-маданий соҳаларга давлат томонидан ажратилаёттан молиявий заҳиралар микдорини илмий асослаб бериш ижтимоий соҳалар ривожланишининг имконини яратади.

⁴⁵ Доклад о мировом развитии 2000/2001 года. М. Весь мир. 2002. –51стр.

Иқтисодий ислоҳотларнинг чуқулашуви даврида инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтириш борасида ижтимоий қизматларни ривожлантириш, маданиятни ошириш, жисмоний тарбияни яхшилаш, аҳолини меҳнат билан бандлигини таъминлашга қаратилиши керак бўлади.

Шундай килиб, ижтимоий соҳаларни молиялаштириш ва ижтимоий зиддиятларни ҳал қилишда бюджет мухим рол ўйнайди, бу эса ўз навбатида бюджетнинг таксимлаш ва ижтимоий химоя функцияси асосида унга юклатилган вазифа ҳисобланади.

Иқтисодий ислоҳотларининг эркинлашуви шароитида ҳам давлат бюджетдан бевосита ўз фаолиятини амалга ошириш ҳамда ижтимоий сиёсатни олиб боришнинг молиявий таъминотида мухим дастак сифатида фойдаланади.

Шундай килиб, ҳозирги кунда ижтимоий соҳаларни ривожлантиришга бюджетдан ташқари манбалардан маблагларни жалб этилиши, фақатгина, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётiga ўтиш зарурияти туфайли келиб чиқмаган, балки у умумжаҳон тажрибаларига асосланади. Шу муносабат билан давлат бозор талаблари асосида, ижтимоий соҳаларни молиялаштириш жараённида мазкур соҳага ресурслар қўйиш масъулиятни ўз зинмасида саклаган холда, ижтимоий соҳаларни молиялаштиради.

7.2. Инвестицион фаолиятни давлат томонидан бошқариш

Ўзбекистон Республикасининг ўтиш иқтисодиёти ҳозирги вактда бошидан кечираётган муаммолар ҳаммага мальум. Макроиктисодий вазиятнинг сўнгги йиллардаги ривожланиш тамойиллари Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиши шароитининг мураккаблиги ва унинг натижалари бир хил эмаслиги кўрсатмокда. Барқарор иқтисодий тараккиёт, инфляция даражасининг пасайиши, ислоҳотлар меъёрий асосларининг яратилиши бир томондан, иқтисодиётнинг реал

секторида ва валюта бозорида молиявий барқарорсизликнинг ўсиши, экспортдан валюта тушумларининг кискариши, иш билан банд кишиларнинг даромадлари ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортиши соҳасида ўсиш йўқлиги билан изма-из келаётган бўлса, иккинчи томондан жаҳон молиявий танглиги молиявий барқарорсизлик кучайнишида сезиларли рол ўйнади. Тўгри, бунга ички ва ташки сабаблар бўлиши мумкин.

Ҳеч иккимасдан айтиш мумкини, Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш учун бой ресурсларга эга. Бироқ, хали жамғаришининг барча ички манбалари харакатта келтирилгани йўқ ва давлат бюджети хозирча стишмовчиликлардан қийналмокда. Ана шу муаммоларни ҳал қилиш учун Ўзбекистон Республикаси миллӣ иқтисодиётга инвестицион фаолиятни, яъни чет эл инвестицияларини жалб қилиш ва ривожлантириши тараба қиласиди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон иқтисодиёти учун иқтисодий ривожланиши молиялаштиришнинг ташки манбалари ниҳоятда долзарб аҳамият касб этмоқда. Чет эл инвестициясини жалб этишининг жаҳон амалиётини асосий турдан -жаҳон бозорида рақобатбардош тармоқларни ривожлантириш учун карзлар олиш ва қўшма ишлаб чиқаришда иштирок этувчи чет эл инвесторлари бевосита кириб келиши учун бозорни очишдан иборат.

Бу инвестицион фаолиятни ҳар томонлама рағбатлантириш ва иқтисодиётнинг истиқболли тармоқларида чет эл инвесторлари учун фойдали шарт-шароитлар яратиш йўлидир. Бу йўлда ҳеч қандай муаммолар учрамайди, деб ўйламаслик керак, бироқ, улардаги иқтисодий ўсишнинг муҳим ва барқарор юксак суръатлари бу йўлнинг умидбахшигидан далолат бермоқда. Республика томонидан давлат миқёсида янги кўламли заёмларни олиш муаммолари, ташки қарздорлик, заём маблагларидан фойдаланишининг хозирча уччалик юкори бўлмаган самарадорлиги ва бошқа омилларни ҳам хисобга олиш керак.

Шундай килиб, Ўзбекистон иқтисодиётининг хозирги ривожланиш

босқичида чет эл инвестиция сармоясини бевосита жалб қилиш ғоят долзарб вазифа бўлиб турибди. Умуман, бозор иқтисодиётини барпо этишининг асосий йўналишлари ва ҳаракатчанилиги кўп жиҳатидан бу вазифанинг муваффакиятли ҳал қилинишига боғлик.

Кўп укладли тизим равнаки, уни ташкил этувчи субъектлар моддий базаси ривожланишига боғлиқдир. Чунки, моддий ресурслар мавжудлиги ва улардан самарали фойдаланиши ҳар қандай иқтисодий ўсишник зурурий шарти ҳисобланади. Кўп укладли тизим учун, энг аввало, микродарражадаги иқтисодий ўсишник ресурслар билан таъминланиши мухимдир. Бу ўринда инвестицион фаолият мухим аҳамиятга эга.

Республикамизда фаолият кўрсатаётган корхоналарда инвестициявий жараён жуда хотекис кечмоқда. Бу биринчидан, корхонанинг иқтисодий ахволига боғлиқ бўлса, иккинчидан давлатнинг инвестициявий сиёсатига ва бу жараённинг хотекис кечишими тақозо этмоқда. Инвестицияларнинг тармоклараро тақсимланишида иккинчи омил етакчи бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистонда давлатнинг инвестициявий сиёсати моҳиятини иқтисодий трансформация шаронти белгилаб беради. Транзит тизимда иқтисодий сиёсат давлатнинг ялпи даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш фаолияти билан боғлиқ бўлади. Шу йўл билан давлатнинг қўлида инвестициявий ресурслар жамланади ва ишлатилади. Бу ресурсларни давлат ўзига қарашли корхоналардагина эмас, балки бошқа укладлардаги субъектлардан ҳам олади.

Давлатнинг инвестиция сиёсатини амалга оширишда эса банклар алоҳида рол ўйнайди. Республикализ тижорат банклари томонидан иқтисодиётнинг реал секторини молиялаштириш бўйича олиб борилаётган ишлар мамлакатимиз иқтисодиёти тараққиётiga салмоқли таъсир кўрсатмоқда. Давлатнинг соликлар ва бошқа тушумлар шаклида олган даромади бюджет орқали тақсимланиб, унинг ихтиёридаги инвестиция ресурсларини ҳосил қиласи. Давлатнинг инвестиция сиёсатини унинг ўз инвесторлиги билан чеклаш нотўғри. Давлатнинг инвестиция сиёсатини

кенгайтиради ва қуидагиларни амалга оширади:

- давлатнинг ўз даромадлари ва олган қарзи хисобидан инвестицияларни йўналтириш;
- миллӣ ва хорижий инвесторлар учун кулай инвестиция шароитини яратилиши;
- барча секторлардаги инвестиция фаолиятини рағбатлантириш.

Инвестиция сиёсатининг мания шу уч жихати Ўзбекистонда ҳам амал килади. «ўзбек модели»да давлат бош ислоҳотчи бўлгани каби у бош инвестор ҳам хисобланади. Давлатнинг инвестиция сиёсатини унинг иқтисодий сиёсатни амалга оширилишига хизмат қилади. Ўзбекистон эндилника замонавий иқтисодга ўтиши керак. Бунга эса давлатнинг фойданинг инвесторлиги орқали эришилади. Албатта, бу давлат укладнинг инвестициялар борасидаги устиворлигини таъминлайди. Аммо, бу бошқа укладлар ривожи учун ҳам зарур шарт-шароит яратади. Давлат укладидаги инвестиациялар миллий доирадаги тақрор ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Чунки, давлат уклади корхоналри таркибан базавий тармоқлар корхоналари ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан иборат. Уларнинг фаолияти умуммиллий аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий доирадаги тақрор ишлаб чиқаришни таъминлайди, бутун иқтисодёт учун энг муҳим бўлган товарлар ва хизматларни яратади. Давлат укладида яратилган маҳсулот ва хизматлар истеъмоли бошқа укладлардаги тақрор ишлаб чиқаришни кафолатлайди. Чунки, улар муҳим ресурслардан иборат. Давлат укладнинг умуммиллий аҳамияти уни инвестиция соҳасида етакчи бўлишига олиб келади, бу сиёсат бюджет инвестициялари орқали молиявий таъминланади.

Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини молиялаштириш кўрсаткичлари дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан биридир. Бу кўрсаткичлар Ўзбекистонда инвестиция жараёнларни эркинлаштириш самарали кечеётганлигидан дарак беради. Бюджетдан инвестициялаш давлат инвестиция фаолиятининг факат бир жихатидир. Бюджетдан ташқари ҳосил бўлган, лекин марказлаштирилган инвестициялар, шунингдек, давлат

корхонлари инвестициялари ва хориж капиталининг давлат кафолатлаган инвестициялари унинг иккинчи жиҳатидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида республикамиз иқтисодиётида йирик таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, қайта ишлаш ва ҳалқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқарувчи етакчи тармокларни янада юксалтириш, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузулмаси объектларини кенгайтириш ва ривожлантириш каби вазифаларни ечиш иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солишини ва инвесторларнинг инвестиция кўйишларини рағбатлантиришнинг энг самарали усулларини яратишни тақозо этмоқда.

Хозирги кундаги Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий муаммоларидан бири, куртбошимиз таъкидланганидек, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, унинг сифати ҳамда ракобатбардошлигини жаҳон бозори талабларни даражасига етказиш мақсадида иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишдир. Биз мавжуд ҳалқ хўжалиги тармокларини таркибий қайта курмасдан, илгор замонавий технологияларни қўлламасдан ва республикамиз учун муҳим ижтимоий-иктисодий аҳамиятта эга бўлган тармокларни ривожлантирмасдан иқтисодий мустақиликка эриша олмайди. Бу муаммоларни ечиш республикамиз иқтисодиётига катта ҳажмда инвестициялар кўйишни талаб қиласди. Бунга хўжалик субъектлари инвестицион фаолиятини рағбатлантирган ҳолда бу жараённи кескин жадаллаштириш орқали эришиш мумкин.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш билан инвестицион жараён иқтисодий усул билан рағбатлантиришнинг аҳамияти жиддий ортади. Бунда молиянинг аҳамияти катта бўлиб, у ўзининг тақсимлаш табиатига кўра ишлаб чиқариш омилларига, жумладан, инвестицион фаолиятига таъсир этишининг катта имкониятларига эга.

Иқтисодиётни маъмурий-буйруқбозлик билан бошқариш даврида молиявий ресурслар давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий режасига мувофик тақсимланар, бунда корхоналарнинг хўжалик юритиш самарадорлиги хисобга олинмас эди. Корхоналарнинг бюджетга тўлови асосан фискал

характерда бўлиб, бу тизимнинг рағбатлантириш даражаси сезилар эди. Корхоналарда фойдани тақсимлаш ва иқтисодий рағбатлантириш фондларини ташкил этиш тизими хўжалик субъектларининг яхши натижаларига эрниш манфаатдорлигига деярли таъсир қилас, бюджетдан молиялаштириш тизими молия ресурсларини ишлатишда бокимандалик ва жавобгарсизликни яраттан эди.

Иқтисодиётни марказлашган тартибда бошқариш даврида «инвестицияларнинг асосий манбай давлат бюджети хисобидан ажратилган маблаглар бўлиб, инвестицион лойиҳалар давлат режасига киритилган тақдирдагина бюджетидан молиялаштирилган.

Хўжалик юритувчи субъектлар инвестиция максадларида банк кредитларидан ҳам эркин фойдаланиш имкониятига тўла эга бўла олмаган. Банклар ягона давлат банки тизимида бўлгани учун кредит ресурсларини тақсимлаш унинг ихтиёрида бўлган ва кредитлаштириш давлат режаси асосида амалга оширилган.

Демак, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-бўйруқбозлик даврида молиявий ресурслар директив тарзда юкоридан тақсимланган ва улар ёрдамида асосан қатъий марказлашган давлат режа топшириклари бажарилган. Марказлашган ҳолда тақсимланган молиявий ресурслардан фойдаланиши самарадорлиги зътиборга олнимаган ва давлат режасида уларнинг қайтимини таъминлаш тўла амалга оширилмаган. Натижада, иқтисодиётимизда молиявий ресурсларнинг етишмовчилиги вужудга келди. Бу сабаблар ўз навбатида иқтисодиётда инвестиция кўйиш жараёнини секинлаштирди ва иқтисодий ўсишли пасайтириди. Инвестицион фоилиятни рағбатлантиришнинг маъмурий-бўйруқбозлик усули уруш йиллари ва урушдан кейинги тикланиш даврида муҳим рол ўйнаган. Аммо, кейинчалик бу тизим инвестицион жараённинг фаолигини рағбатлантиришга тўсқинлик килган.

Республикамиз иктисодиёти бозор муносабатларига ўтиб бораётган хозирги даврда инвестицион фаолиятни рағбатлантиришнинг иктисодий усуслари мухим роль йўнайди.

Бозор иктисодиёти шаронтида давлат, унинг хокимият бошқарув тузилмалари тўғридан-тўғри хўжалик фаолиятига аралашиндан холи бўлиши керак. Давлат ихтиёрида факат иктисодий дастур ва рағбатлантириш вазифалари қолади. Корхоналар хўжалик фаолиятининг асосий кисмларидан бири бўлмиш инвестицион фаолият давлат ва унинг бошқарув тузилмалари томонидан иктисодий рағбатлантирилиши лозим.

Давлатнинг иктисодий қонунларини ҳисобга олмаган ҳолда молия тизимиға ўзгартириш киритиши мақсадга мувофик эмас, негаки, молия муносабатларининг шакли иктисодий шаронт билан аниқланади. Давлат факат шундай солик турларини киритиши ва шундай харажатлар тизимини танлаши керакки, булар объектив иктисодий қонунлар характеристи ва ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг объектив эҳтиёжига мос келсин. Яратилган молиявий муносабатларнинг ташкилий тизими инвестицион фаолиятни рағбатлантириб, иктисодиётнинг ривожланишини тезлатувчи омил бўлиши лозим.

Давлат солик, бюджет харажатлари, амортизация ва фоиз сиёсати каби воситалардан иктисодиётта таъсир этишнинг шундай механизмини яратадики, улар ёрдамида инвестицион фаолияти кескин рағбатлантириш мумкин бўлади. Бирок, давлат шунга алоҳида эътибор бериши лозимки, иктисодиётга аралашув ўзининг объектив шартланган чегарасига эга. Ортиқча аралашув иктисодий рағбатлантиришнинг салбийлашишига, бутун бозор механизми амал қилиш самарадорлигининг пасайишига олиб келиши мумкин.

Инвестицион жараёнга таъсир этиш учун ҳар кандай молиявий рағбатлантириш корхоналар ишлаб чиқариш фаолияти билан узвий боғланган бўлиши лозим. Чунки, айнан шу ерда, хўжалик юритишнинг бирламчи бўғинида, инвестициянинг манбаи бўлмиш ижтимоий маҳсулот ва

миллий даромад яратилади. Шунингдек, асосий инвестицион фаолиятни олиб борувчилар ҳам айнан корхоналардир.

Инвестицион фаолиятни молиявий рағбатлантириш тизимида соликлар муҳим ўринни эгаллайди. Бозор иқтисодиёти шароитида соликлар давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётига, айниқса, хўжалик субъектлари фаолиятига бевосита таъсир қилувчи воситага айланади. Соликлар хўжалик юритиш тамойиллари тизимида давлат билан корхоналар ўргасидаги муносабатларни тартибга солиб турувчи восита бўлиб, у ишлаб топган маблағлардан фойдаланиш учун корхоналарга меъёрий шароит яратиб беради. Аммо, соликлар ҳиссаси маълум бир чегарагача бўлгандагина корхоналар ривожланиши учун кулагай имконият яратилади. Шу чегарадан ўтгандан сўнг соликлар корхона ривожланишига тўскинилик килади.

Давлат соликлардан иқтисодиётни тартибга солиш жараённида рағбатлантирувчи восита сифатида кенг фойдаланади. Соликлар орқали давлат хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз молиявий маблағлари билан таъминланishi даражасига таъсир этган холда уларнинг инвестицион фаолиятини рағбатлантиради.

Корхоналар эгалари инвестиция тўғрисида қарор кабул қилишда соликлар тўланганидан кейинги кутилаётган фойдани хисобга олади. Демак, тадбиркорлардан олинадиган солик ставкаларининг ўсиши даромадлилик даражасининг пасайишига олиб келади ва инвестицияга бўлгани ўзгарувчи талабни салбий силжишларга олиб келади, соликларнинг камайиши эса, аксинча, унинг изжобий силжишига олиб келади. Аммо, республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг хозирги даврида тадбиркорлар даромадларига соликларнинг хиссасини бирданига кескин камайтириб бўлмайди. Сабаби, республикамиз бюджетида аҳолини ижтимоий химоя килиш харажатларининг ҳиссаси каттадир.

Аммо, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз иқтисодиётида муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга булган етакчи тармоқларни ривожлантиришнинг зарурлиги сабабли шу тармоқларга

пастрок, солиқ ставкаларини қўллаш ёки солиқ имтиёзлари оркали уларни қўллаб-куватлаш ўта мухимдир.

Бизнинг фикримизча, солиқ имтиёзларини мақсадли равишда берган холда умумий тарзда, солиқ оғирлигини енгиллаштириш зарур, хўжаликлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида даромадларини инвестиция қысалар бундай корхоналарга солиқ имтиёзлари бериш зарур. Бу тадбир иштемолни чегаралаб, инвестицион фаолиятни кучайтиради.

Иктисодиётта инвестиция қўйиш жараёнинг нафакат солиқ сиёсати, балки давлатнинг фонз сиёсати ҳам кескин таъсир қиласди. Чунки, бозор иктисодиёти шароитида корхоналарда инвестицион фаолиятни амалга ошириш учун уларнинг ўз маблаглари етарли бўлмаса, бу корхоналар молиялаштиришнинг бош манбай сифатида фонз тўлаш хисобига банкларнин қарз маблагларидан кенг фойдаланади.

Инвестиция қўйиш мақсадида корхоналарнинг кредитдан фойдаланиш имконияти фонз ставкасига боғлиkdir. Агар корхона инвестиция қилиш натижасида оладиган фойда нормаси фонз ставкасидан ошса, инвестиция қилиш самарали бўлади. Аммо, фонз ставкасини кутилаётган фойда мельёридан ошганда инвестиция қилиш фойдали бўлмай қолади ва инвестицион фаолият сусаяди.

Бозор иктисодиёти шароитида Марказий банк иктисодиётда баҳолар барқарорлигига эришиш мақсадида тижорат банкларининг фонз сиёсатига бевосита таъсир ўтказади ва бу таъсир, аввало, иктисодий ўсиш нуктани назардан амалга оширилади. Мамлакат тўлов балансининг активлигини ошириш мақсадида амалга ошириладиган фонз сиёсати корхоналарнинг инвестицион фаолиятини банк кредитлари хисобидан молиялаштириш имкониятини юзага келтиради.

Бундай шароитда, бизнинг республикада амалга оширилган чет эл капитал қўйилмаларининг таркибий тузилишини таққослаш жуда мухим хисобланади. Чет эл инвестицияларининг асосий қисми - бу ҳар доим 90 фонздан кўпроқ - ишлаб чиқариш мақсадларидаги инвестицияларга тўгри

келган. Бунда уларнинг қайта ишловчи саноат ёки ишлаб чиқариш характеристидаги хизмат кўрсатиш соҳаларига тўланиши аниқ кузатилади. Жумладан, чет эл инвестицияларнинг энг юкори улуши озиқ-овқат, нефтни қайта ишлаш ва енгил саноат тармоқларига, транспортга ва алоқага тўғри келган.

Умуман олганда, Давлат статистика департаменти чет эл инвестициялари таркибий тузилишининг кўрсатиб ўтилган ўлчамлари, чет эл инвесторларига хос бўлган афзалликларни аниқ кўрсатади, улар юкори самарали ҳозирги замон иқтисодий ўсиш талабларига мос келади. Истиқболда Ўзбекистон миллий иқтисодиёти бўйича барча капитал қўйилмаларнинг умумий тузилиши, ана шу таркибий тузилиш тамойилларига аста-секин яқинлашиши зарур.

Шундай қилиб, ялпи миллий маҳсулотни миллий иқтисодиётнинг асосий соҳалари бўйича тақсимлашнинг бандлик ва капитал қўйилмаларнинг ҳозирги даврда таркиб топган тузилиши, ўзларнинг мазмуни бўйича, иқтисодий ўсишнинг Республикада зришилган самараодорлиги пасайишни олдиндан аниқлаб беради, деб хулоса чиқаришга етарлича асос бўла олади.

Ялпи ички маҳсулотни ахоли жон боши хисобига кўплайтириш имкониятлари нуқтаи назаридан, инвестицион ресурслардан фойдаланиш республикада миллий иқтисодиётнинг анча кам истиқболли соҳаларida марказлаштирилган. Шунга мос равишда, ахоли фаровонлигининг ўсиш суръатлари иқтисодий ўсиш суръатларидан тобора кўпроқ орқада қолиб боради. Шу сабабли иқтисодий ўсишнинг янги сифатига ўтишнинг асосий муаммоси, уни молиялаштиришнинг мос келувчи таркибини шакллантириш бўлиб колади ва унинг ёрдамида иқтисодий тараққиётнинг таркибий устуворликларини ўзгартириш реал имкониятга айланади.

Ҳақиқатдан ҳам, мухим ижтимоий-иктисодий аҳамиятта эга бўлган тармоқлар, соҳалар ва корхоналарни ривожлантириш учун улар давлат бюджети томонидан молиялаштирилади, корхоналар инвестицион фаoliyatiini рағbatlanтириш мақсадида имтиёзли кредитлар берилиши ва

солиқ имтиёзлари жорий қилиниши бюджет даромадларига таъсир қилади ва, ниҳоят, молиявий воситалар ҳам бюджет билан узвий боғлиқдир. Аммо, ҳар бир молиявий воситанинг корхоналар иктиносидий фаолиятига таъсир этишда ўзининг алоҳида ўрни бор.

Инвестицион фаолиятни рагбатлантиришда бюджеттага тўловлар қандай бўлса, бюджетдан молиялаштириш ҳам шундай муҳимдир, бирок, уларнинг ролини бир хил деб бўлмайди. Бюджеттага тўловлар асосан корхоналар молиявий базасига, уларнинг ихтиёрида қоладиган молиявий ресурслар микдорига таъсир қилади. Бюджетдан молиялаштириш эса, умумдавлат ресурсларини жалб этиш хисобидан корхоналар молиявий имкониятини янада оширади. Булас хўжалик субъектлари инвестицион фаолиятини янада жонлантириб, иктиносидёт алоҳида тармокларининг тез ривожланишига ёрдам бериши, янги ишлаб чиқариш ва замонавий технологияларни ўзлаштириш учун шарт-шароит яратиши, илмий-техника тараққиётини жадаллаштириш ва инфратузилма тармокларининг ривожланиши учун имконият яратиши мумкин.

Шубҳасиз, бюджетдан молиялаштириш тизими пул маблагларини аник мақсадларга йўналтиришни таъминлайди, инвестиция кўйишлари учун корхоналарга тез ва қулай ёрдам бериш имкониятини яратади. Аммо, хўжалик амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, бюджетдан молиялаштириш маълум салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Корхоналар молиявий эҳтиёжини ўзлари ишлаб топмаган маблаг орқали қондириш билан бюджет орқали молиялаштириш тизими хўжалик субъектларида бοқимандалик кайфиятини кучайтиради.

Инвестицияларни бюджетдан молиялаштиришнинг самараси пастлиги сабабли бозор иктиносидётни муносабатларига ўтиш билан уларнинг хиссаси кескин қисқартирилди. Бюджет дотацияси тизими айrim тармоқ ва товарларгагина сакланиб қолди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бозор муносабатлари шароитида ҳам ҳалқ хўжалиги тармоклари ва хўжаликларни бюджетдан молиялаштириш

тизими амал қиласи. Бирок, жаҳон амалиёти тасдиқлашича, давлатнинг молиявий ёрдами нафакат кучсиз балки иктиносидий кучли корхоналарга ҳам берилishi лозим. Бюджет маблаглари кўпроқ хўжалик фаоллигининг кучайтирувчиси сифатида ишлатилиши мақсадга мувофиқдир. Улар билан ҳар қачон ҳам рентабеллиги паст, истиқболсиз ва зарарга ишлайдиган корхоналарни кўллаб-куватлаш зарур эмас.

Бозор ислоҳотларининг чукурлашувн шароитида инвестицион кўйилмаларни бюджет маблаглари билан молиялаштиришнинг қўлами ва аҳамияти кескин ўсмокда. Демак, давлат иктиносидётидаги инвестиция жараёнини рағбатлантириш ва уни таркибий ислоҳ килиш имтиёзли солик ва фониз сиёсати орқали қандай амалга оширса, худди шундай тарзда бюджетдан молиялаштириш тизими ёрдамида иктиносидётта бевосита таъсир этади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, барча иктиносидий жараёнлар сингари инвестицион фаолиятни рағбатлантиришда давлат барча молия-кредит воситаларидан уларни мувофикалаштирган ҳолда фойдаланиши зарур, акс ҳолда, уларнинг амал қилиши куттилган самарани бермайди. Масалан, хўжалик субъектларига солик имтиёзи берилсано, аммо муомалада пул массаси кўпайиши оқибатида инфляция дарожаси юкори бўлса, берилган имтиёзларнинг таъсири бўлмайди ва фониз ставкаси кўтарилиб иктиносидий фаоллик сусаяди. Демак, иктиносидётда кулаги инвестиция иклимини яратишда молия-кредит воситалар бир-бирини тақозо қилувчи ва тўлдирувчи ягона тизим сифатида амал қилинишини таъминлаш мухимдир.

7.3. Бюджет ва пул-кредит сиёсатининг ҳозирги замон муаммолари

Пул-кредит сиёсатининг билвосита воситаларини тақомиллаштириш ва пул-кредит сиёсатининг самарадорлигини ошириш республикамизда давлат иктиносидий сиёсатининг ҳозирги кундаги устувор йўналишларидан бири сифатида қаралмоқда.

Хозирги пайтда жаҳон иқтисодий амалиётида очиқ бозордаги операциялар, ҳисоб ставкаси сиёсати (дисконт сиёсати) ва мажбурий захиралар мөърини ўзгартириш каби қатор билвосита инструментлардан фойдаланилмоқда.

Маълумки, жаҳоннинг юксак даражада ривожланган давлатларида молия бозорлари юқори даражада ривожланганлиги туфайли пул массасини ва пул бозорини самарали тартибга солишида Марказий банкларга монетар сиёсатнинг билвосита воситаларидан кенг фойдаланиш имконини беради. Ушбу давлатларда Марказий банкнинг мустақиллиги етарли даражада таъминланган бўлиб, бу эса Марказий банкка мустакил монетар сиёсатни амалга ошириши зарурий шарт-шароит яратади.

Ривожланаётган мамлакатлар Марказий банклари хусусида бундай фикрларни билдириб бўлмайди. Чунки, ўтиш даври иқтисодиётидаги давлатларнинг кўпчилигига молия бозорлари заиф ривожланган ҳамда Марказий банкларяning мустақиллиги етарли даражада таъминланмаган. Ушбу оминаларнинг барчаси пировард натижада, Марказий банкларга самарали пул-кредит сиёсатини амалга ошириш имконини бермайди.

Фикримизча, макроиктисодиёт, пул назарияси, молия бозорлари, пул-кредит сиёсати, шу жумладан, пул-кредит сиёсатининг воситалари тўғрисидаги етакчи назарияларнинг мазмуни ва моҳиятини атрофлича ўрганимасдан, илмий асосланган, пухта ва аниқ пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш, қолаверса, унинг тактикаси ва стратегиясини аниқ белгилаб олиш мумкин эмас. Монетар воситалардан фойдаланиш амалиётини ривожлантириш етакчи пул-кредит концепцияларининг асосий назарий хуносалари ва қоидаларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Шунингдек, пул-кредит концепцияларининг хилма-хил йўналишлари мавжуд бўлиб, улар ичida монетаризм ва кейинчилик асосий назарий оқим ҳисобланади.

Кейинчилик концепцияси, асосан, XX асрнинг 30-йилларида яхлит тоявий оқим сифатида тўлиқ шаклланди. Унинг асосчиси - Буюк

Британиялик таниқли иктисадчи Жон Мейнард Кейнс эди. Шунингдек, Кейнс ва унинг тарафдорларининг қарашлари XX асрнинг 70-йилларигача кенг тарқалган ва машхур назария бўлиб қолди.

Ж. М. Кейнс пул айланиш тезлигининг доимийлиги тўғрисидаги классик ёндашувдан воз кечиб, асосий эътиборни фоиз ставкасининг таъсирига қаратган ҳолда, пулга бўлган талаб назариясини ишлаб чиқди. Кейнс ишлаб чиқкан пулга бўлган талаб назарияси «ликвидликка ихлос кўйиш» назарияси номини олди. Ушбу назария ҳам нима учун одамлар кўлларида пулни саклайдилар? деган масалани ҳам кўриб чиқди. Бирок, Кейнс ўзидан олдинги иктисадчилардан фарқли ўлароқ, одамларнинг кўлларида нақд пулни ушлаб туриш сабаблари сифатида кўйидаги уч омилини ажратиб кўрсатди:

- 1) битимлар омили;
- 2) эҳтиёткорлик омили;
- 3) чайков омили.

Умуман, Кейнс тадқиқотларида фоиз ставкасининг ўсиши билан пулга бўлган талаб пасаяди, деган хуроса илгари сурилади. Кейнс назарияларида пулга бўлган талаб, услугий жиҳатдан, уларни ишлаб чиқаришнинг «эндоген омили» сифатида қарашга асосланган. Кейнс, пулга бўлган талаб нафакат даромадгас, балки фоиз ставкасига ҳам боғлиқ деган хуросага келган. Шунингдек, Ж. М. Кейнс марказий банклар томонидан пул массасини тўла назорат килиш имконияти мавжудлиliga ишониб, шу боисдан ҳам Марказий банклар банк захираларини назорат қилиш йўли билан банк депозитларини юзага келиш жараёнини ҳам назорат кила олади, деган хуросага келди. Бу эса унинг Фишер томонидан илгари сурилган пулга бўлган талабга фоиз ставкаси ҳеч қандай таъсир килмайди деган, пулга бўлган талаб тенгламасидан кескин фарқ киласди. Фоиз ставкасининг ўсиши одамларнинг кўлларида реал пул колдикларини камрок ушлашга ундайди. Ўз навбатида, пулнинг айланиш тезлиги катта бўлади.

Маълумки, пул-кредит сиёсати назариясида марказий ўринни фоиз ставкаси пулга бўлган талабга таъсир этадими? Агар таъсир этса, қай даражада?, масаласи эгаллайди.

Фоиз ставкаси ва пулга бўлган талаб ўртасидаги боғликлек тўғрисидаги энг биринчи тадқикотлардан бири, АҚШ статистик маълумотлари асосида Жеймс Тобин томонидан амалга оширилган. У бошқа пул қолдикларини транзакцион пул қолдикларидан ажратиб, уларни фойдаланилмайдиган пул қолдиклари деб атаб, транзакцион пул қолдикларини даромадга пропорционал, фойдаланилмайдиган пул қолдиклари эса фоиз ставкаси билан боғлик, деб хисоблади. Сўнгра Ж. Тобин 1922-1941 йилларда фойдаланилмайдиган пул қолдикларининг фоиз ставкаси билан ўзаро боғликлигини текшириб кўрди ва тадқикотлар натижасида у пулга бўлган талаб фоиз ставкасининг ўзгаришига боғлик, деган хуносага келди⁴⁶. «Уша даврда Дэвид Лейдер, Карл Брюниер, Аллен Мельцер каби олимлар томонидан пулга бўлган талаб тўғрисидаги қўшимча эмперик тадқикотлар ҳам Ж. Тобиннинг ушбу кашфиётини тасдиклайди»⁴⁷.

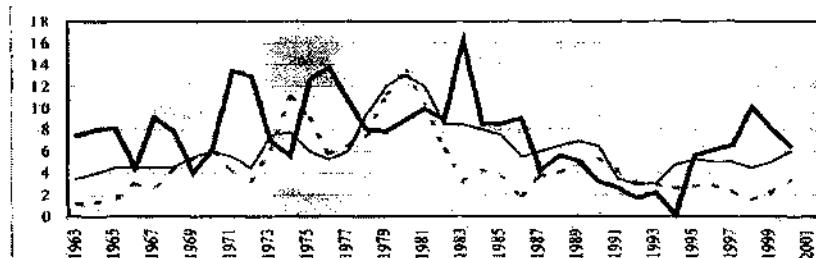
Тадқикотлардан маълумки, АҚШ иқтисодиётида 1963 йилда пул массаси 8,5 фоизга ва 1983 йилда 16,2 фоизга ўсан бўлса, ушбу йилларда фоиз ставкаси мос ҳолда 3,5 ва 8,5 фоизни ташкил этган. Бирок, 2000 йилга келиб, инфляция суръати (3,4 фоиз), пул массасининг ўсиши (6,5 фоиз) ва фонз ставкаси (6,0 фоиз) анча барқарорлашди (диаграммага каранг). Агар, диаграммадаги тенденцияга назар ташласак, фонз ставкаси юкори бўлган шароитда пул массасининг ўсиши суръати пасайланлигини ва аксинча, фоиз ставкасининг пасайиши билан пул массаси ўсишининг гувохи бўламиз⁴⁸.

⁴⁶ Ф. Минкин «Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков» Учебное пособие для студентов вузов. Аспект пресс. Москва. 1999 г. -стр570.

⁴⁷ Каранг: Meltzer A.H. The Demand for Money: The Evidence from Times Series // Journal of Political Economy (1963) №71 P.219-246; Brunner, Meltzer A.H. Predicting Velocity: Implication for Theory and Policy // Journal of Finance(1963) №18. P. 319-354.

⁴⁸ ХВФ материаллари асосида муаллифнинг хисоб-китобларик-International Financial Statistics (IFS) Yearbook Vol. XVI 1993. and IFS. Volume LIV. Number 7 juylv 2001.

11-диаграммага

Манба: ХВФ материаллари – International Financial statistics (IFS) Yearbook Vol.XLVI 1993. and IFS Volume LIV. Number 7 june 2001.

М. Фридменнинг «пул қоидаси»га мувофик, давлат ҳар доим муомаладаги пул массасининг асосланган ўсишни кўллаб-куватлаши керак. Шунингдек, М.Фридменнинг ушбу қоидаси муомаладаги пул массасининг катый назорат остида Йиллик 3-5 фойз атрофида ўсишини назарда тутади. Пул массасининг ушбу микдорларда ўсиши иктиносидётда иктиносидий фаолликни кучайтиради. Пул таклифининг ўсиши йилига 3-5 фойиздан юкори бўлса, унда инфляция ўса бошлайди, агар, иктиносидётда пул таклифининг ўсиши 3-5 фойиздан кам бўлса, ЯММнинг ўсиш суръати пасая бошлайди⁴⁹.

Ўзбекистонда банк тизими шаклланиши ва ривожланиши босқичлари тадқиқ килиниб, унинг тўрт босқичдан иборат эканлиги асослаб берилган. Дастрлабки босқич 1991-1994 йилларни ўз ичига олиб, икки босқичли банк тизими юзага келди, банк тизимининг ҳуқукий асослари яратилди. Минлий валпота муомалага киритилиши билан иккинчи босқич бошланди ва у 1996 йилгача бўлган даврни ўз ичига олди. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўгрисида»ги ҳамда «Банклар ва банк фаолияти тўгрисида»ги Қонунларнинг қабул килиниши ушбу босқичнинг муҳим воқеалари эди.

⁴⁹ Карапт: Экономическая теория. Учебное пособие для студентов вузов. Под ред., Проф., В.Д.Камаева, Москва ИМПЭ, 1999 г. стр. 345.

Учинчи босқич 1997-2000 йилларни ўз ичига олади. Бунда акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш, хусусий тижорат банклари очишни рағбатлантириш, банкларда корпаратив бошқаришни такомиллаштириш каби мұхым масалаларга жиіддій зытибор қаратылди. Шунингдек, ушбу босқичда Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати рестрикцион характерға зерттеуде барып келгенде, инфляция суръатларини кескин пасайтиришга имкон берди.

Кейинги түрттінчи босқич 2001-2005 йилларни қамраб олади. Ушбу босқичда тижорат банклариниң хусусийлаштириш жараёнини чукурлаштириш, уларнинг инвестицион жараёнлардаги иштирокини көнгайтириш, кичик ва ўрта бизнес корхоналарини кредитлаштиришни күчайтириш, миллий валюта бозорини әркинлаштириш масалаларынга асосий зытибор қаратылды.

Монетар воситалардан фойдаланиш амалиётини тақдил қылыш натижалари шуниң күрсатады, пул-кредит сиёсатининг бевосита инструментларига - фоиз ставкаларини чегаралаш, ҳар бир банк учун кредит лимитини белгилаш, ликвидликнинг норматив коэффициенти, мақсадлы кредитлар, ҳар бир банк учун қайта хисобға олиш мөйерларини белгилаш кабилар киради. Билвосита инструментларига эса-очиқ бозордаги операциялар, хисоб ставкасы сиёсати (дисконт сиёсати) ва мажбурий резервлар мөйерини ўзгартыриш кабилар киради.

Маълумки, XX асрнинг 70-йиллари бошлари ва 80-йилларининг охирига қадар ривожланған күпчилік мамлакаттарнинг Марказий банклари пул-кредит сиёсатининг бевосита инструментларидан секин-аста воз кечиб, билвосита инструментларига ўта бошлади⁵⁰. Билвосита инструментлардан фаол тарзда фойдаланиш банклар томонидан ноқонуний операцияларни амалга оширишишини күчайтиришга сабаб бўлди.

⁵⁰ Қаранг: Occasional paper 126. The Adoption of indirect instruments of Monetary Policy. IMF, Washington DC, June 1995, P. 17.

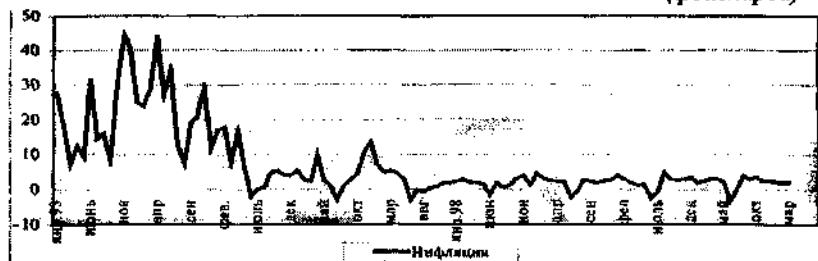
Таъкидлаш жоизки, пул-кредит сиёсатининг билвосита инструментларига ўтиш фақат иқтисодиётнинг очиқлиги ва жорий операциялар бўйича миллий валютанинг тўла конвертациясига эришилган ҳамда бозор тўлиқ, эркинлашган тақдирдагина янада катта самара беради. Бундай шароитда ўз-ўзидан бевосита инструментларнинг самараси ва аҳамияти пасаяди.

Миллий валютамиз - "сўм"нинг муомалага киритилиши билан Марказий банк мустақил пул-кредит сиёсатини юритиш имкониятига эга бўлди. Бунда пул-кредит сиёсати, биринчи навбатда, макроиктисодий барқарорликни таъминлашга, инфляция даражасини пасайтиришга, иқтисодиётнинг таянч тармоқларини қўллаб-куватлашга ва шу орқали иқтисодий ўсишни таъминлашга йўналтирилди. Амалга оширилган чоратадбирлар натижасида инфляциянинг ўргача ойлик даражаси 1994 йилдаги 30 фоиздан 2002 йилда 1,6 фоизгача кисқарди. Натижада, банк фоиз ставкаларининг пасайиши учун шарт-шароит яратилди, бу эса, ўз навбатида, жамгарма ва узок муддатли кредитлаш жараёнларини рагбатлантириди.

Таъкидлаш жоизки, 1992-1994 йилларда Ўзбекистонда истеъмол нархларининг ўсиши ўргача 1000 фоизни ташкил этиб, бу кўрсаткич, айниқса, 1994 йили ўз чўққисига чиқди. Шу йили инфляция даражаси 1282 фоизни ташкил этди, бу эса иқтисод фанида гиперинфляция, яъни жиловланмаган инфляция хисобланади (диаграммага карант).

12-диаграмма
Ўзбекистонда 1993-2002 йилларда ойлик инфляция даражаси
динамикаси

(фоизларда)

Тижорат банкларини қайта молиялаш механизми инструменти Марказий банк томонидан тижорат банкларининг ликвидилигига ва муомаладаги пул массасига таъсир килиш максадида фойдаланилади. Ўзбекистонда 1994 йилнинг ўрталарига қадар қайта молиялаш ставкаси турлича белгиланди. Ушбу даврда Марказий банк ҳар бир тармоқнинг хусусиятидан келиб чишиб, турли хил банклар учун тузилган шартномага кўра турли фоиз ставкаларини белгилаб келди. Масалан, ушбу кўрсаткич 1991 йил учун 8 фоиздан 12 фоизгача, 1992 йилда 8 фоиздан 17 фоизгача, 1993-1994 йилларда эса 45 фоиздан 225 фоизгача оралиқда белгиланган⁵¹. Айни вактда ушбу даврда инфляция даражаси қайта молиялаш ставкасига нисбатан анча юқори бўлган ва реал фоиз ставкаси амалда даражага тушиб қолганди. Ушбу холат факат Ўзбекистонда эмас, балки барча МДХ, мамлакатларида ҳам мавжуд эди.

“Миллий валюта киритилган пайтда қайта молиялаш ставкаси йилига 150 фоизни ташкил этар эди. Аммо, миллий валюта киритилгунча бўлган инфляциянинг инерция кучи шу даражада катта эдики, тезда қайта молиялаш ставкасининг бу даражаси етарли эмаслиги маълум бўлиб қолди. Инфляцияни камайтириш борасида янада катъирик сиёсат юритиш мақсадида Марказий банк 1994 йил октябр ойидан бошлиб қайта молиялаш

⁵¹Каранг: Р.Т.Шомуродов. Ўзбекистонда монетар сиёсатиниң билвосита инструментларидан фойдаланиш. “Бозор, пул ва кредит” журнали, 2001. 8-сон. 626.

ставкасини 150 фоиздан 225 фоизгача кўтарди. 1995 йил феврал ойидан қайта молиялаш ставкаси 250 фоизгача оширилган бўлса, март ойидан бошлаб, у 300 фоиз этиб белгиланди⁵². Кейинги йилларда инфляциянинг кескин пасайтирилиши билан ушбу ставка тобора пасайтириб борилди ва 2000 йилнинг апрелидан 2001 йилнинг 31 декабригача йиллик 24 фоиз микдорида ушлаб турилди. 2002 йилнинг 1 январидан пул бозоридаги талаб ва таклиф хамда инфляция даражасидан келиб чиқсан холда, қайта молиялаш ставкаси ойлик 2,5 микдорида белгиланди. Мажбурий захира талаблари Ўзбекистонда у Марказий банк томонидан пул массасини тартибга солиш инструменти сифатида 1992 йилдан бошлаб фойдаланиб келинмоқда (жадвалга қаранг).

21-жадвал

Мажбурий захира жамғармасига ўтказиш меъёрлари
(фоиз хисобида)

Амал қилиш муддати	Талаб килиб олингунча ва 3 йилдан ошик бўлмаган муддатли депозитлар учун	3 йилдан ошик муддатли депозитлар учун	Чет эл валютаси даги депозитлар учун
1993 и. Ноябрдан	30	10	30
1994 и. Майдан	30	10	30
1995 и. Январдан	25	10	25
1996 и. июлдан	25	10	0
1997 и. декабрдан	20	10	0
1998 йил	20	10	0
1999 йил	20	10	0
2000 и. май	20	20	0
2001 йил	20	20	0

Маъба: Ўзбекистон Республикаси Марказий банканинг ҳисобот материаллари.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида, яъни юқори инфляция шароитида мажбурий захиралар талаблари меъёри 1994 йилнинг майдаги 15

⁵² Ф.М.Муллажонов. «Банковская система в годы независимости». Т: 1996 г. стр 80-81.

фоиздан 30 фоизгача оширилди. Шунингдек, 1994 йил давомида мажбурий заҳиралар меъёри талаб қилиб олингунча ва 3 йилгача бўлган муддатли депозитлар учун 30 фоиз, 3 йилдан ошик бўлган муддатли депозитлар учун 10 фоиз ҳамда чет эл валютасидаги депозитлар учун 30 фоиз даражасида бўлди.⁵³

Очиқ бозордаги операциялардан Республика Марказий банки очик бозор сиёсатидан банк тизимининг ликвидлилигига таъсири этиш ва муомаладаги пул массасини тартибга солиш воситаси сифатида фойдаланмоқда. Ҳозирги пайтда фақат давлатнинг қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО) очик бозор операцияларининг обьекти бўлиб турибди. ДҚМОларнинг эмиссия қилинган миқдори кичик бўлиб, Марказий банкнинг очик бозор операцияларини ривожлантиришга салбий таъсири килмоқда. “2002 йилнинг 1 январ холатига банк тизимининг ДҚМОга йўналтирилган инвестиция миқдори 26846 млн. сўмни ташкил қилди. Бу эса жами банклар активларининг 0,84 фоизини ташкил қиласди”⁵⁴.

Юқоридагилардан келиб чиккан ҳолда, бугунги кунда монетар инструментлардан фойдаланиш амалиётида мавжуд бўлган бир қатор муаммоларнинг моҳияти очиб бериш мумкин. Улардан асосийлари куйидагилардан иборат:

1. Республикаизда кейинги беш йил давомида юкори ва барқарор даражадаги инфляция муаммоси.
2. Алмашув курсларини бирхиллаштириш ва алмашув курсини сузуб юрувчи курсга ўтказиш муаммоси.
3. Иқтисодиётда умумий солиқ юкиннинг юкорилиги муаммоси.
4. Марказий банкларнинг мустақиллигини таъминлаш муаммоси.
5. Иқтисодиётда молиявий воситачилик даражасининг тобора пасайиб бориши муаммоси.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мажбурий захира

⁵³ Ф.М.Муллажонов. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Т.: «Ўзбекистон», 2001. -606.
⁵⁴ Ўша жойда.

сиёсатидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммоси.

7. Муомаладаги накд пулларнинг ва банклардан ташкаридаги айланманинг сезиларли даражада ўсиши муаммоси.

Юкоридагилардан келиб чиқсан холда, куйндаги хуросаларга келинди:

1. Миллий иқтисодиётда макроиктисодий барқарорликка эришиш ҳамда уни янада ривожлантиришни таъминлаш монетар ва фискал сиёсатнинг самарадорлигига бевосита боғлиқдир.

2. Монетарча пулга бўлган таъаб назарияси, асосан, "кутиш" лардан иборат омилларга асосланган бўлиб, ушбу омиллар ишлаб чиқариш жараёнларидан ташкарида шаклланади.

3. Етакчи пул-кредит асосий қоидаларининг мохиятини атрофлича ўрганмасдан, илмий асосланган, пухта ва аник пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқиши, колаверса, унинг тактикаси ва стратегиясини аник белгилаб олиш мумкин эмас.

4. Пул-кредит сиёсати ҳеч қачон яккаю-ягона кўрсаткичга асосланмаслиги керак.

5. Ўзбекистонда банк тизимининг шаклланиш ва ривожланниш боскичлари таҳлили, уларни тўрут боскичдан иборат эканлигини кўрсатилди, ҳар бир боскич банк тизимини ривожлантириш борасидаги муҳим тадбирларни ўз ичига олади.

6. Монетар сиёсат инструментларидан фойдаланишда хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш амалиётни шуни кўрсатадики, биринчидан, ўтган асрнинг 80-йиллари бошларидан бошлаб, жаҳоннинг ривожланган давлатларida монетар сиёсатнинг бевосита инструментларидан воз кечиш бошланди; иккинчидан, қарбий Европа давлатларидан билвосита инструментлардан кенг кўламда фойдаланилаётган бўлса-да, лайрим чекловлар ўз кучини саклаб қолди.

7. ХВФ экспертларининг хуросасига кўра, мамлакатда фоиз ставкаси бўйича чекловларни бекор килинishi ва Марказий банкнинг максадли кредитлари умумий кредитлар ҳажмида 25 фоиздан ошмаслиги

монетар сиёсатнинг билвосита инструментларига ўтиш жараёнининг тугалланганилигини аংглатади.

8. МДХ давлатларидағи каби 1992-1994 йилларда мамлакатимизда хам инфляция жараёнларининг чукурлашуви Республика Марказий банкини рестрикцион пул-кредит сиёсатин амалга оширишга ундағы; иккінчидан, катьиң пул-кредит сиёсати инфляцияни жиловлаш, пул массаси ўсишини барқарорлаштириш имконини берди; учинчидан, тијорат банкларининг молиявий барқарорлыгига салбый таъсир килувчи холатларни юзага келтирди. Бунга мисол килиб, юкори даражадаги ва табақалаштирилмаган мажбурий захира ставкаларини кўлланилишини, Марказий банк томонидан РЕПО операциялари бўйича ДКМОдан бошқа қимматли қоғозларни киритилмаганлигини келтирниш мумкин.

9. Мажбурий захиралар сиёсати Ўзбекистон Марказий банкининг энг таъсирчан инструменти бўлиб колмокда. Аммо, барча муддатдаги депозитлар учун ягона ставканинг белгиланганлиги ва ажратмалар ставкасини депозитларнинг суммалари бўйича табакалаштирилмаганлиги мазкур инструментнинг мослашувчанлигини йўқотган.

10. Мамлакатимиз молия бозорида юккрайлик хусусиятига эга бўлган қимматли қоғозларнинг (ДКМОдан ташкари) етишмаслиги, яъни уларни эмиссия килиш ҳажмининг чекланганлиги туфайли очик бозор сиёсати ҳозирча Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг ривожланмаган инструменти бўлиб колмоқда.

Бизнинг фикримизча, қуйидаги чора-тадбирларнинг амалга оширилиши монетар инструментлардан фойдаланиш самарадорлыгини оширишда хизмат килиши мумкин. Масалан:

⇒ Республикамизда янада барқарор иқтисодий ўсишини таъминлаш, пул ва молия бозорларини ривожлантириш, иқтисодиётнинг пулга бўлган талабини тўлиқ кондириш самарадорлыгини ошириш мақсадида ривожланган ва ривожланаётган хорижий давлатлардаги каби монетизация даражасини муттасил ошириб бориш сиёсатини

- кўллашимииз лозим, чунки, ушбу кўрсаткич нафақат республикамизда, балки барча МДҲ давлатларида ҳам кичикдир;
- ⇒ Марказий банкнинг валюта сиёсатини таомиллаштириш асосида миллий валюта бозорининг ликвидлилик даражасини ошириш зарур, бунинг учун, аввало, тўлов балансининг жорий операциялари бўйича сўмнинг хорижий валюталарга эркин алмашишини таъминлаш зарур;
- ⇒ Миллий валютанинг барқарорлигини мустаҳкамлаш, инфляция даражасини яқин йиллар ичида 6-8 фоизга туширишга эришиш ва ривожланган молия бозорига эга бўлиш мақсадида ривожланган хорижий давлатларда фойдаланилаётган билвосита монетар инструментларга тўлик ўтишимиз шарт. Бу эса пул массасининг ўсишини самарали тартибга солишда, пул-кредит сиёсатининг таъсирчанлигини ошириш, айниқса, ортиқча ликвидлиликий стерилизация қилиш имконини беради;
- ⇒ Пул массасининг асоссиз ўсишининг ва банклардан ташқаридағи айланма ўсишининг олдини олиш мақсадида Марказий банкнинг депозит сертификатларини ва облигацияларини муомалага чикариш, уларнинг ҳажмини ошириш ҳамда ушбу операциялар ҳажмини тобора кенгайтириб бориш мақсадга мувофиқдир. Бунинг натижасида хорижий валюталарга бўлган талаб камаяди ва сўмнинг алмашув курси барқарорлашади;
- ⇒ Тижорат банклари ликвидли активлари таркибида ДҚМОларнинг салмогини ошириш учун Марказий банк ўзининг РЕПО операциялари орқали банкларнинг ДҚМОларни сотиб олишдан манфаатдорлигини ошириши лозим. Бунинг учун ДҚМОларнинг даромадлилигини ошириш лозим, акс ҳолда, миллий валютанинг алмашув курсининг пасайиши инвесторларнинг ДҚМО сотиб олишдан манфаатдорлигини пасайтиради;
- ⇒ Марказий банкнинг мажбурий закира сиёсати таъсирчанлигини

- ошириш мақсадида мажбурий захира ставкаларини депозитларнинг суммаси ва муддатига кўра табақалаштириш лозим, шунингдек, муддатли депозитларга нисбатан минимал захира ставкалари кўлланилиши лозим;
- ⇒ Марказий банк томонидан банкларро кредит бозорини тартибга солиш ва ушбу бозордаги операциялар бўйича доимий мониторингни амалга ошириш ишларини, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда РЕПО операцияларини, ДҚМОлар хисобидан ломбард кредитлари беришни ва кимматли қоғозларнинг иккиласми бозорини ривожлантириш чоратадбирларининг кўрилиши зарур;
- ⇒ ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган хорижий давлатларда кенг кўлланилаётган пул-кредит сиёсатининг узатиш механизмидан республикамизда амалга оширилаётган пул-кредит сиёсатининг таъсиричанлигини ошириш ва унинг мақсадларига эрнешиш учун фойдаланишга ўтишимиз лозим.

7.4. Иқтисодий ўсиш стратегияси ва давлат молиясини согломлаштириш

Ўзбекистон учун 1997 йил кескин бурилиш даври бўлди, иқтисодий ўсишнинг етарлича юкори суръатлари таъминланди.

1998 йил эса тараққиёт барқарор бўлиб колиши учун кўплаб ишлар килинди, 1999-2004 йилларда эришилган ютуқлар мустаҳкамлаанди.

Республика Президенти И.А.Каримов эришилган натижаларга якун ясад таъкидлаб ўтганларидек, “иқтисодиётнинг эришилган ўсиши капитал кўйилмалар ҳажмининг ортиши, инфляцияга қарши тартибга солиш тадбирлари самарадорлиги, молиявий барқарорлаштириш ва пул муомаласи тизимини мустаҳкамлаш натижаси ҳисобланади”⁵⁵. Яхлит олинган

⁵⁵ И.Каримов. Барқарор тараққиётга эришиш - устувор вазифа. «Халқ сўзи» 1998 йил 26 феврал №41.

иқтисодиёт ҳамда унинг етакчи соҳаларида таджирий иқтисодий ўсиш тамойиллари аниқ кузатилаётганлиги ҳам таъкидлаб ўтилди.

Шу билан бирга олдинда турған муаммоларни ҳал қилишда диккат-эътиборни мавжуд ресурсларга қаратиш лозимлиги тўғрисидаги масала кун тартибида туради. Ресурслардан фойдаланиш нуктаи назаридан бутун иқтисодий тизим ўзгариши рўй берадиган шароитда иқтисодий ўсишнинг баркаорлиги каби иқтисодий ходисалар мазмунини ҳар томонлама тадқиқ қилиш мухим масалалардан бўлиб қолади.

Иқтисодий ўсиш - бу анча кенг тарқалган иқтисодий тушунча ва реал воқейликлардан бири, ҳатто у мавжуд бўлмагандан ҳам олимлар ва жамоатчилик худди ўша иқтисодий ўсишни факат салбий кўрсаткичлари билан идрок қиласди. Одатда иқтисодий ўсиш тушунчаси у ёки бу мамлакатнинг миллый иқтисодиётига татбик қилинади. Умуман, давлатлар ўзларининг ривожаниш тарихида кўплаб ўлчамлари бўйича тараққий қилган ёки ўстган бўлади.

Мамлакатлар ўсишига кўпроқ куйидаги ўлчамлар хос: аҳоли сони бўйича; амалга оширилаётган ишлаб чиқаришнинг умумий миқёси бўйича; аҳолининг ишлаб чиқариш ва ижтимоий секторида бандлик даражаси бўйича; яратилган реал миллый маҳсулот бўйича; ҳаёт кечиришнинг ўргача даражаси бўйича; у ёки бу ижтимоий гурухдаги оиласларнинг турмуш даражаси бўйича; ишдан ташқари бўш вақтлар миқдори бўйича; оғир меҳнатнинг енгилаштирилганлик даражаси бўйича; ҳаёт кечиришнинг ўргача давомийлиги бўйича. Бу айтилганлардан ўз-ўзидан тушунарлики, иқтисодий тизим ўзгаришининг барча ўлчамлари иқтисодий ўсишнинг ҳар хил жиҳатларини ташкил қиласди.

“Мазкур жиҳатлар ичida шундай кўрсаткичлар борки, уларни натурализ ёки қиймат шаклларда миқдорий аниқлаш кам ёки кўп даражада мураккаб. Айрим кўрсаткичларни қандайдир таққослаш мумкин бўлган бирликларда

хисоблаб чикиш амалда мутлок мумкин эмас. Шунга мос равиша иктисодий ўсишини характерловчи кўрсаткичлар тизими такозо қилинади".⁵⁶

Иктисодий вакеликнинг шундай идрок қилинишини хисобга олиб, П.Самуэльсон иктисодий ўсишининг энг яхши ягона кўрсаткичи ялпи ёки соф миллий маҳсулот хисобланишини кўрсатади. Бирок, бутун зътиборни шу кўрсаткичга тўлиқ жамлаш ҳам кўпам тўғри эмас. Реал вакеликнинг анча аник кўриниб турган далиллари бўйича бир катор изоҳ бериш такозо қилинади.

Биринчидан, фаровоилик даражасини қараб чикиш нуқтаси назаридан реал миллий маҳсулотнинг мутлақ, микдорларига эмас, балки нисбий ўлчамларига (ЯИМ, аҳоли сони) устуворлик бериш зарур.

Иккинчидан, самарадорлик хисобга олинганда ялпи миллий маҳсулотнинг тегишли ҳажмини ишлаб чиқаришга қилинган иктисодий ресурс сарфлари ва уларнинг ўзгариши хисобга олиниши лозим.

Учинчидан, ишдан ташқари бўш вакт фаровоиликнинг энг асосий шарти сифатида ялпи миллий маҳсулотда ўз ифодасини топа олмайди. Шу сабабли иш ҳафтаси давомийлигин ва йилдаги иш кунлари сонига алоҳида зътибор қаратиш керак.

Тўртнинчидан, ялпи миллий маҳсулот ҳажми ортиб бориши билан унинг аҳоли ўртасида таксимланишида тенгсизлик сусайиш томонга бориши зарур. Акс ҳолда, жамият ялпи маҳсулотнинг тегишли ўсишини тан олмаслиги мумкин.

Бешинчидан, товар ва хизматлар сифатининг яхшиланишини хисобга олиш зарур, улар табиийки ялпи миллий маҳсулот ўсишида ўз ифодасини топмайди. Бунинг учун, аввало, баҳо даражасига тегишли тузатишлар киритиш керак.

⁵⁶ Каримов И.А. Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта, баҳтли бўлишлари шарт! «Ўзбекистон овози» 1998 йил 24 декабр № 155-154.

Олтингидан, кишилар мънавий бойликларнинг барча таркибий кисмларини амалда қиймат жиҳатдан баҳолаш мумкин эмаслиги сабабли алоҳида мантикий тузатиш киритиш тақозо қилинади.

Мазкур ҳолда муаммо танлаш назарияси («Экономикс»)нинг энг бошлангич қондасига олиб чиқилади. Чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишининг энг оптимал усуларини танлаш жарабенининг анъанавий мазмунини, ҳар қандай иқтисодий формация марказий муаммоларини аниқлаш орқали очиб берилади. Мавхумлик даражаси универсал умумиктисодий вазифаларни шакллантириш имкониятини беради. Улар қўйидаги учта муаммо ҳисобланади:

1. Нима ишлаб чиқарилиши зарур, яъни ишлаб чиқариш ресурсларининг чекланганлиги сабабли бир-бирини ўзаро инкор қилувчи товарлар ва хизматлардан қайсиси ва қанча миқдорда ишлаб чиқарилиши кутилади?
2. Товар ва хизматлар қандай ишлаб чиқарилади, яъни жамият ихтиёридаги мавжуд ресурслардан қандай технологияда фойдаланиш кўзда тутилади?
3. Ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар ким учун мўлжалланган, яъни яратилган ялпи миллий маҳсулотнинг таҳсиланиши қандай тартибларда амалга оширилади?

Танлаш назарияси («Экономикс») қондалари бўйича бир катор бошка манбаларда шунга ўхшаш бештагача савол бўлиб, улар муҳим ёки асосий саволлар деб аталиши мумкин. Бироқ, уларнинг асосий мазмунин амалда барча ҳолларда ўзгармайди, фақат саволлар ифодаланиши бўйича анча тўлиқ ёки лўнда ҳолда берилади. Ўз-ўзича бу учта марказий саволлар - «Нима?», «Қандай?», ва «Ким учун?» - тарихда мътлум бўлган барча ижтимоий-иқтисодий тизимлар учун умумий ҳисобланади. Бироқ, бу саволларнинг аниқ ҳал қилиниш усуllibari - ҳар хил хўжалик тизимларининг ўзига хос хусусиятларига боғлик.

Бундан хуоса шуки, иқтисодий ўсиш муаммоси юқорида тилга олинган барча масалалар билан ўзаро боғлиқ. Шундай экан, иқтисодий ўсиш муаммоси бу марказий масалаларни ҳал қилишининг асосий мазмуний қонидаларига узвий равишда киради.

Бирок, танлаш назарияси («Экономикс») бўйича ишларда қараб чиқиладиган бу мантикий йўналиш, факат белгиланиш сифатида тахмин килинади. Фикримизча, иқтисодий ўсиш муаммолари нұқтаи назаридан мазкур ёндашув кенгайтирилиши ва аниклаштирилиши зарур бўлиб, у назарий ва амалий ахамиятга эга.

Асосий ҳолат шундан иборатки, “иқтисодий жўшқинлик ҳар доим марказий масалаларни ҳал қилишда микдор ва сифат ўлчамларда узлуксиз ўзгаришларни кўзда тутади. «Экономикс» муаллифлари бу ўзгарувчавликни факат бошка жиҳатдан фарклайди. Жумладан, бозор тизимишининг моҳиятини ёритиб беришда, мослашиш муаммосини алоҳида таъкидлайди. Индустрисал жамиятларнинг жўшқинлиги қўрсатилади-улар учун истеъмолчининг афзал қўриши, ишлаб чиқариш технологияси, етказиб бериладиган ресурсларининг таркиби ўзгариши хос. Шу сабабли, аниқ вакт давомида энг юкори самарали бўлиб, мазкур жамиятнинг истеъмолчилик диди таркибига, муқобил технологияларнинг мавжуд турига ва ресурслар тақлифнинг мавжуд тузилишига мос келган ресурсларнинг тақсимлаш тизимнинг ўзига хос таркиби, табиийки вакт ўсиш билан истеъмолчи афзал қўришнинг ўзгариши ишлаб чиқаришда янги технологияларнинг яратилиши ва тақдим қилинган ресурслар таркибидаги ўзгаришлар сабабли эскириши ва самарасиз бўлиб қолиши мумкин. Баҳоларнинг мўлжал олиш вазифаси туфайли бозор тизими ўзгаришларига мослашишни анча оптимал таъминлайди деб хисобланади”⁵⁷.

Умуман айтганда, ҳеч ким ва ҳеч қаҷон ўзгарувчанлик иқтисодиётта хос белги эканлиги тўғрисида баҳслашмаган. Ҳатто, ўзгаришларсиз иқтисодиётнинг бўлмаслиги ҳақидаги қонда билан ҳам баҳлашиб даргумон. Бирок, бу доимий ўзгарувчанлик ижтимоий манфаатлар томонидан

⁵⁷ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. В 2 Т.; - М.; Республика, 1992. Т. I. С.85-86.

самарадорликнинг турлича даражасида амалга оширилади. Бизга бу ўзгарувчанлик кайси иктисодий ходисада ҳаммадан кўпроқ, анча равшан намоён бўлади ва унинг асосий мазмунига киради - деган саволни бериш мақсадга мувофик деб тасаввур қилинади. Бирок, иктисодий адабиётлардан саволнинг бундай кўйилишини топишга мувофик бўлмадик. Аммо, бозор иктисодиётининг афзалликлари, ҳаммадан аввало хўжалик тузилмаларининг самарадорлиги билан бояланган кўплаб манбаларда, жавоб мантиқан ўзидан келиб чиқади.

Иктисодий ўсиш ўзининг мазмуни ва ижтимоий шакли бўйича юқорида санаб ўтилган ўзгаришлар билан чамбарчас боғланган иктисодий тушунча хисобланади. Бундай фикр юритиш натижасида биз нимага эга бўламиш? Иктисодий ўсишнинг моҳиятини очиш учун жуда муҳим мазмундор нуктаи назарга эга бўламиш. У шундан иборатки, иктисодий ўсиш моҳиятининг энг асосий томонларидан бири, унинг амалга ошиши жараёнида миллий иктисодиётининг ўзгариши хисобланади. Бундан куйидаги хулоса келиб чиқади, бутун иктисодий тизим ўзгараётган шароитда миллий иктисодиёт тузилишнинг ўзгариши-бу иктисодий ўсишнинг энг муҳим мезонларидан бири. Бунинг устуга устувор сифат мезонлар, миқдор мезонлар таъсирини умумий баҳолашни умумлаштириш зарур. Шу жумладан, иктисодий баҳолаш мумкин бўлмаганлари ҳам шулар жумласига киради.

Шу сабабли иктисодий ўсиш - у ёки бу миллий ижтимоий-иктисодий тизимлар бутун иктисодий механизми амал қилишининг якуни, асосий натижаларидан бири. Саволни айнан шу тартибда қўйиб, биз ўз олдимиздаги вазифани бир мунча қийинлаштирамиз, чунки иктисодий ўсиш муаммосининг предмет доирасини аниклаш анча қийин иш бўлиб қолади. Бир томондан танлаш назарияси («Экономикс»)да ўз ўрнига эга бўлган кенгайтирилган ёндашув, амалда ялпи ички маҳсулот ва инвестициялар ўсишидан анча четда қолади.

Шу билан бирга, фикримизча, иктисодий ўсиш муаммоларини барча иктисодий муаммоларга «қориштириш» ҳам керак эмас. Энг оптималь

вариант-бу ижтимоий-иктисодий тизимларнинг амал қилишини, иктиносидий ўсишнинг асосий мазмунини ташкил қиласиган ва бир-бiri билан жиддий иерархик боғлиқликда жойлашган мезонлар нутказ назаридан қараб чиқишидир.

Иктиносидий ўсишнинг ортиқча соддалаштириб аникланишини мисол тариқасида К.Макконнелл ва С.Брюнинг «Экономикс» китобидан оламиз. Айнан шу ишда миқдорий ёндашув ниҳоятда аниқ ифодаланган. Жумладан, унда ҳакиқатда етарлича даражада асосланмаган бўлса-да қуйидаги аникланиш келтирилади: «Иктиносидий ўсиш назариясига келганда, унинг асосий муаммоси қуйидагича шакллантирилади»; «Гўлиқ бандлик шароитида ишлаб чиқариш кувватлари ёки ялпи миллий маҳсулот ҳажмини қандай қилиб кўпайтириб бориш мумкин?».⁵⁸

Шунига мос равища иктиносидий ўсишни ҳисоблаш ҳам соф миқдорий ўлчамларга келтирилади. Таъкидлаб ўтилган китобда иктиносидий ўсишни аниклаш ва ҳисоблашнинг ҳакиқатда факат иккита ўзаро боғлиқ аникланиши ажратиб кўрсатилган;

- ⇒ биринчидан, маълум вакт оралигига реал ялпи ички маҳсулотнинг кўпайиши сифатида;
- ⇒ иккинчидан, маълум вакт оралигига реал ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон боши ҳисобига кўпайиши сифатида.

Бундай ёндашув билан бирга савол шаклидаги қўшимча тушинтиришдан ҳам фойдаланади; нима учун иктиносидий ўсиш ўз-ўзича иктиносидий ривожланиш, иктиносидий сиёсатнинг энг муҳим мақсади сифатида қаралади? Жавобнинг мазмуни энг аввало, аҳоли жон боши ҳисобига ялпи миллий маҳсулотнинг кўпайиши турмуш даражаси ошганлигини билдиришини кўрсатишдан иборат.

Реал маҳсулот ҳажмининг ўсиши моддий мўл-кўлчилик учун асосни кўпайтиради ва иктиносидий ривожланишининг харажатларни энг кам даражага келтириш (минималлаштириш) қоидасининг рӯёбга чиқарилишини

⁵⁸ Макконнелл К.Р., Брю С.Л.. Экономикс. В 2 Т. - М.; «Республика», 1992. Т.1. С.380.

билдиради. Бир сўз билан айтганда, ўсиб борувчи иқтисодиёт эҳтиёжларни қондириш ва ижтимоий-маданий тадбирларни ҳал қилишининг катта лаёқатига эга бўлади. Булардан ташқари, иқтисодий ўсиш ўз-ўзича жамият ихтиёридаги мавжуд иқтисодий ресурслар чекланганлиги каби мураккаб умумиқтисодий муаммоларни ҳал қилишини енгиллаштиради. Бошқача айтганда мантикий вазият кўп жиҳатдан унчалик мураккаб эмас. Иқтисодий ўсиш қанчалик жадал бўлса, миллӣ иқтисодиёт олдида турган барча вазифаларни ҳал қилиш учун шунча катта потенциал мавжуд бўлади. Бизнинг фикримизча, бундай тасдиқлаш факат чекланган ресурслардан фойдаланишини оптималлаштириш вазифаси ҳал қилинган, хўжалик тизими бир месъёрда ва барқарор ишлайдиган иқтисодий тизимлар учун мувофик келади.

Иқтисодий ўсиш ва миллӣ иқтисодий потенциали ўзаро боғликларининг тўғрилиги шак-шубҳасиз аниқ ва шубҳаларга берилмайди. Амалий нуқтаи назардан эса у факат инвестициялар ва иқтисодий ўсишнинг боғликлиги нуқтаи назардан тасаввур қилинади. Албаттa, инвестицион фаоллик иқтисодий ўсишнинг энг мухим шарт-шароитларидан бири хисобланади, лекин бунда у тўлиқ аниқловчи эмас. Инвестицияларнинг иқтисодий ўсиш жараёндаги ролини маҳсус қараб чикиш мақсадга мувофик, аммо буни иқтисодий ўсиш тушунчасининг асосий мазмуни очиб берилгандан кейин амалта ошириш лозим.

Шундай килиб, юкорида зикр қилинганларни жамлаб, оралик хуноса чиқарамиз - иқтисодий ўсиш ўз мазмунига кўра иқтисодий тизимлар кисмлари яхлитлигининг шундай дараҷасини акс эттириши зарурки, унинг фарқ қилувчи сифат белгиси ривожланишининг реал жараёнини ва потенциалини аниқлаш хисобланади. Бундай ёндашув миллӣ иқтисодий тизимлар ривожланиши хусусиятлари бўйича фарқларни кўшимча тадбиқ қилишга ёрдам беради.

Ўз-ўзидан маълумки, Ўзбекистон учун ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини яратиш мухим хисобланади. Шундай экан, иқтисодий ўсиш

фойдаланадиган чекланган иқтисодий ресурслар самарадорлигини оширишни таъминлаш зарур. Бу факат харажатлар қискариб борганда, ишлаб чиқариш натижаларини максималлаштиришни таъминлайдиган тармоқлар фойдасига чукур таркибий ўзгаришлар рўй берган шароитида реаликка айланиш мумкин. Шу сабабли, Ўзбекистон миллый иқтисодиётидаги иқтисодий ўсишнинг мазмунини факат битта микдорий тавсиф билан чеклаш мумкин эмас. Унга ялпи миллый махсулотни яратиш ва ундан фойдаланиш жараёнида рўй берадиган таркибий ўзгаришлар таъсири орқали караш зарур.

Республика Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, «макроиқтисодий нисбатлар, инфляцияни пасайтириш, пул ҳажминин ва давлат бюджети тақчиллигини чеклаш - буларнинг барчаси бозор механизмига амал килишнинг, иқтисодий, молиявий барқарорликнинг ва собитқадамлик билан ўсишнинг муқаррар, энг мухим шартидир».⁵⁹ «Агар, кейинги вақтда йилдан-йилга инфляция даражаси пасайишига накд пул эмиссияси ҳажмининг қискаришига ва бюджетни ялпи ички махсулотга нисбатан 3,0 фоиздан ошмайдиган тақчиллик билан бажаришга эришаётгандиги ҳисобга олинса»,⁶⁰ ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида асосий эътибор қатор макроиқтисодий пропорцияларга қаратилиши зарур. Бу, ўз навбатида тегишли омилларни аниқлашни тақозо қиласди. Ҳар бир миллый иқтисодиёт ўзининг махсус иқтисодий ўсиш омиллари тўпламига эга бўлади. Бу масалани ёритишида, дастлаб чет эл иқтисодий фанида кўлланилган ёндашувларга эътиборни қаратиши керак.

Мазмундор мисол сифатида ривожланиш (иқтисодий ўсиш) нинг юкори ривожланган миллый хўжаликлар тизимиға хос бўлган муаммоларига тўхталамиз. Бу холатларни ажратиб кўрсатиб, республика миллый иқтисодиётини ривожлантириш хусусиятлари билан боғлик равишда мазкур муаммолар бизнинг олдимизда хам туришини ҳисобга оламиз.

⁵⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.- Т.; «Ўзбекистон», 1998.- 369 бет.

⁶⁰ И.Каримов. Барқарор тараққиётга эриниаш - устувор вазифа. «Халқ сўзи» 1998 йил 26 февраль №41.

Республика иқтисодиёти олдидә турған мұаммолов нұктан назаридан тан олиш керакки, ҳозирғы замон йирик корпорацияларининг ўзи жорий юз үннелерининг иккінчи ярмида илғор мамлакаттарда шиддатлы иқтисодий ўсишнинг натижаларидан биридир. Шундай килиб - корпорацияларининг самарали фаолият қилиши-бу бир вақтда иқтисодий ўсишнинг омили ва натижасидир.

Йирик корпорацияларининг ривожланиши ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги ўзаро боғликтенни ўрганиш энг мұхым ва қызықарлы назарий масалалардан бири хисобланади. Ҳозирғы кунда халқаро характерга эга бўлган йирик корпорациялар 40 фоизгача саноат ишлаб чиқаришини ва жаҳон ташки савдосининг ярмидан кўпроғини назорат килмоқда. Факат 300 та энг йириклари жаҳон активларининг 1/4 қисмидан кўпроғини, хукмрон мавкеига эга бўлган 100 та трансмиллий корпорациялар чет эллардаги тўғридан-тўғри олинган капитал кўйилмаларнинг деярли 90 фоизини назорат килади. БМТ Маркази тадқиқотчилари трансмиллий корпорациялар бўйича худди шундай хуносага келган бўлиб, бу уларнинг IV хабарномасида ўз аксини топган. Кўрсатилган хабарномада БМТ мутахассисларининг трансмиллий корпорацияларининг жаҳон иқтисодий ривожланишидаги ролини қайта баҳолаш вакти келди, деган фикри жуда яхши келтирилган. Бу кайта англаш бир катор ҳал қилувчи йўналишларга эга. Бизнинг мұоммоларимиз нұктан назаридан улардан энг мухимлари, биринчидан, бозор рақобати қонуниятларининг ўзгариши, иккинчидан, йирик корпорациялар активларини жаҳон иқтисодининг технологик жихатдан энг такомилашган секторларига тўпланиши хисобланади.

Корпорациялар устувор мавкеига эга бўлган иқтисодиёт - бу эркин рақобат асосида ривожланадиган классик бозор иқтисодиёти эмас. 50-йиллар охириларида чет элларда анча мұхим тадқиқотлар пайдо бўлиб, уларда корпорациялар иқтисодий муносабатларнинг бутунлай янги тизими сифатида тассавур қилинади. Корпоратив иқтисодиёт учун баҳоли рақобат ўз ўрнига эга эмаслиги, баҳолар барқарорлиги ва кайд қилинганлиги характерли бўлиб,

улар күп жиҳатдан матьмурй тартибда ўрнатилади. Натижада, А.Смиттинг машхур «кўринмас кўллари» ўрига бошка “корпоратив кўринмас кўллари” алмашиниши тўғрисида хулоса чиқарилади. Албатта, масаланинг бундай кўйилишига хамма ҳам бир хил фикрда эмас, жумладан, охирги ўн йилликларда монетаризм деб номланувчи оқим вакиллари мавқениннг кучайиши бундан гувоҳлик беради. Улар учун эркин рақобатни ҳар қандай тартибга солишини чеклаш талабига қаратилган қарашлар характерли.

Шу билан бирга, корпорацияларнинг тизим ташкил қилувчи роли ва уларнинг янги илғор технологияларни ўзлаштириш соҳаларида пайдо бўлишишининг аҳамиятини амалда барча тадқиқотчилар ижобий баҳолайди. Иктисолий ўсиш муаммолари нуктаи назаридан караб чиқилганда буларнинг барчasi ҳимани англатади? Фикримизча, анча илғор мамлакатларда иктисолий ўсишни янада равнак топтириш биринчи навбатда йирик корпорациялар, уларнинг мақсадга мувоғик инвестицион сиёсати билан боғлиқ. Уларнинг фаолиятини уйгунаштириш кўпгина давлат воситачилигига амалга оширилади.

Бу масалада нафакат соф назарий синчковлик ўз ифодасини топган. Бизнинг республикада иктисолий ўсишни молиялаштириш масалаларини ҳал килишда, бу соҳадаги умумжахон тамойилларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Айниқса, ислохотлар жараённида миллӣ иктисолиётнинг жаҳон хўжалиги тизимиға изчил интеграцияси вазифаси, жумладан, чет эл инвестицияларини фаол жалб қилиш йўли билан ҳал қилинади.

Чет эл иктисолий фанида жуда кенг мунозарага эга бўлган бошка муаммо - бу иктисолий ўсишнинг меъёрлари масаласидир.⁶¹ Биринчидан, иктисолий ўсиш асосида ётувчи индустрялаштириш ва техника тараккиёти, мукаррар кўп микдордаги заарли моддаларнинг ташкил топишига олиб келиши таъкидланади. Ишлаб чиқариш ривожланиб бориши билан улар ишлаб чиқариш ва манший чикитлар кўринишида атроф мухитта, тупрокқа, сув манбаларига чиқариб ташланади. Натижада, инсонлар хаёт кечириш

⁶¹ Рузавин Г.И.Основы рыночной экономики.- М, 1996г., С.374-377.

мухити бўлган биосфера ўзининг ўлчамларини ўзгартиради ва у аста-секин инсонияти учун яроқсиз холга келиб қолади.

Иқтисодий ўсишнинг ҳозирги шароитида фан-техника тараккиёти таъсир остида автоматлаштириш ва робот техникиасини қўллашнинг жадал ривожланиши ишчи ўринлари сонини қисқартириши тўғрисидаги тасаввурлар айнан шу муаммо билан мустаҳкам боғланган. Демак, мазкур жамиятда ишсизлар сони ортади. Бу тамойил чукур ижтимоий из қолдиради, чунки кўплаб ишчиларнинг ўз меҳнатлари таклифи учун жой қолмаслиги, жамиятда эртанги кунга хавотирланиб қарашни кучайтиради.

Юқорида келтирган далиллардан шунчаки эътибор бермасдан ўтиб кетиш мантикий жиҳатдан потўгри бўлар эди. Улар диккат-эътибор билан караб чиқилиши зарур. Бизнинг тасаввуримизча, иқтисодий ўсишга қарши бу далиллар, улар билан боғлиқ равишда келиб чиқадиган муаммолар, умумий иқтисодий конуниятлар билан эмас, балки хўжалик ривожланиш даражасида ифодаланган миллий иқтисодиёт хусусиятлари билан боғлиқлигини кўрсатади.

Республика Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, Ўзбекистон, улкан табий хом ашё потенциалига эга бўлиб, бу ерда Менделеев даврий системасининг барча элементлари топилган. Умумий хом ашё потенциали 3.3 триллион АҚШ долларидан ортиқ баҳоланади. Бунда мавжуд стратегик ресурслар-нефт ва газ конденсати, табии газ, қимматбахо металлар ва бошқа шу кабилар алоҳида рол ўйнайди. Уларнинг кўпчилиги бўйича Ўзбекистон дунёда етакчи ўринни эгаллайди.

Инсон салоҳияти (аҳолининг саводхонлиги 99 фоиздан юкорилиги), фан ва илмий инфраструктуранинг ривожланиш даражаси бўйича, Ўзбекистон иқтисодий тараккий этган мамлакатлар билан бир каторда туради. Шундай килиб, таклиф омиллари ичida нисбатдан кўпроқ чеклангани ва ривожланишин тутиб турувчиси мавжуд асосий капитал ва капиталлашган бойликлар етарли эмаслиги хисобланади. Уларни маълум даражада нафакат таклиф, балки талаб омиллари сифатида ҳам караб чиқиш

лозим. Шу сабабли, технологик ускуналарнинг ҳозирги даврдаги ролини, унинг чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигига таъсирини ҳисобга олиб, жамғарилган капитал ускуналарни талаб томонидан қараб чиқилса анча тўғри бўлади. Бунинг тасдиғи сифатида, иқтисодий ўсишни таъминлаш учун қандай омиллар энг аҳамиятли ҳисобланишига бағишиланган ҳозирги замон тадқиқотлари натижаларини мисол қилиб келтириш мумкин. Аввало, шуни таъкидлаш лозимки, фактат ялпи сарфлар тўлик бандликни ушлаб туриш учун етарлича бўлиб, кўшимча ресурслар маҳсулот чиқаришнинг максимал имкониятини таъминлайдиган қилиб тақсимланганда ҳакикий иқтисодий ўсишга эришилади. Бундай мақсадли йўл тутишда қўйидаги натижалар энг характерли бўлиб қолади.

Бир қатор гарб иқтисодчиларнинг амалга оширган, тажрибаларидан келиб чиқсан тадқиқотлари шуни кўрсатади, меҳнат унумдорлигининг ортиши иқтисодий ўсишга энг кўп даражада таъсир кўрсатади. Унинг улушига ўсиш суръатининг тахминан 70% тўғри келади, меҳнат сарфлари улуши қолган 30% ни ташкил келади. Турли мамлакатларда бу раҳамлар кўрсатилган миқдорлар атрофида тебранади. Аксинча, кам ривожланган мамлакатларда нисбатан унча катта бўлмаган иқтисодий ўсишга кўп жихатдан меҳнат сарфлари ҳисобига эришилади.⁶² Инвестицияларга бундай кенг маънода ёндашишда у иқтисодий ўсишнинг манбаи сифатида тасаввур килинади. Бундай ёндашишда инвестицион ресурсларидан фойдаланиш фаоллиги муаммоси кўтарилади ва бу Кейнс даврида «мультиплікатор самараси» номи билан машхур бўлган инвестицияларнинг ажойиб хусусиятида ўз ифодасини топади.

Жаҳон бозорининг қараб чиқилаётган секторида рақобат ҳолати билан вазият ўзгаради. Рақобатга лаёқатлийининг асосий ўлчамларини энди ривожланаётган ёки миълий иқтисодиёти ўзгаришларга учраётган мамлакатлар эмас, балки ўзларининг иқтисодий ўшишдаги муаммоларни учинчи дунё мамлакатлари ўсиб борувчи бозорлари билан боғланган, саноат

⁶² Рузанин Г.И. Основы рыночной экономики. М., 1996 г., с.380.

жихатдан ривожланган мамлакатлар белгилаб беради. Улар ялпи талабнинг ўсишини ўзларининг миллий ёки биргалиқдаги ишлаб чиқаришлар томонидан билдирилтган таклиф билан мос равишда тўлдиради. Булардан ташқари, агар иқтисодий ўсиш муаммоларига ёндашиш ҳақида гап кетганда, унинг омилларини баҳолашга ёндашишининг ўзгариши каби далилларга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Умуман, омилларни ўрганишга ёндашув одатига асосан иккита-экстенсив ва интенсив мезонлар бўйича амалга оширилади.

Шундай килиб, миллий иқтисодиётнинг самарали тузилиши, нафақат иқтисодий ўсишининг мазмунига, балки унинг омилларига ҳам дахлдор бўлади. Ўзбекистонда иқтисодий ривожланишининг энг кескин муаммоларини ҳисобга олиб, бу иш доирасида нафақат ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиш муаммоларига, балки кутилган таркибий самарани таъминлаш мумкин бўлган иқтисодий ўсишини молиялаштиришининг хусусиятларига асосий зътибор каратилади.

7.5. Фан-техника тараққиётини рағбатлантиришда давлатнинг молиявий фаолияти

Иқтисодиётда юз бераетган хусусийлаштириши ва кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш билан боғлик жараёнлар таъсирида, фан-техника тараққиёти-кичик бизнес тараққиётининг асосий омилига айланмоқда.

Инновацион бизнес-мамлакат тараққиётининг асосини ташкил этувчи фаолиятдир. Мамлакатимизда сўнгти пайтларда фан-техника тараққиёти, факаттина, инновацион жараённинг ички хусусиятларини инобаттга олмайдиган ҳамда бюджетдан молиялаштириши ва режалаштиришга боғлик бошқарув асосида, йирик давлат корхоналарида амалга оширилиб келинди.

Мустакилликдан сўнг инновациялар соҳасида ташкил этилган кўпгина корхоналар, бир неча йил фаолият юритишга улгурмасдан, ўз фаолиятини тўхтатишиади. Бунга ўша пайтда инновацион бизнес ривожланишига

тўсқинлик қўлган юкори соликлар, капитал етишмаслиги, бу соҳадаги билим ва ахборотнинг етишмаслиги каби нокулай омиллар ўз таъсирини ўтказди. Шу билан биргаликда, мустақил ташкил этилган инновацион фирмалар давлат томонидан етарлича қўллаб-кувватланишига ишонч билдирамади. Мазкур соҳада амалга оширилган фаолият, инновацион бизнес билан шуғуланаётган тадбиркорлар муаммоларини ҳал қилиш учун етарли бўлмади.

Ўзбекистон иқтисодиёти учун, бу соҳа, анча янги ва давлат томонидан шухта ишлаб чикилган қўллаб-кувватлашга муҳтоҷлигитча қолмоқда. Ўзбекистонда инновацияларни қўллаб-кувватлаш миллий тизимининг ишлаб чиқилмаганилиги ва тури мулкчиликка асосланган иқтисодиётни шакллантиришда, унинг асосий таркибий тузилмаси сифатида ургу берилаётган кичик бизнес корхоналари фан-техника тараққиётининг молиявий дастакларини илмий жиҳатдан етарлича ўрганилиши керак.

Иқтисодий адабиётларда “Инновация” терминига аниқлашга қаратилган бир қаинча таърифлар мавжуд. Инглизча лугатларга кўра “Инновация” -бу янгилик киритиш, янгилик, ўзгариш демакдир.

В.А. Макаренко таҳрири остида нашр этилган замонавий тушунча ва терминларнинг қисқача лугатида “инновация терминига кенгроқ тушунча келтирилган. “Инновация” (инг. innovation—янгилик киритиш, янгилик; лотинчадан innovatio—тикланиш, янгиланиш дегани маънони билдиради”⁶).

Инновациянинг маъноси:

- ⇒ техника ва технология авлодини алмашинувини таъминловчи, иқтисодиётта маблағ йўналтириш;
- ⇒ илмий-техника тараққиётининг маҳсули бўлган янги техника, технологиядан фойдаланиши;
- ⇒ янги гояларни ишлаб чикиш, синтезлаш, янги назария ва моделларни яратиш ва уларни ҳаётта татбик этиш;

⁶ В.А. Макаренко. Краткий словарь современных понятий и терминов. - М.: Республика. 2000. стр.201.

⇒ индивидуал тусдаги, тақорланмас, сиёсий дастурларни амалга ошириш;

⇒ тиљшуносликда янгидан ташкил этиш, нисбатан янги күрениш каби мазмун беради.

Айтиш мумкинки, инновацияларни (янгилик киритиш, янгилик, ўзгариш) инсоният фаолиятининг барча жабхаларида кўллаш мумкин.

Шундай килиб, инновация – бу тадқиқотлар ва ишланмалар натижаси бўлиб, янгилик ёки ижтимоий-иқтисодий ечимларни тақомиллаштиришdir. У инсоният фаолиятида кўллаш оркали жамият томонидан тан олинишига эришиш учун харакатда бўлади. Шунга мувофик, инновацияларни амалга ошириш жаарёни фан-техника тараққиёти деб юритилади. У куйидаги йўналишларда янгиликни ихтиро килиш ва жорий қилишни ўзида мужассамлаштиради:

- ◆ янги маҳсулот;
- ◆ янги технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришни ташкилий шакли;
- ◆ янги бозорлар;
- ◆ янги бошқарув жараёни ва ижтимоий-иқтисодий масалаларнинг ҳал этишилиши, уларга мос равишда, янги молиявий дастаклар ва ташкилий тузилмалар.

Шундай килиб, инновацияларни жорий қилишнинг энг оптимал даражалари ҳақида фикр юритиш ўринли бўлади. Тадқиқотчилар инновацияларнинг тор таърифлари билан чегараланмасдан, унинг учта асосий хилини ажратиб кўрсатадилар: маҳсулотлар, техника-технология ва ташкилий бошқарув⁶⁴.

Маҳсулотлар инновацияси энг кенг тарқалған бўлиб, жуда кўп корхоналарда мавжуд. Бунда бир корхонадан бошқа корхонага ўтиш характеристи фарқланади. Айримлар учун анъанавий профилга кирувчи маҳсулотлар ассортиментини алмаштириш ёки маҳсулотлар сонини

⁶⁴ Кабалина В., Кларк С. Инновации на промышленных предприятиях // Вопросы Экономики . 2001. №7. стр19

сезиларли даражада ошириш, бошқалар учун-истеъмол талабларини инобатта олган холда, анъанавий маҳсулотнинг истеъмол сифатини оширишдир. Базъзан янги маҳсулот ишлаб чиқариш технологик ўзгаришиларсиз, эски асбоб-ускуналарда амалга оширилади, базъзиде эса, янги маҳсулот ишлаб чиқариш корхонанинг янги техник-технологик жиҳатдан жиҳозлаш билан амалга оширилади.

Технологик инновацияларнинг етакчи мотиви бўлиб, бозор талабини қондирувчи янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш хисобланади. Шунинг билан бирга, инновацияларнинг юзага чиқарувчи сабаблар турличадир: технологик жараённинг такомиллашуви, ресурсларни иқтисод килиш, экологик талаблар, замонавий технологик қарорларнинг етишмаслиги ва бошқалар.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини ошириш, таннархини тушириш ва хилларини кенгайтириш орқали унинг рақобатбардошдигини ошириш, технологик янгликларни жорий қилишининг асосий мақсади хисобланади. Шуни ҳам таъкидлан лозимки, кейинги пайтларда корхоналарда ускуналарни алмаштириш, асосан рақобатта карши восита эмас, балки уларнинг маънавий эскириши туфайли амалга оширилмоқда.

Ташкилий-бошқарув инновациялар кўпроқ фирманинг барча даражаларида янги бўлимларни, бўлинма ва хизматларни ташкил этиш орқали тавсифланади. Масалан, маркетинг бўлимлари, янги йўналишлар ва маҳсулотни сотишнинг янги усулларини яратиш. Бунда ишлаб чиқариш ва персонални бошқариш усулларини такомиллаштириш ва самарасини ошириш бўйича инновация чора-тадбирларини кўриш мумкин.

Ҳеч кимга сир эмаски, жамият учун кўпгина керакли гоялар, фаннинг потенциали етарлича очиб берилиб тақдим этилмаганилиги учун татбиқ этилмасдан қолган. Бу ишни факат гояларни хаётга татбиқ этиш учун курашга тайёр кишиларгина яхшироқ амалга оширишлари мумкин. Чунки, гоялар билан бевосита боғлик-муаллиф, ҳаммуаллиф ёки ушбу гояларни

түгилишида иштирок этганларгина уни хаётта тадбик этишга бошқалардан кўра кўпроқ ишонади.

Маҳсулотлар инновацияси, кўпчиликни қизиқтирганлиги учун ҳам, яшаб қолиш имкониятлари кўпроқ. Инновация қилувчининг вазифаси ҳам инновацияни одамларнинг амалий фаолиятига айлантиришдан иборат. Шу нуқтаи назардан инновация қилувчиларга қўйидагиларни киритин мумкин:

- ўз ихтиросини (гояни) амалга ошириш билан боғлик тўсикларни сенгиб ўтган ихтирочи;
- воситачилар (маслаҳатчилар)- тадбиркорлик тузилмалари ёки жамоат фикрини инновациялардан фойдаланишга йўналтирувчилар;
- ўз ихтиrolарини (гояни) конуний асосда сотиб олиб, уларни амалиётта тадбик этадиган тадбиркорлар;
- давлат ва жамият хаётининг маълум йўналишида фойдаланиш учун ихтирога (гоя) ижтимоий ахамият берадиган давлат ва жамоат арбоблари.

Фойда ва зарарлар (ёки харажатлар ва даромадлар)-бу бозор иқтисодиёти шароитида фаолият юритишини мақсадга мувофиқлигини кўрсатувчи ёки самараисиз фаолиятидан воз кечишга ундовчи асосий кўрсаткич хисобланади. Инновациялар мавжуд мувозанатни бузади ва иқтисодиётни янги мувозанат сарни ривожланишга унрайди. Бу, жамият ривожини таъминловчи ҳар кунлик ва ҳар дақиқада содир этиладиган меърий жараёндир.

Жамият хаётининг турли йўналишларини бошқаришда йўл қўйиладиган хатолар ёки сиёсий воқеалар, шунингдек, айрим фалокатлар натижасида юзага келадиган инқизоллар инновацияларнинг юзага чикишига туртка бериши мумкин. 1973 йилда нефт нархининг бирдан ўсиб кетиши, саноатлашган мамлакатларни табиий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш йўлларини кидиришга мажбур этди. Натижада, «Катта еттилик»ка (АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция, Италия ва

Канада) киравчи мамлакатлар ЯИМ энергия истеъмоли 1973 йилдан 1989 йилгача 4 мартага кискарди.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида инновация ва илмий-техника соҳасидаги сиёсатининг асосий вазифалари қўйидагилардан иборат бўлиши лозим: ишлаб чиқариш самарадорлиги ва рақобатбардошлини оширишга таъсир этувчи, инновация ва илмий-техника соҳасининг устувор йўналишларини аниглаш ва амалга ошириш; фан-техника тараққиётини рағбатлантиришнинг хуқукий, иқтисодий ва молиявий шароитларини юзага чиқариш. Давлатни иқтисодиётни инновацион ривожлантариши ва саноат корхоналарини технологик жиҳатдан қайта қуроллантиришнинг асосий инструментлари-бу давлатнинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқишидир. Мазкур дастурнинг асосий мақсадлари қўйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

1. Натижалари ўрга муддатли шароитларда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга имкон берувчи, илмий ва технологик инновацияларни давлат тўмонидан ташкиллаштириш ва молиявий кўллаб-куватлаш.
2. Илмий-техника тадқиқотлари – амалий-техник тадқиқотлар-технологиялар-рақобатбардош маҳсулотни саноат ишлаб чиқариш циклини узлуксизлигини таъминлаш.
3. Дастур доирасида ишлаб чиқылган ва ўзлаштириладиган, прогрессив, ресурсларни тежайдиган инновацион технологиялар бўйича инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга ҳамкорлик килиш.
4. Илмий инновация ва саноат соҳаларида янги иш ўринларини яратиш.

Давлатнинг фан-техника тараққиётини тартибга солиш соҳасидаги тартибга солиш тизими қўйидаги элементларни ўз ичига олиши зарур:

- ➔ давлат сиёсатининг аниқ белгиланган мақсадларини;
- ➔ белгиланган мақсадларни амалга оширадиган бошқарув органлари ва уларнинг функциялари;
- ➔ бошқарув функцияларини тўлиқ амалга оширишда тартибга солиш

- объекти ҳакида ахборот берадиган ахборот тизими;
- ▲ давлат бошқарув органларининг қўллаб-куватлаш ва тартибга солиш инструментлари.

Давлатнинг фан-техника тараққиётини тартибга солишнинг асосий инструментларига нафоқат унинг элементлари тааллукли бўлади, балки:

- давлатнинг илмий имтиёзлар тизимига мувоғик, илмий тадқиқотлар ва ишланмалар соҳаси ўртасида бюджет ва бюджетдан ташқари ресурсларни тақсимлаш орқали илмий-техника янгилкларини давлат томонидан тўғридан-тўғри қўллаб-куватлаш;
- инновацион жараёнларнинг субъектларига турли хил имтиёзларни тақдим этиш (хам инновацияларни амалга ошираётган бевосита тадбиркорларга, хам уларни ўёки бу даражада қўллаб-куватлаётган инфратузилма элементларига);
- иқтисодиётда инновацион мухитни шакллантириш ва илмий-техник ахборотлар миллий хизматини, патентлаш ва лицензиялаш, стандартлаштириш, сертификатлаш, статистика, хорижий тажрибани ўрганувчи таҳлилий марказлар, илмий техник ривожланишини прогнозлаштирувчи кадрларни тайёрлаш кабиларни ўз ичига олуви чи тадқиқотлар ва ишланмалар таъминоти инфратузилмаси ҳамда улар асосида қарор қабул қилувчи шахсларни устувор илмий, миллий тизимлар билан таъминлашдан иборат.

Ривожланган мамлакатларда инновацион фаолиятини молиявий рағбатлантиришда солик имтиёзлари мухим рол ўйнайди. Улар корпарациялар фаолиятининг давлат ҳохлаган йўналишларини, шу жумладан, илмий-техник тараққиётни, экспорт ва инновацион бизнеснинг фаолияти йўналишини рағбатлантиришга қаратилган бўлади.

Солик имтиёзлари орасида асосий бештасини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- * янги асбоб-ускуна ва капитал курилишга ажратилиган капитал кўйилмалар мидорида фойладан чегирмалар;

- илмий-тадқық учун сарфланган харажатлар хажмини соликқа тортиладиган даромадлардан чегириш;
- илмий тадқиқотлар учун ишлатиладиган айрим турдаги асбоб-ускуналар харажатларини жорий харажатлар сифатида юритиш;
- фойда фондидан соликқа тортилмайдиган маҳсус фонднинг шакллантирилиши;
- фойдани пасайтирилган тарзда соликқа тортиш.

Шунингдек, Европа мамлакатларида инновацион фаолликни ошириш мақсадида давлат кадрлар тайёрлашни тез-тез рағбатлантириб туради. Масалан, Францияда кадрлар тайёрлашта харажатларнинг 25 фоизга ошиши уларни соликдан озод этилади. Ишсизлик суръатлари катта ҳудудларда бундай харажатлар умуман соликдан озод этилади.

Агар мавжуд инструментлар харакат йүналиши, тартибга солиш обьектининг муҳим муаммоларини ечишга қаратылған бўлса, унда у идеал ҳисобланди. Аммо бугунги ижтимоий-иктисодий шароитлар даврида ҳеч қандай сиёsat такомиллашган бўла олмайди ва иктисолиётнинг эркинлашуви шартларини инобатта олган холда, давлатнинг стратегик ва жорий мақсадлари кўпчилик ҳолатларда бир-бирига қарама-қарши ва доимий ўзгарувчан бўлади. Ўз навбатида, фан-техника тараққиётини қўллаб-куватловчи ва тартибга соловчи инструментларнинг шаклланиши зарурий ҳукукий асосни яратиш, шунингдек, давлатнинг фан-техника тараққиётини рағбатлантирувчи сиёsatини шакллантириш орқали амалга оширилади.

Республикамизда кўп укладли иктисолиётни шаклланиши ва фан-техника тараққиётини давлат томонидан қўллаб-куватлаш амалга оширилаётган бугунги кунда, фан-техника тараққиётини рағбатлантиришнинг молиявий дастакларидан самарали фойдаланиш, жамият тараққиётининг асосий омили ҳисобланади.

7.6. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг молиявий масалалари

Иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида мамлакат молия тизимиининг йўналтирилган сиёсатнинг мазмуни ва вазифалари ўзгариб боради. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тааюқрибаси шуни кўрсатадики, бюджет-солик сиёсати мамлакат молия тизимиининг асосини ташкил этади. Мавжуд молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни тўғри йўналтириш, самарадорлигини ошириш ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлашда бюджет-солик муносабатларининг қандай асосга таянилаётганилиги жуда муҳимдир. Бюджет-солик сиёсатининг яхлитлигига эришиш мамлакатда макроиқтисодий баркарорликни таъминлашга самарали бюджет сиёсатини юритишга аҳоли турмуш даражасини яхшилашга хизмат қиласди.

Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашнинг ҳозирги ҳолати омиллари ва мезонларини ўрганиб чиқиб, таҳлил қилиш жараёнида ва бу борадаги чет эл тақрибаларини умумлаштириб, қуидагиларни келтириш қилиш мумкин:

1. Иқтисодий адабиётларнинг кўпчилигига ўрганилаёттан муаммога нисбатан бир томонлама ёндашув мавжуд. Бунда асосан соликларнинг фискал хусусиятларига эътибор каратилиб, уларнинг рағбатлантириш функциялари тўлиқ таҳлил этилмаган. Яъни, солик ва имтиёз диалектикаси ва уларни бюджет даромадлари ва харажатларига таъсирининг аниқ мезонлари белгилаб берилмаган. Бундан ташқари, «бюджет-солик сиёсати» эмас, балки «солик - бюджет сиёсати» деб талқин этилади. Яъни, ушбу масалада бюджетнинг асосий моҳиятини белгилаб берувчи омил унинг харажатларига нисбатан тизимли ёндашувнинг йўқлиги яққол сезилиб туради. Шунинг учун бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлашга каратилган чора-тадбирларда факат даромад манбаларини шакллантириш, уларни бюджетта жалб этиш усууларигина эмас, харажатларнинг таркибий ўзгариши, улардан фойдаланиш самарадорлиги, харажатлар ва

даромадларнинг ўзаро боғлиқлиги масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур.

2.Ҳозирда «бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлашпининг омиллари ва мезонларини баҳолашни ягона тизимлаштирилган методологияси ва асослари бўйича назарий қарашларнинг мукаммал тизими мавжуд эмас. Мавжуд назарий изланишлар бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлаш ва унга таъсир этувчи омиллар ва мезонларни тўлиқ ёритиб бера олмайди, яъни ҳеч бир адабиётларда ўрганилаётган муаммонинг аниқ мезонлари кўрсатилмаган.

Бизнинг фикримизча, бундай мезонларни ишлаб чишида куйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- давлатнинг ижтимоний-иктисодий тараккиёт даражаси;
- давлат бюджети даромадлари ва ҳаражатлари таркиби ва уларнинг самарадорлик кўрсаткичлари;
- ялпи ички маҳсулот таркибидаги соликлар ва бошқа тўловлар улуши;
- аҳолининг турмуш даражаси;
- соликларнинг аҳоли ва иктиносидий тармоқлар ўргасида тақсимланиш хусусиятлари;
- давлат молия сиёсатининг асосий йўналишлари;
- мавжуд иктиносидий ҳолатдан келиб чишиб белгиланган вазифалар кўлами;
- бюджет тақчиллиги даражаси .

3.Ўрганилаётган муаммони таҳлил килиш жараённида ушбу соҳадаги конунчилик тизимини ҳам такомиллаштириш зарур эканлигини яккол кўзга ташланади. Гарчи 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ва 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бюджет - солиқ сиёсатини тартибга солиш ва назорат қилиш асосларини белгилаб берса-да, улар ўргасида айрим бир-

бирини инкор этувчи зиддиятлар мавжудки, бу зиддиятлар ўрганилаётган муаммони ҳал этишда салбий таъсир кўрсатади. Чунки, бюджет сиёсати ва солик сиёсатини бир-биридан ажратиб кўйиш мумкин эмас. Бюджет-солик сиёсатининг яхлитлигига эришиш бюджет ижроси жараённининг такомиллаштириш, ижтимоий йўналтирилган иктисадиётга мос келадиган бюджет тизимини яратиш учун мөъёрий-хукукий асосларини мустаҳкамлаш зарур. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодексини кабул қилиш лозим, деб хисоблаймиз.

4. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, ЯИМ та нисбатан соликларни бюджетта жалб этишининг аниқ мөъёрий чегаралари шакллантирилган. Бу чегара ўртacha 20-22 % ни ташкил этади. Бизнинг республикамида ҳам ушбу мөъёрий чегара даражасига эришиш лозим. Бунинг учун бюджет даромад ва харажатлари бўйича чуқур таркибий ўзгаришлар ва ислоҳотларни амалга ошириш зарур.

Хусусан, бюджет даромадларини шакллантириш жарёнини такомиллаштириш максадида:

- солик қонунчилигини такомиллаштириш, соддлаштириш, уларга қонуний аниқлик киритиш, солик ставкаларини пасайтириш; соликка тортиш базасини кенгайтириш;
- солик имтиёзларини реал тарзда қайта кўриб чиқиши, самарасиз имтиёзлардан воз кечиши;
- ягона солик базасига эга бўлган соликларни бирлаштириш;
- соликка оид жиноятчиликка карши курашда кескин чоралар кўллаш ва бошқалар.

Бюджет харажатларини такомиллаштириш эса қуйидаги йўналишларда бўлиши керак, деб хисоблаймиз:

- бюджетдан молиялаштириладига муассасаларни инвентаризация килиши;
- бюджет ташкилотларининг ходимларини иш ҳакларини таҳлил килиб чиқиши ва уларнинг моддий таъминотини яхшилаш

- юзасидан кенг кўламда ишлар олиб бориш;
- босқичма-босқич бюджетдан бериладиган дотация ва субвенциялардан воз кечиши;
 - давлат қарзларига хизмат кўрсатадиган харажатларни оптималлаштириш;
 - бюджет ташкилотлари томонидан истеъмол қилинадиган электр энегия, табиий газ каби коммунал хизматларни меъёр доирасида ишлатилишини назорат қилишни кучайтириш;
 - бюджет ташкилотлари томонидан тузиладиган шартномалар устидан назоратнинг тизимли механизмини яратиши;
 - кредитор қарзларни тартибга солиш, бюджет ташкилотлари фаолиятини назорат-тафтиш қилишни кучайтириш.

5. Иқтисодиётдаги солик юкини баҳолаш амалий аҳамиятга эга бўлиб, солик тўловчиларнинг молиявий аҳволига таъсир қилувчи ҳамма фискал омилларни хисобга олади. Ялпи оғирликни, шу жумладан, солик юкини (солик мажбуриятлари ва солик имтиёзлари), соф бюджет трансферлари ҳамда яширин соликлар ва субсидияларни характерлайдиган фискал кўрсаткичлардан фойдаланиши тақлиф этилади.

6. Тахлислар шуни кўрсатадики, давлат бюджети соликли даромадларининг умумий ҳажми ЯИМга нисбатан тушиб бормоқда.

Бир томондан бу кўрсаткичга солик ставкаларини пасайишини, турли имтиёзлар ва давлатнинг иқтисодиётта аралашувини чегараланиши натижаси сифатида қарал мумкин. Аммо шуни унутмаслик керакки, бу ерда бошқа сабаблар корхоналар ва аҳоли даромадларининг пасайиши, айланма маблагларнинг ва истеъмолнинг камайиши мавжуд. Булар бюджетнинг даромадлар қисмини ва иқтисодиётга солик юкини чукур тахлил қилишни талаб этади. Шунинг учун консолидациялашган бюджет соликли даромадларининг ЯИМга нисбатан тушиши фискал бошқаришининг объектив индикатори хисобланмайди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бюджет-солик сиёсати олдида турган

муаммо ва вазифалар тизимли характерга эга. Ҳозиргача бюджет-солиқ сиёсати мамлакат ривожланишининг бирламчи ва устувор ижтимоий ва иқтисодий соҳа ечимларда даромадларни мобиллаштириш максадларига йўналтирилган эди. Шунга кўра, мавжуд соликка тортиш механизмида рагбатлантиришдан кўра, фискал хусусиятлари сакланиб қолган. Қисман солик ставкаларининг туширилиши иқтисодиётдаги ялпи фискал юки саклаб қолган ва ўзгартирилмаган кўринишида амалга оширилди. Бир соликдан берилган енгиллик бошқа солик хисобидан қопланди.

Эгри соликларнинг юки охирги истеъмолчи зимиасига тушади, деб бир томонлама фикр юритиш нотўғри хисобланади. Биринчидан, эгри соликларнинг ўсиши товар нархининг ўсишига олиб келади ва ўз навбатида товарга талаб кисқаради. Натижада таклиф ҳам камайди ва бу реал соликка тортиладиган базанинг камайишига олиб келади. Иккинчидан, республикамида қўлланилаётган ва оралиқ ишлаб чиқариш истеъмоли босқичидан хисобланадиган эгри соликлар юкининг хаддан ошиши иқтисодиётнинг реал секторида қийин молиявий аҳволи пайтида корхонанинг бюджет олдидаги қарзларини ошишига олиб келади.

Шунинг учун эгри соликлар сонининг қисман аҳолига товарларни сотиш босқичида истеъмол солигини сотишдаги солик киритилиши орқали ўтказиш самара бериши мумкин. Биринчидан, бундай истеъмол солигининг киритилиши адолат тамойилига тўғри келади, чунки юкори даромадли аҳоли қатлами истеъмол даражасининг юкорилигига мувофиқ юкори солик суммасини тўлайди. Шуннингдек, истеъмол солиги бошқа тўғри ва эгри соликларнинг пасайган қисмини қоплаши лозим.

7. Давлат молиясини стратегик таъминлаштиришда фискал ва иқтисодий функцияларнинг мувофиқлигини таъминлаш заруриятидан келиб чиқиб, солик турлари солик ставкалари, имтиёзлар тизимини ва ҳаражатлар таркиби ва тузилиши ҳамда улар самарадорлигини ошириш бўйича куйидагилар таклиф килинади:

➤ қўшилган қиймат солиги ва акциз солигини хисоблаш механизмини

соддалаштирилган тартибини ишлаб чиқиши, имтиёзларни қайта кўриб чиқиши. Кўшилган киймат солигини табакалашган ставкаларини жорий қилиш, истемолчиларнинг кенг катламларнаг мўлжалланган товарларга ва маҳсулотларга бўлган акциз солигини бекор қилиш ёки ставкаларини пасайтириш, унинг ўрнига кумуш, билтур ва бошқа кимматбаҳо буюмлар учун акциз ставкаларини кўтариш;

- мол-мулк ставкаларининг табакалашган тартибини ишлаб чиқиши ва умумий ҳажмини ошириш;
- ижтимоий фондларга ажратмалар миқдорини 25 фонз атрофида ги чегарада мустаҳкам саклаш;
- жисмоний шахслар даромад солиги бўйича имтиёз ва соликка тортилмайдиган даромад миқдорини аниқлашда ва солик ставкасини белгилашда солик тўловчининг ижтимоий ахволи ва оиласвий шароитларини (болалар сони) ҳам эътиборга олиш.

Иқтисодий таҳлиллар натижаси шуни кўрсатадики, турли тармоқларда солик юкини ошираётган асосий омиллар эгри соликлар ва ижтимоий фондларга ажратмалар (иш ҳаки фондига мажбурий тўловлар) эканлигини кўрсатмоқда.

Жисмоний шахслар даромад соликлари таҳлил қилинганда, асосий соликка тортиладиган база хисобланган иш ҳаки нуктаси назаридан мавжуд шароит қоникарли хисобланмайди. Жисмоний шахсларни соликка тортиш бўйича фискал сиёсатнинг мақсади аҳолининг ўрга ва юкори даромадли гуруҳларини ошириши керак.

8. Давлат бюджети маблагларини марказлаштириш ва бюджет ижроси самарадорлигини ошириш, бюджет маблаглари сарфланишини назорат қилиш тизимини такомиллаштириш мақсадида бюджет ижроси жараёнида ғазначилик тизимини жорий этиши зарур. Бу бюджетнинг даромадлар қисмига маблаглар тушуми ва уларни мақсади ишлатилиши устидан назоратни кучайтиради. Шу ўринда ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб,

ғазначиликни марказлашган ахборотлар тизимини жорий этиш ва унинг даромадлар ва харажатлар тизимини бошқаришда қўллаш таклиф этилади. Бюджет-солик сиёсати яхлитлигини таъминлаш жараённида маҳаллий бюджетлар даромадлар базасини мустахкамлаш ва улар мустакиллигини ошириш хам муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, маҳаллий бюджетлар жами даромадларининг камидаги 70-80 фоизини ўз даромадлари ташкил этмоғи лозим. Бу эса бюджетдан ажратиладиган дотация ҳажмини камайтириш имконини беради. Бунинг учун маҳаллий бюджетлар ўз худудий ва маҳаллий облигацияларини чиқаришларига кенг имкониятлар бериш керак. Маҳаллий бюджетлар эркинликларининг чекланганлиги, ўз даромадларидан манфаатдорлик даражасининг пастлиги уларни даромадлар базасини турли манбаларини, айниқса, солиқсиз манбаларни қўллашга бўлган қизиқишларини сўндирамокда.

9. Иктисадиётни эркинлаштириш шароитида солик имтиёзларини қисқартириш ва қўйидаги йўналишлар билан чеклаш лозим:

- инвестицияларни рағбатлантириш (ички инвестициялар учун кенг имкониятлар яратиш);
- кичик бизнесни рағбатлантириш. Бунда асосий эътиборни маҳсулот ишлаб чиқаришни қўпайтириш, ички бозорни тўлдириш ва экспортга маҳсулотлар ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор қаратиш;
- ижтимоий тавсифга эга аниқ мақсадга йўналтирилган имтиёзлар.

Ҳозирги босқичда солик юкини камайтириш учун қўйидагилар зарур. Фойдани соликка тортиш ягона базасини барча тўловлар учун белгилаб, фойда солигини ва даромад солигини амалдаги ҳисоблаш механизмини бир хил килиш ва вактинчалик солик таътили ва янги барпо этилган корхоналар учун соликка тортиш имтиёзли тизимини истисно этиш билан бир вактда тадбиркорлик фаолиятидан зарар кўришлик бўйича меъёр жорий этиш. Бюджет-солик сиёсатини амалга ошишда солик юкини пасайтириш жуда муҳим ҳисобланади, чунки бу хуфёна сектор ҳажмини қисқартиришининг, тадбиркорликни ривожлантиришининг, корхоналар даромадини ошириш

хисобига ички инвестициялар салмогини оширишнинг асосий жиҳатларидан биридир.

Таянч сўз ва иборалар

Солик юқи, солик ставқаси, тақчилик, иқтисодий ўсиш, инвестиция, инвестиция мухити, давлатнинг инвестиция сиёсати, кимматли қоғозлар бозори, инновация, фан-техника тараққиёти, ижтимоий сиёсат, ижтимоий барқарорлик, фоиз ставқаси, хорижий инвестиция.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Ижтимоий сиёсатнинг молиявий муаммолари нималардан иборат?
2. Ижтимоий-маданий тадбир харажатларини молиялаштириши механизмини тушунтиринг.
3. Пул-кредит сиёсатини бюджет-солик сиёсати билан боғликлиги нималардан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар

Ўзбекистон Республикасининг расмий хужжатлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.Т., Ўзбекистон, 1999. -396.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солик Кодекси. Т.: 1999. Адолат. -123 б.(2001 йил 7 декабр ҳолатига кўра ўзгарттириш ва қўшимчалар).
3. Ўзбекистон Республикасининг Божхона Кодекси. // Халқ сўзи 1998. 3 январ.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солик хизмати тўғрисида»ги Конуни. //Халқ сўзи, 1997. 29 август.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Конуни. //Халқ сўзи. 2000. 14 январ.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Давлат бюджетига соликлар ва бошқа тўловлар бўйича имтиёзлар беришни тартибига солиш тўғрисида»ги 1999 йил 26 июн Фармони. Т.: 2000. Адолат.
7. Ўзбекистон Республикаси Перезедентининг 1998 йил 9 апрелдаги «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривоҷлантиришни рагбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1987-сон Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳакида» 2000 йил 23 декабрдаги Қарори. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг Қарорлар тўплами. 2000. №12.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг «Кадрлар тайёрлаш соҳасида таълим бозорини вужудга келтириш ва жадал ривоҷлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 48-сон Қарори. 1998. 28 январ.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини ташкил этишини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарори. // Ишонч. 2000. 14 марта.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иқтисодиёт ва солик соҳасидаги жиноятларга қарши курашишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. // Соликлар ва божхона хабарлари, 2001 йил 30-31 сонлар. 31 июл. 4-бет.
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабр «Асосий макронкисодий кўрсаткичлар прогнози ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2005 йилги параметрлари тўғрисида»ги 610-сон Қарори.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабр «Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2004 йилги параметрлари тўғрисида»ги 567-сон Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 марта «Кичик ва ўрга бизнес корхоналари учун ҳисботларни кисқартириш ва тартибга солиш чора-тадбирлари» тўғрисидаги Қарори.
15. Давлат молияси тизими. Меъёрий хуқуқий хужжатлар тўплами. –Т.: Ўзбекистон. 2001. -3686.

Махсус илмий адабиётлар

16. Каримов И. А. Ўзбекистон- бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., Ўзбекистон, 1993. -108 б.
17. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. Т., Ўзбекистон, 1993 .-53 б.
18. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., Ўзбекистон, 1995 .-73 б.
19. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995.- 269 б.

20. Каримов И. А. Баркамол авлод -Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори.Т., Шарқ, 1997.
21. Каримов И.А. Ҳозирги боскичда демократик ислоҳотларни чукурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Т.,Ўзбекистон, 1996 .-110 б.
22. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсагасида; хавфсизликка таҳдид, баркарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.-326 б.
23. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998.- 682 б.
24. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999.-52 б.
25. Каримов И. А. Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш- бош йўлимиз. Т.: В Халқ сўзи, 2002 йил 15 феврал.
26. Каримов И. А. Одамларнинг ташвиш ва орзу-интилишилари билан яшаш фаолиятимиз мезонига айлансин.\\ Туркестон, 2002 йил 20 июл, №88 (14579).
27. Каримов И. А. Ислоҳотлар стратегияси – мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир.\\ Халқ сўзи, 2003 йил 18 феврал, №40.
28. Каримов. И.А.Мирная жизнь и безопасность страны зависят от единства и твердой волы нашего народа. Узбекистан. НМИУ. 2004. стр 157-158.
29. Averting the Old Age Crisis. – Oxford Univ. Press, 2000. – A Policy Research Report 1999 /The World Bank/.
30. Абрамова А.М. Александров Л.С. Финансы, денежное обращение и кредит. Учебное пособие .М., 1999. 335с.
31. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. -М.: ЮНИТИ. 1999.
32. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Финансы. –М.: ФБК-пресс. 2000.

33. Бабич А.М., Павлова Л.Н. *Финансы, денежной обращение, кредит.* – М.: ЮНИТИ. 2000. -687с.
34. Брайчева Т. В. *Государственные финансы.* Санкт Петербург.: Питер. 2001. -278с.
35. Бранко М. *Бедность, неравенство и социальная политика в странах переходного периода.* Всемирный Банк. Вашингтон.1997.
36. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник. под редак. Романовскова. -М.: ЮРАЙТ. 2000. -615с.
37. Бюджетный Кодекс Российской Федерации. Принят ГД РФ и одобрен СФ РФ 17.07. 98.
38. Верхолаз М.А. *Влияние степени использования экономического потенциала на состояние местных бюджетов.*2- изд. Белград. Искра. 2000. 91с.
39. World Development Report. 1993 у. Washington, Published for the World Bank. 1994 у. 329 р.
40. Гроссман Д. “Составление капитальных бюджетов и программы по управлению финансами”” Институт государственного управления США. 1997г.
41. Гибкое развитие предприятия: эффективность и бюджетирование. М.: Дело 2000. 352с.
42. Гизатулин Х.Н., Зарипова И.Р. *Формирование и проблемы расширения самостоятельности местных бюджетов в условиях рыночных отношений.* 2-изд. Уфа: Институт экономики УрО РАН, 2001. 248с.
43. Голицкая С.Б. *Деньги кредит финансы.* –М.: Экзамен. 2002. -221с.
44. Головачев Д.Л. *Государственные долг: теория Российская и мировая практика.* –М.: Черо. 1998.
45. Девере М.П. *Экономика налоговой политики.* –М.: Филинъ. 2002.
46. Деренберг Р. *Международный налогообложение.* –М.: ЮНИТИ, 1997.

47. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. –М.: Московский Центр Карнеги. 2001. -264с.
48. Дробозина Л. А. Финансы, денежное обращение, кредит. Учебник. М.: Банки и Биржи. Издательское объединение «ЮНИТИ», 1999.
49. Дорнбуш Р., Фишерс. “Макроэкономика”. Москва. Издательство МГУ. 1997 год.
50. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. –М.: Дело. 2001. -264с.
51. Зарипова И. Р. Хафизова В.Р. История развития и современной сущность межбюджетных отношений в России. –Уфа: ГПТ Принт. 2001. -181с.
52. Землин А. И. Бюджетной право: схемы и комментарии. –М.: Юриспруденция. 2001. -240с.
53. Иванова Н.Г. Казначейская система исполнения бюджетов. –Санкт Петербург.: Питер. 2001. -200с.
54. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳуқуқи. Т.: Мехнат. 1999.
55. Йўлдошев М., Турсунов Й. Солик ҳуқуқи». Т.: Молия. 2000. -2126.
56. Йўлдошев О. Т. Давлат бюджетининг даромадлар ва ҳаражатлар таркибида жиддий ва ижодий силожишилар юз берди. Солик ва божхона хабарлари. 1996.
57. Карасева М.В., Крохина Ю.А. Финансовое право. –М.: Норма. 2001.
58. Кейт Г. Социальная политика и экономические преобразование в Узбекистане Программа Развития ООН.1995.-196 с.
59. Маликов Т.С. Молиявий қарор қабул қилиш асослари Т.: Шарқ 1996.64 б.
60. Маликов Т.С. Соликлар ва соликка тортишинг долзарб масалалари Т.: Адлия. 2002. -204 б.
61. Michael Rogers. Public Sector Accounting» Stanley. Thornes.
62. Мовшович С., Крупенина Г., Богданова М. Оценка избыточных тягот налогообложения в Российской экономике. -М.: РПЭИ. 1999.

63. Наговицын А. Г. Бюджетная политика. -М.: Инфра. 2000. -124с.
64. Наговицын А.Г. Бюджетная политика. М.: Экзамен. 2000. 512с.
65. Налоги Учебное пособие. Под редак. Д.Г. Черникова. -М.:«ЮНИТИ», 1997. -688с.
66. Налоги и налоговой право. Учебное пособие. Под редак. А.В.Брызгалина. -М.: Аналитика-Пресс. 1998. -608с.
67. Набиев Э., Қаомов А. «Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти» Т.: Академия, Университет, 2000. -456.
68. Орёшин В.П. Государственное регулирование национальной экономики. -М.: Инфра. 2000. -56с.
69. Основы налогового законодательства. Т.: Мир экономики и права. 2000.
70. Поляк Г.Б. Бюджетная система России. -М.: ЮНИТИ. 1999. -539с.
71. Поляк Г.Б. Финансовой обеспечение социальной сфере. -М.: Финансы и статистика. 1998.
72. Поляк Г.Б. Финансы местных советов. -М.: Финансы и статистика. 1998
73. Рахимова А., Ҳожиев Э. Ўзбекистон Республикасининг молия хуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 2002. -4066.
74. Роберт Маккэнл. Америка иқтисодининг асослари Таржимон Х. Кароматов., Шарқ - 212 б.
75. Самуэльсон П. Экономика. Вводный курс. Перевод с английского языка. М.: Прогресс, 1964 .-204 с.
76. Самсонов Н.Ф., Баранников Н.П., Строкова И.И. Финансы на макроуровне. -М.: Высшая школа. 1998.
77. Sandford C. Economics of Public Finance. Pergamon Press.1998.-130 р.
78. Сумароков В.Н. Государственные финансы. В системе макро экономического регулирования. Москва. Финансы и статистика. 1996. 224с.

79. Срожиддинова З.Х. Управление государственными финансами. Тексты лекций. Т.: ТФИ. 2001. 94с.
80. Срожиддинова З.Х. Шарифходжаев М.Ш. Туляганова Н. Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. Т.: ТФИ. 2001. 86с.
81. Срожиддинова З.Х. Абдулаев Г. А., Усипбоев Н.И. Государственные финансы Республики Узбекистан. Учебное пособие. Т.: ТФИ. 2001. 85с.
82. Срожиддинова З.Х. Ваҳобов А.В., Сиддиков Ж.Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. Т.: ТФИ. 2001. 107с.
83. Тошмуродова Б. Соликлар воситасида иктисадиётни бошқариш механизми. Т.: Янги аср авлоди. 2002. -128б.
84. Тренев Н.Н. Управление финансами. -М.: Финансы и статистика. 1999.
85. Разберг Б. А. Курс экономики. Учебник. -М.: ИНФРА. 1997. -720с.
86. Финансовая политика, налоги и налогообложения. Справочное пособие под ред. Беганов В.С., Куролов М.Я., Шаулов Д.И., Кан У.Т. Т.: Мир экономики и права. 1998.-209с.
87. Хван Л.Б. Солик хукуки. Т.: Консаудитинформ. 2001. -656б.
88. Financial Statements and Budget Reports. Her Majesty's Treasury annual. 1998 y -42 p.
89. Чепурин М.Н., Киселева Е.А. Курс экономической теории. Учебник. - М.: АСА, 1997.
90. Черник Д.К. Налоги. -М.: Финансы и статистика. 2001. -656с.
91. Чжен В.А. Хусусийлаштириш асослари. Тошкент.1996.
92. Шаулов Д.И., Кан У.Т. Солик конунчилиги асослари. Ўкув кўлланма.—Т.: Иктисадиёт ва хуқук дунёси. 2000. -592б.
93. Эгамов Э., Маликов Т. Молия механизми, муаммо ва ечимлар. Т.: Ўзбекистон, 1991 . -94 б.

94. Эклунд К. Эффективная экономика шведская модель. М.: Экономика, 1991.-94 с.
95. Ўлмасов А.Ў., Шарифходжаев М. Иқтисодиёт назарияси. -Т., Мехнат, 1995.
96. Ўлмасов А. Ў. Иқтисодиёт асослари. Т.: Мехнат, 1997 .-225 б.
97. Гуломов С. “Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти”. Тошкент. “Мехнат” 1999 йил. -208 б.
98. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. -М.: ЮНИТИ, 2002. -101с.
99. Яхъев К. Ўзбекистонда солик тизими. -Т. Мехнат, 1998. -376.
100. Яхъев К. Ўзбекистонда соликлари тўғрисида асосий тушунчалар. -Т. Огоҳ, ГТШК, 2001. -566.
101. Яхъев К. Соликка тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. -168б.
102. Яхъев К. Соликка тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003 йил. -248б.

Журналлар ва рўзномалар

103. Асамутдинов Х. Ижтимоий соҳаларда ислохотлар. // Мулкдор. 2003. 15 август.
104. Абдурахмонов У. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан. 1999. //Экономическое обозрение. 2000 . №3.
105. Абдуганиев А. А. Матрица анализа экономической политики.-Т.; Экономика и статистика, 1977 №11-12.
106. Беляев Ю.А. Финансы местного самоуправления . // Финансы, 1997. №11.
107. Бобоҷонов А. Солик муносабатларида ҳукукий маданият, // Солик тўловчининг журнали. 1999. №6. -17-бет.

108. Ваҳобов А. Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганилиги ва ижтимоий фондлар. // Ўзбекистон Иқтисодий Ахборотномаси, 2000 . №9.
109. Варехова Ю.М. Совершенствование системы налогообложения. // Аудит и финансовый анализ, 1999, №1.
110. Виссарионов А., Еланчук О. Использование налогов государственном регулировании экономики России. // Проблемы теории и практики управления, 2000, №5.
111. Гришкова Л., Аношина В. Ўзбекистон Республикасининг солик тизими: шаклланиш боскичлари // Бозор, пул ва кредит, 1998, №1.23-6.
112. Гринбург Р. С. Системные преобразования и стабилизационная политика. //Проблемы прогнозирования. 1993. №14. 15 с.
113. Демисов Н. Социальное расслоение общества: причины, последствия меры по ограничению. // Экономист. 1997 . №1
114. Жамолов Х. Н. Межбюджетные отношения. Сборник текстов лекций. Т.: ТФИ. 2001. 214с.
115. Истомина В. В. Финансовые нормативы для определения расходов учреждений социальной сферы в крупном городе. // Финансы, 1999 . №2.
116. Ёкуббоев О. Солик механизми ва солик оғирлиги. // Солик тўловчининг журнали. 1999. №9. 18-бет.
117. Йўлдошев О. Т. Давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар таркибида жиддий ва ижодий силжишлар юз берди. Солик ва божхона хабарлари, 1996.
118. Каримова М. Социальная защита в США. // ЭВУ, 1998 . №1.
119. Коровлева Н.В. Бюджетно-налоговая политика-как проявление экономической политики. Региональный аспект. 2-изд. Сыктывкар: Изд. Сыктывкарского Гос. Унив-та, 2000. 196с.

120. Лексин В., Швецов А. Бюджетный федерализм в период кризиса и реформ. // Вопросы экономики, 1998, №3.
121. Леткемен Н. Бюджет тизимини давлат томонидан тартибга солиш механизмини такомиллаштириш. // Бозор, пул ва кредит, 2001. июль.
122. Лушин С.И. Государственные финансы в новых условиях. // Финансы, 1998. №5.
123. Лушин С.И. О единстве бюджетной системы. // Финансы, 1995. №5.
124. Levine R., Zervos S. Stock Markets, Banksand Economic Growth. Chicago University of Chicago Press, pp.307.
125. Максимова Н.С. О реформировании межбюджетных отношений в Российской Федерации. // Финансы, 1998. №6.
126. Максимова Н.С. Местные финансы и формирование бюджетов муниципальных образований. // Финансы, 1997. №11.
127. Маликов Т.С. Мустакиллик йилларида солиқ сиёсати. // Жамият ва бошқарув. 2001. №2. 6-б.
128. Мовсесян А. Г. Вопросы реформирования науки и привлечения частных инвестиций. //Финансы, 1998. №3.
129. Намозов Р. Хазиначилик тизими роли тўғрисида. //Бозор, пул ва кредит, 2001. №3-4.
130. Набиходжаев А., Шибаршова Л. О финансовой политике в Узбекистане. // Экономика и статистика, 1997 . №5.
131. Олимжонов О.Мустакил молия сиёсати буюк келажак асосларидан бири // Халқ сўзи. 1998 йил март.
132. Пешеханов Ю. В. Современные проблемы финансирования социальной сферы. // Финансы, 1998 . №10.
133. Петров В.А. Бюджет-98. приоритеты и финансовые механизмы экономического роста. // Финансы, 1997. №11.
134. Петров В.А. Основные направления бюджетной политики до 2001 года. // Финансы, 1998. №5.

135. Пронина Л.И. О местных финансах в проекте Бюджетного Кодекса. // Финансы, 1998. №6.
136. Пыхова И.А. К решению проблем межбюджетных отношений на территории. // Финансы, 1998. №6.
137. Поляк Г.Б. «Финансовое обеспечение социальной сферы»-Москва. Финансы и статистика 2001.
138. Pagano M Financial Markets and Economic Review. 2000. pp 912.
139. Райимбердиева О. Соғылкыны саклаш тизимида иқтисодий муносабатлар ислохти. // Бозор, пул ва кредит. 2000 №4.
140. Раҳматуллаев Б. Бюджет –давлат иқтисодий қудрати асоси. //Бозор, пул ва кредит, 2001. №7.
141. Самаров Р. Таълим тизимида янгича йўналиш. //Бозор, пул ва кредит, 2000 . №1.
142. Sigh A. Financial liberalization. Economic journal 1999. pp 771.
143. Steinberg A. An innovatori package for financial sector reforms. Journal of Banking and finance, 2001.
144. Szepo G. Financial regulation and multitier Financial intermediation system in Eastern Europe. Introduction journal of Banking and finance 2000. pp 410.
145. Туртаев М. Здравоохранение: оптимизация финансирования. //Экономика и статистика, 1997. №5.
146. Улюкаев А. Государственные финансы и региональное развитие. // Вопросы экономики, 1998, №3.
147. Шишкин А. Г. Оптимизация численности работников бюджетной сферы. //Финансы, 1999 . №3.
148. Шулгин С.Н. Реформирование налоговой системы. // Российский налоговый курьер. 1999. №1.
149. Эшкувватов Б. Система социальной рыночной экономики Германии. // Экономика и статистика, 1998 . №5.

150. Ясин Е. Функции государства в рыночной экономики. 1997. // Экономист. №6.
151. Хурсевич С.Н. Перспективы денежного и неденежного исполнения бюджетов в России. // Финансы, 1998. №5,6.
152. Гозибеков Д.Г., Қоралиев Т.М. Инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва давлат томонидан тартибга солиш. Т.: Матбаачи. 1993.
153. Гозибеков Д.Г. Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари. Т.: Матбаачи. Банк-Молия Академияси. Молия. 2003.-3316.
154. Қосимова Г. А. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида давлат бюджети солиқли даромадларининг аҳамияти. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида солик тизимини ва сугурта фаолиятини такомиллаштириш йўллари. Тошкент Тошкент Молия институти. 2004 йил 11-12 февраль.
155. Қосимова Г. А. «Газначилик тизимида ижтимоий соҳага ажратилган бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш. «Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ўсишини тъминлашда молия-кредит механизмларининг самарадорлигини ошириш муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-молия Академияси. 2004 йил. 25 май.
156. Қосимова Г. А. Ҳаражатларни бошқариш асоси. Жамият ва бошқарув. 2005йил 1-сон. 31-33 бет.
157. Қосимова Г. А. Давлат бюджети ҳаражатларининг ижтимоий йўналтирилганилиги. Солик тўловчининг журнали. 2005йил 5-сон. 47-48 бет.
158. Қосимова Г. А. «Газначилик фаолиятининг ташкил этишининг долзарб муаммолари. «Ўзбекистон Республикаси банк ва молия тизимларида ислоҳотларни чукурлаштириш муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-Молия Академияси. 2005 йил. 15 июн.

159. Косимова Г. А. «Ижтимоий соҳаларни ривожлантиришда бюджет сиёсати» Молия. 2004. -1526.

Интернет сайт маълумотлари

160. <http://www.bankofenglang.co.uk>
161. <http://www.federalreserve.gov>
162. <http://www.cer.uz>
163. <http://www.review.uz>
164. <http://www.uzland.uz>
165. <http://www.nalog.ru>
166. <http://www.finansy.ru>
167. <http://www.finance.rambler.ru>

**Ваҳобов Алишер Восикович,
Қосимова Гулёра Акматовна,
Жамолов Ҳасан Нўймонович.**

Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги

Муҳаррир: Н. Юсупова

Босишга рухсат этилди	26.12.05
Қоғоз бичими	30x42
Ҳисоб-нашр табори	18 б.т.
Адади	200
Буюртма	№ 252

“IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 700084, Тошкент, Ҳ. Асомов кўчаси, 7-йй

Тошкент Молия институти босмахонасида ризография усулида чоп этилди.

700084, Тошкент, Ҳ. Асомов кўчаси, 7-йй